A-10889

A-10889

Kirikulugu.

Käsiraamat

juhatuseks keskmistele koolikohtadele ja kirikuloo armastajatele

toimetanud

A. Mohrfeldt,
Nowgorodi õpetaja.

24977

Paul Kask.

Tartus.
Trükitud H. Laakmann'i kulu ja kirjadega.
1891.

A. Tõllasepp
Raamatu Kauplus
Viljandis-

Bibliotheca
Universitatis
Tartuensis
1938:1446

Дозволено цензурою. Дерптъ, 16 Сентября 1891 г.

A-10889
2/28017

§ 1. Nelipühi päew.

Nelipühi päew on Kristuse koguduse (kiriku) sündimisepäew. Israel kõrbes, peidus rahwaste silma eest, Jumalast aga ära walitsetud, wõttis sel päewal auukartusega käsusõna omale püha rahwuse pitseriks. Wäikene waikne salgake Jeesuse järelkäijaid Jerusalema linnas, warjul inimeste eest, aga oma taewase kuninga läbi suurele ülesandele kutsutud, sai selsamal päewal, 50 päewa pärast Kristuse ülestõusmist, 10 päewa pärast tema taewaminemist pühaks ristikoguduseks seatud ja sisse õnnistatud.

Kest hukkaläinud maailma istutas Jumal elupuu: tema wili rahwastele toiduks, tema lehed paganatele terwiseks. Mitte inimesed pole selle koguduse asutajad, mitte inimeste käed selle puu istutajad, waid Jumala Waim, Püha Waim, kes taewast tuli inimesi kutsuma, koguma, walgustama, pühitsema ja Jeesuse Kristuse sisse uskumist nende südametes hoidma.

Tuulekohisemisel ilmutas Waim jüngrite peale tulles oma wäge ja andis märku, et ta uue elu tooja on. Ta tuli maailma patu sumpunud õhust puhastama, waletugesid ja -sambaid maha murdma, uut elu puhastuses ja pühitsuses inimeste südametesse istutama. Ühtlasi ilmus temas Jumala wägi maa peal kuulutajaks ja tunnistajaks — tunnistajaks Israeli ja kõikide rahwaste wastu terwes maailmas. Seepärast andis ennast Waim jüngrite peade peal tulekeelte näol näha. Keelt on tunnistajal waja. Golgata mäel oli Jumal inimeste üle kanget kohut mõistnud nende patu pärast. See pühalik sündmus pidi nüüd ligidal ja kaugel teadwaks saama. Aga ühtlasi ilmus Jumala arm, mis Jeesuse Kristuse pärast patustele süü andeks annab, kurbadele rõõmustust, waewatutele ja koormatutele rahu, hingamist ja õnnistust pakub. Ka selleşt pidi sõnum tunnistajakeelel rahwaste sekka kantud saama.

Kuuldawalt ja nähtawalt tuli Waim taewaſt. Sel tulemiſe wiiſil on weel iſeäraline tähendus: Jüngrid pidiwad täiesti kindlaks ſaama ſes teadmiſes, et Kristus oma tõotuſt nende wastu täitnud: „Teid peab Püha Waimuga ristitama, ei mitte kaua päraſt neidſinatſid päiwi.“ Kindlaks pidi ühtlaſi kõikide järeltulewate ſuguharude kätte ristikoguduſes jääma teadmine: Püha Waimu wäljawalamine nelipühi päewal on tõde, kõikumata tõſine ſündmus, jüngrid on ſeda oma ſilmaga näinud, oma kõrwaga kuulnud. — Nõnda õnnistas Jumal oma uut armuaſutuſt inimeste keskel jumalikul wiiſil, nagu ſee tema tarkuſe, wäe ja auu kohane.

Suure imeteoga ja Jumala wäeilmutuſega ehitatud, trööſtitud ja kinnitatud wõis wäikene hulgake uſujulguſes maailma keskel algada: Jumala ſõna kuulutamiſt, ristimiſt ja ſeega Kristuſele hingede kogumiſt.

Wistiſte ſuur oli ſuure kohtu (ſynedriumi) liikmete ja Juuda rahwa ehmatus, kui ristilöödud Jeeſuſe jüngrid niiſuguſe wäega ehitatud uuesti ette astuſiwad. Suurem hulk jüngrid oli teadu järele õpetamata, alamaſt ſooſt rahwas. Mis wõiſiwad need ilma Kristuſeta teha. Seda ſuurem oli ſeepäraſt imeſtamine linnas, kui kuuldi, need lihtſad mehed teewad imewäärilise julguſega awalikult jutluſt ning tuhanded pöörawad Jeeſuſe poole. Sellele ſündmuſele pole ka terwes ajaloos ſarnaſt kõrwa ſeada. Jeeſus oli risti löödud. Israeliſt oodatud Meſſias ta ſeega awalikku arwamiſt mööda mitte ei olnud. Üleüldne kohkumine ja kiha rahwa hulgas waikis; igapäewane olek walitſes jälle linnas; templis peeti teenistuſt wanal wiiſil, nagu poleks midagi olnud. Kõik näis lõpetatud olema. Jumal aga ei laſknud oma nõuu mitte tühjaks ſaada. Ta wiiwitas piſut aega — mitte kauem, kui tema tarkuſt mööda waja — ſiis auustas ta oma poega ſealſamas paigas, kus teda oli teotatud ja alandatud. Järsku ja ootamata, nelipühi päewa wara homikul, astuwad laiali pillatud Kristuſe järelkäijad awalikult ette, imewäega ehitatud. Südilt tunnistawad nad üles, mis ſündinud. Kohtuwanemad ja rahwas on oma Meſſia wangi wõtnud, risti löönud, tema mõrtſukaks ſaanud. Nad kinnitawad aga ka, et Jumal tema üles äratanud, walitſejana ja õnnistegijana oma paremale käele ülendanud. Näis, nagu oleks Baabeli keeleſegamine otſa lõppenud: Mitmeſugustes keeltes kuulutati rahwale ewangeliumi, head ſõnumet äralunastamiſeſt. See imelugu kutſus

hulgad kokku. Kõik imestasiwad: Mis see küll peaks olema? Peetrus, kui esimene jutlusepidaja noores koguduses, tõuseb ja seletab arusaadawalt kõigile seda, mis on sündinud. Tema jutluse sisu on ülestõusnud Jeesus: „Selle sinatse Jeesuse on Jumal surmast üles äratanud, selle asja tunnistajad oleme meie kõik. Et tema nüüd Jumala parema käe läbi on ülendatud ja Püha Waimu tõotuse Isalt saanud, siis on tema seda wälja walanud, mis teie nüüd näete ja kuulete. Seepärast olgu nüüd kõige Israeli soole õieti teada, et Jumal teda Issandaks ja Kristuseks on teinud, selle sinatse Jeesuse, keda teie olete risti löönud." Ehmatus tungis kuuljate südamesse: oma Peastja oleme ära tapnud ja seesama on nüüd ülendatud taewas Jumala paremal käel, meie tema silma ees, tema woli all! „Wennad, mis peame meie tegema?" Peetrus näitas neile teed, kudas nad meelt parandades ristimise läbi Püha Waimu osalised, seega Kristuse koguduse liikmeks, tema armu riigi kodanikuks wõiwad saada. Kes nüüd heal meelel tema (Peetruse) sõna wasta wõtsiwad, neid ristiti ja sel päewal koguti nende juure ligi 3000 hinge.

Taewast tulnud Püha Waim on seega ristikoguduse asutaja. Jeesus, kes küll hulgast rahwast ära heideti ja ära põlati, aga taewasse üles wõeti ja Jumalast Issandaks ja Kristuseks tehti, on koguduse aluskalju. Ta koguti meeleparandajaist hingedest Juuda rahwa seast selle sihiga, et terwe maailma rahwad pidiwad ligi toodama.

Nelipühi päew näitab meile esimest päewa kristlikus koguduse elus, esimest lehte tema ajaloos, tema esimest wõidupidu.

Selle noore ristikoguduse elust teadustakse meile weel, et ta liikmed 1) apostlite õpetusesse on kõikumata kindlaks jäänud, 2) kaunimas osasaamises oma warandust üheteise wahel on jaganud, seda mööda kuda kellegile tarwis läks, 3) koos rõõmsasti leiba on murdnud kui üks perekond, 4) Jumalat igapäew teenides on kiitnud. Alatine eesmärk ristikoguduse le.

§ 2. Maailm.

Rooma riigi rajas sai ristikogudus asutatud, sest Jerusalem oli sel puhul Rooma riigi woli all. Room tähendas otsekohe maailma. Rooma kotkas oli oma tiiwad laiali üle maailma wälja laotanud. Tema sõjamehed pidasiwad wahti põhjas ja lõunas, idas ja läänes, Iiri saarest Egiptuseni, Hispaniast Pärsia-

maani. Rooma seadused maksiwad igal pool, Rooma keisri käsud igal maal. Rahwaste wäline elu oli Rooma kaitsmise all hästi korras, otse õitsemas. Näis kuldne aeg maailmas olema. Aga suur puudus oli siiski: neil polnud Jumalat!

Ebausk oli kaua walitsenud. Ebajumalate hulk lugemata. Nende arw Rooma riigis kaswis iga uue rahwa allaheitmisega. Aga usk jumalate sisse oli kadumas. Weel oli küll kummardajaid Jupitril ja Apollol; suurel salgal inimestel meeldisiwad Egiptusest toodud jumalad Isis ja Serapis; Etruria targad Italia maalt leidsiwad oma kommetitele auustajaid ja imestajaid ja Aasiast päritud ning Greeklastest kummardatud „suur jumalate ema Kybele" kogus weel ikka hulga tantsijaid ja höiskajaid oma pöörastele pidudele. Aga haritud maailm oli neile juba mõnda aega mõttetarkade mõjul selja pöörnud ning otsis nüüd nendesamade mõttetarkade juurest, kes wanad jumalad troonilt oliwad heitnud, uut usu sisu ja juhatust. Nobedad oliwad mõttetargad küll taewast ebajumalatest tühjendama, aga ta jäi neil tühjaks. Nad ei suutnud oma uskujatele mitte uut usu alust ega kindlust anda. Siiski on ka nemad omal kohal Jumala seadmist mööda ristiusule maailma sisse teed tasandanud.

Wanemast ajast on siin tähele panna: Ateena linna mõttetark Sokrates († 399). Tema tunnistas alandliku meelega, et ta iseenesest midagi ei tea, ning et oma sügawamad mõtted kõrgemast waimust saab. „Õpi iseennast tundma," see oli tema esimene ja ülem nõudmine. Ta arwas, et inimese hing suremata on ja lootis teises ilmas paremat põlwe. Suuremal mõõdul kaalus Sokratese mõtete koguja Platon († 348) oma arwamistes kristliku tõe poole. Ta aimas, et kõigel nähtawal heal, tõel ning ilul igawesed eeskujud ühes paremas maailmas on ja äratas südamelist igatsust nende asupaiga poole. Aristoteles († 322 e. Kr.) tegi mõtlemise seadused kindlaks ning seadis nad kokku (logika), tasandas seega pärastistele mõttetöödele teed. Aristotelese mõju oli keskajal wäga suur teadusemeeste keskel.

Mitmed mõttetargad läksiwad oma tarkusega ja õpetustega koguni pööraseks ja awatelesiwad inimesi korratumale, jäledale elule (Epikurus ja tema õplased).

Aga inimese süda nõudis Jumala auustamist, igatses kindlat usupõhja. See nõudmine kaswis järk järgult. Esimesel aastasajal pärast Kristuse sündimist katsus üks mees weel kord

igatsejaid meeli oma õpetusega waigistada. See oli keisri Nero kaswataja ning nõuuandja Seneka († 65 p. Kr.). Jumalaid pole mitte, see oli temagi kuulutus ja tõendus, aga inimeste üle walitseb saatus (fatum) ja selle alla peab tõrkumata heitma. Neile, kes aegsasti on harjunud iseennast ära salgama, korrapäraliselt kasinuses elama ja elust midagi head ei nõua, pole see saatus mitte raske kanda.

Mõttetarkusel (filosofial) polnud jõudu pagana maailma peasta, temale uut elu sisse walada, usuelu nõudmisi ja tarwitusi täita. Igatsus tõsise Jumala järele kaswis, ükski mõttetark ei suutnud seda igatsust waigistada.

§ 3. Apostlid ja esimesed armuõpetuse kuulutajad.

„Minge kõike maailma, õpetage rahwast ja ristige nei. Isa, Poja ja Püha Waimu nimel," nõnda Issanda käsk. Käsutäitjad olid kõigepealt **12 apostlit.** Jüngrina olid nad 3 aastat aega oma õpetajaga alalises osasaamises olnud ja tema jumalikku olemist ära tunnud: „Sina oled Kristus, elawa Jumala poeg." Pärast Jeesuse taewaminemist juhatas Püha Waim neid kui õpetaja kõige tõe sisse ning apostlina (apostel-saadik) saatis Kristus nad wälja armuõpetust kuulutama. Neljas paigas on apostlite nimekiri uues testamendis ülewal: Matt. 10,2; Mark. 3,16; Luk. 6,14; Ap. teg. 1,13. — 1. Eesotsas seisab **Peetrus** Joona poeg, Betsaidast pärit. Selle elawa loomuga, aga hakatuses kindluseta mehe kaswatas Jeesus „kaljuks" oma kiriku alla. Tema nelipühijutlus kogus 3000 hinge Kristuse koguduesse. Templi ukse ees tegi ta Johannese kaasas jalutuma mehe terweks ja kostis wägewal sõnal suure elawusega ja kindlusega Kristuse ewangeliumi eest suure kohtu ees Jerusalemas (Ap. teg. 4.); edendas Samarias ristiusu wäljalaotamist, tegi Lüdas Enea terweks, äratas Joppes Tabita surnust ja awas Keisarea linnas Korneliuse ristmisega paganatele tee ristikogudusesse. Keisareast läks Peetrus tagasi Jerusalemma, kus Herodes Agrippa I. (Herodese pojapoeg) ta wangihoonesse heitis; aga ingli läbi wabastatud, läks ta ära teise paika. Apostlite koosolekul (a. 45) on ta jälle Jerusalemas ja seisab Jakobusega selle eest, et paganate käest ristiusku heitmisel mitte Moosese terwe käsu täitmist ei pea nõutama. Galatia raamatus kõneleb Paulus, et Peetrus ka Antiokias on olnud.

Kirikuisade kirjade järele on Peetrus Rooma linnas aastal 67 või 68 weretunnistaja surma (risti peal pea alaspidi) surnud. Esimene Rooma piiskopp pole Peetrus mitte olnud. Kõige wanemad tunnistused ütlewad üheſt suust, et Sinus see on olnud. Seega pole see mitte õige, mis katoliku mehed piiskopist ja paawstist Peetrusest kõnelewad. — 2. **Andreas**, Peetruse wend, esmalt ristija Johannese siis Jeesuse jünger. Tema see oli, kes oma wenna Peetruse Jeesuse juure tõi. Kiriklikkude sõnumite järele olla ta Skythias (lõunapoolsel Wenemaal) ewangeliumi kuulutanud ja Patrase linnas Greeka maal weretunnistaja surma surnud.*) — 3. **Jakobus** sai oma wenna Johannesega wõrkude kuiwatamiselt Galiläa mere ääres jüngriks kutsutud. Jeesus andis neile nime boanerges (pikse lapsed). Jakobus on esimene weretunnistaja, ta langes Herodes Agrippa käsu peale aastal 44 tapakirwe all. Seda karikast kuulutas talle Issand omal ajal ette. — 4. **Johannes** on Andrea wend, see „jünger, keda Jeesus armastas." Ta oli jüngrite seast ainuke Golgata mäel Jeesuse risti all. Jeesus andis oma ema tema hoole alla. Kõneldakse, ta jäänud Jeesuse ema surmani Juuda maale ja läinud siit Wäikesesse-Asiasse, kus ta mõned kogudused asutanud ja Ewesuse linnas elanud. Keisri Domitianuse ajal saadeti ta Patmuse saarele ära. Seal kirjutas ta ilmutamise raamatu. Keisri Nerva all saanud ta jälle wabaks, asunud uuesti Ewesuse linna ja surnud seal aastal 100. Eusebius kõneleb Johanneseſt armsa loo, kuda ta ühe noore mehe, kes esmalt wagasti kaswatatud, päraſt halbade seltsiliste läbi hukka läinud ja röövlite pealikuks saanud, kõrbeſt röövlite hauguſt tagasi toonud ja jälle jumalakartlikuks inimeseks teinud. — 5. **Wilippus** Betsaidaſt sai Issandaſt eneseſt Jüngriks kutsutud ja jäi kohe wahetpidamata Jeesuse juure. — 6. **Bartolomäus** on muidu weel Natanaeli nime all uues testamendis leida. Ta sai Issanda poolt kauni tunnistuse oma kutsumise ajal: Tõsine Israeli mees, kelle sees ei ole kawaluſt. Bartolomäus olla India- ja Armeniamaal ewangeliumi kuulutanud ja ristisurma surnud. — 7. **Matteus** on seesama, kes ewangeliumi on kirjutanud. Ta tööpõld olnud Aafrikas Ätiopia- (Moora) maal. — 8. **Toomas** käinud India- ja Pärsiamaale armuõpetuse kuulutuſt wiimas ja saanud wiimasel maal odadega surnuks

*) Wana jutu järele olnud ta riſt ladina tähe X moodi, seda ristikuju hüütakse praegu Andrea ristiks. — Andrea ordotäht on Wenemaal kõige ülem.

pistetud. — **Jakobus** liianimega Õige ja Wäikene, Issandaga ligidalt sugulane, pidas enamasti Jerusalema linnas elupaika. Seal leiame ta nimelt apostlite koosolekul aastal 50. Hegesippus köneleb temast, et ta ülemapreestri käsu peale templi harjalt olla pidanud Jeesust ära salgama; aga kui ta selle asemel Jeesust tunnistama hakanud, tõuganud wihased ülemad ja wariseerid ta alla. Kukkudes pole ta mitte surma saanud ja üks kalewiwanutaja löönud ta wanutamise nuiaga maha. — 10. **Siimon** olla esmalt idas, päraft läänes ewangeliumi kuulutanud, ka Britannias (Inglismaal) käinud. — 11 **Juudas**, esimese Jakobuse wend, Alweuse poeg olla wiimati Pärsias Kristust auustanud. — 12. **Mattia** tööst pole teaduši.

Pauluse pöörmisega algab uus järk kirikuloos. Enne wariseerina kange ristiusu waenlane, sai temast hiljemalt jõudsam Issanda tööriist. Oma missionitöö keskpaigaks määras ta selleaegse tähtsa kaubalinna Antiokia Siiriamaal. Kolm suuremat missioniteekonda käis ta ära.

Esimesel teekonnal (aastal 45) käis ta Barnabaga koos Küpruse saarel ja Wäikes-Aasias.

Teisel teekonnal (53—55) jõudis ta Wäike-Aasiamaalt läbi Europasse Makedonia maakonda. Asutas Europamaal esimese ristikoguduse Wilippi linnas, teise Tessalonikas. Korintuse linna jäi Paulus pooltteiseks aastaks paigale ja kirjutas mõlemad raamatud Tessalonika rahwale.

Kolmandal teekonnal (56—59) käis ta endisid koguduši Galatia maakonnas waatamas, elas siis pikema aja (2—3 aastat) Ewesuse linnas ja saatis sealt raamatu Galatia rahwale ja 1. raamatu Korintuse rahwale. Mässamise päraft (Demetrius) läks ta ära Makedoniasse ja kirjutas sealt 2. raamatu Korintuse rahwale. Warsti tuli ta ka ise Korintuse linna ja walmistas seal raamatu Rooma rahwale.

Aastal 59 läks Paulus Jerusalema linna, kuhu ta süda igatses, ühtlasi oli tal sinna kingitus wiia. Templis wõeti ta wangi, seati suure kohtu ette ja saadeti Rooma pealiku Lüsia käsu peale Keisarea linna. Seal sai kaebdusasi üle kuulatud, ja et Paulus soowis oma asja keisri hooleks anda, siis saadeti ta laewaga Rooma linna. Tee peal läks laew Malta saare all rikki, inimesed peasesiwad eluga. Aastal 62 jõudis Paulus Rooma linna ja elas 2 aastat oma üüritud majas politsei ülewaatamise all. Seal kirjutas ta raamatud Wilemonile, Kolos-

ſuſe, Eweſuſe ja Wilippi rahwale. Aastal 64 mõisteti Paulus süüst wabaks ja lasti lahti. Aastal 65 käis ta Kreeta saarel ja jättis Tituſe sinna; kirjutas 1 raamatu Timoteusele ja hiljemalt Tituſele; sai siis uuesti wangi wõetud ja Rooma wiidud. Lukas oli ta kaasas. Rooma linnas tapeti see töökam mees mõõgaga ära aastal 67 wõi 68.

Apoſtlite kõrwal oli ka waratſelt teiſi mehi, kes mõjuga ja agaruſega ristiusku laiali laotaſiwad, nõnda Tehwanus (Stefanus), kes oma tunnistuſt surmaga kinnitas, tema kõrwal Wilippus, kelle töö Samaria maal rohket wilja kandis. Wilippus ristis ka Gaza tee ääres Mooramaa (Ätiopia) mehe ja kuulutas armuõpetuſt Asdodiſt Keiſerea linnani.

§ 4. Kriſtlik kirik ehk ristikogudus maailmas.

Nagu ſinepi iwakene sai ristikogudus maailma põllule istutatud, wäikene ja wäliſe wäeta, piigita ja mõõgata sõjaliste wägede wahele. Ainult usuſilm suutis tema jumalikku auu ära tunda. Sulaſe näol oli Õnnistegija ilmas elanud, sulaſe nägu kandis Kristuſe kogudus. Suurema hulga silmas polnud ristikogudus muud kui üks uus usuſelts, nagu neid muidugi ju lugemata hulk oli ja ikka peale sigines.

Rooma riik kubiſes usuſeltſideſt. Kadumas oli pagana usk. Mida kurwema järje peale üleüldne jumalate austamine wajus, seda suurema elawuſega püüti erakondades ja seltſides kinni hoida, mis kellegil ja kuſagil weel meele päraſt oli. Jumalate au oli nii wäga wähenenud ja keisrite au nende wõimu kaswamiſel nii tõusnud, et wiimati keiſer ainuke üleüldne ebajumal oli, keda kõigil pool kummardati. Keisri kõrwal teenis iga selts ja erakond oma eneſeſt walitud seltſijumalat. Nende pagana usuſeltſide sekka aſus ristikogudus.

Eſialgul ei pandud wäikeſi kogudusi tähelegi. Riigiwalitſuſe poolt puutumata ja takistamata tekkiſiwad apoſtlite ja armukuulutajate (ewangelistide) hoolekandmiſel mitmes paigas kogudused elama. Nii kaua kui weel mõningad apoſtlid Jeruſalema koguduſe eesotſas seiſiwad, oli see linn ristiusu süda ja keſkpaik. Sealt saiwad kõige pealt ümberkaudne Juuda- ja lähine Samariamaa ewangeliumi walguſe. Peale Juuda- ja Samariamaa oliwad eſimeſe aastaſaja keskel kogudused Siiria-, Wäike-Aſia-, Makedonia- ja Greekamaal ja mõlemas tähtſamas ja perekamas

linnas Roomas ja Alexandrias asutatud. Paganate silm ei märganud neis kogudustes midagi iseäralikku, kuid see oli selge, et üks uus ususelts oli juure tulnud. Tähtsaid suuri mehi koguduse liikmete seas esiotsa palju ei wõinud olla. Tööliseд, pärisorjad, juudid, harwa mõni rikkam lõiwad koguduse liikmeks. Jumala teenistust peeti palwega, lugemisega ja laulmisega. Sarnane kord oli ka paganate ususeltsides. Ristmine ei torganud wõõrastele mitte wäga silma, sest paganad toimetasiwad oma ususeltsides mõnda sugu pesemisi. Üleüldsid ehk kahasse söömaaegu, milledest rikkad ja waesed, wiimased esimeste kulu peal, osa wõtsiwad, peeti kristlaste juures (agaped), paganate juures ka. Salajas hoidsiwad kristlased püha õhtusöömaaja pühitsemise, aga ka paganad hoidsiwad mõndagi pruuki oma seltsides salaja ja teiste wõõraste inimeste eest warjul (mysteriad). Kombelist elu nõudsiwad kristlased ja ligimese armastust — needki nõudmised polnud paganate keskel tundmata. Wahe oli siiski äramõõtmata suur. Kus on nüüd kõik selleaegsed paganate ususeltsid? Kadunud, sootumaks maa pealt ära häwitatud. Ristikogudus aga seisab, kaswab ühtelugu Jumala tõe wäel. See Jumala wägi puudus paganatel, kristlastel aga oli ta eluks ja iluks, kilbiks ja sõjariistaks, kandjaks ja warjajaks häil ja kurjel päiwil, tuline müür waenlaste pealetungimiste wasta. Kauaks ei jäänud see juutide ja paganate silmas warjule, missugune suur wahe nende ja kristlaste wahel.

Kõige pealt puutus ristikogudus Juuda rahwaga kokku, kelle keskel ta sündis, siis Rooma riigi ja rahwaga. Juuda rahwa meel oli wariseeri meel. Moosese käsk ta ülem uhkus, põlew wiha Rooma wastu ta elu sisu, Messia tõotatud riik, mis maailmas kõik waranduseд ja woli juutide kätte pidi andma, ta siht ja kättetasumisehimuline lootus. Ristiusk kuulutas aga Jumala laste wabadust käsu sunnist ja kutsus ühel hoobil juuta ning Greeklasi ristilöödud Õnnistegija juure ja tema riiki, mis mitte siit maailmast ei ole. Kuis wõis säherdune kuulutus ja kutsumine upsakate ja paganapõlgajate juutide meele pärast olla. Ristiusk rikkus ühe hoobiga Juuda uhkemad lootuseд, werejänulisemad sihid, pakkus ta rahwuse püüdmistele kalmuküngast. Seepärast ilmus juutide poolt pea werine waenukirwes kristlaste wasta. Stefanus suri weresurma (a. 36 wõi 37), sest et ta kuulutas, Jeesus Natsaretist olla tulnud templiteenistust kaotama ja Moosese käsu silmakirjalist täitmist lõpetama (Ap. teg. 6, 14).

Apostel Jakobus, apostli Johanneſe wend tapeti Herodeſe Agrippa all (a. 44); Peetruſt peeti ühe wahe wangis ja taheti tappa; Jakobus, Issanda ligidalt ſugulane, tõugati templi harjalt ja tapeti (62 p. Kr.) Siin oli Juuda rahwus wõitlemas. Mida kallimaks keegi juut oma rahwuſt pidas, seda tormiliſema ägeduſega kippus ta ristirahwa peale. Nõnda astus ka Saulus oma iſaiſade käſu, kombe ja tõotuste eeſt kange waimustuſega lahinguwäljale kriſtlaste wastu ja pillas terwe Jeruſalema koguduſe laiali. Aga wõit polnud temale määratud, waid ristilöödud Jeeſuſele, kelle wasta ta wõitles. Juutide tagakiuſamiſe tõttu lagunes ristiuſk seda rutemalt laiali, wõttis hoopſamalt maad. Jah, tagakiuſajal Sauluſel langeſiwad eneſel nagu ſoomukſed ſilmiſt. Keda ta tagakiuſanud, ſelle teenistuſesſe astus ta ja kuulutas wägewal sõnal paganatele ja juutidele, et Mooſeſe käſu läbi keegi õigeks ei ſaa mõistetud, waid ainult uſu läbi Jeeſuſe Kristuſe ſisſe. Juutide wõim rauges pea, wägiwallaga ei ſaanud nad kaua ristikoguduſt rõhuda.

Päris maailm kandis Rooma lippu ja wärwi ja Rooma rajades oli ristikogudus ſunnitud omale eluaſet otſima. Kuda wõtab ſee maailm teda wasta?

„Rooma linn ja Rooma riik on igawene", ſee oli Roomlaſe uſk ja tema rahwuslik uſutunnistus. Kriſtlane jälle uskus, mõtles ja ütles: „Rooma linn ja Rooma riik peab hukka minema!" Kriſtlaſe usku ja teadmiſt mööda oli ainult üks riik igawene, Kristuſe riik, Jumala riik. Eſimeſes ristikoguduſes arwati maailma otſa õige lähedal olewat. Jüngrid nägiwad Jeeſuſt üles tõusnud peaſt ja ootaſiwad tema tulemiſt jumalikus auus elawas igatſuſes weel oma eluajal, kaduwat maailma ära lõpetama ja kohut mõiſtma elawate ja ſurnute peale. Nad ootaſiwad ſeda päewa nagu pruut peigmehe tulemiſt. Nad ootaſiwad ühtlaſi Rooma riigi häwitamiſt, et Jumala riik ilmuks. Waata, ſee oli nende iſamaa äraandmine, nende „wiha" Rooma riigi wasta ja ſeega terwe inimeſeſoo wasta", nagu neile Rooma poolt süüks anti.

Kriſtlastel Jumala kujuſid polnud, pagana jumalaid nad aga ei kummardanud, oliwad need kas keisri wõi muude jumalate kujud. See tegi jällegi paganate ſeas tuska. Roomlaſe ſilmas oli ülem aſi Rooma wägew keiſer, Rooma määratu riik ja Rooma rahwas. Kriſtlaſte meeleſt polnud aga ei keiſer, riik ega rahwas ſugugi ülemad asjad. Kriſtlaſe ülem aſi pol-

nud mitte *siit maailmast*, ta igatses paremat, kallimat, kaunimat. Ristiusuga astus hoopis uus silmawaade maailma. Ta nõudis küll, et keisrile antaks, mis keisri kohus, aga ühtlasi Jumalale, mis Jumala kohus. Ning ristiusk nõudis, et see arwamine, see silmawaade terwes maailmas makswaks saaks. Juudid hoidsiwad kõik jumalikud tõotused, kõik lootused ja lubad oma rahwa heaks, ei soowinud neist paganatele midagi; mõttetargad püüdsiwad ainult *haritud* inimesi oma tarkuse piiridesse talutada. Ristiusu siht ja püüd käis hakatusešt saadik *kõikide* kohta, kõikidele ühetasa pakkus ta oma waranduši; *maailma* tahtis ta ära wõita, *rahwa* sekka, *rahwa* südametesse uut mõtlemist kanda, uut elu *põhja*. Seepärašt just oli ristiusk paganate arwamistele, usule ja riigile kahjulik, kardetaw. Sõbrust sobitada polnud niisuguste tingimiste all sugugi wõimalik; sest ristiusk nõudis paganate käest, et nad kõik oma seniše auu, ilu, tugewuse, toed, kõik oma seniše *olemise* ära heidaks, kõik selle, mis neil seni kõige armsam ja auustamise wäärilisem olnud. Kuis wõis pagan neist lahkuda? Wõitlemine elu ja surma peale algas. Nero nurjatumas teos, rahwa wäsimata kaebtustes ristirahwa peale, ilmus paganate õige aimamine, et ristiusk nende täniselе olemisele surma toob, nende armsama nende käest ära wõtab.

§ 5. Keiser Nero ja Domitianus.

(Rooma põlemine ja Jerusalema ärahäwitamine.)

Lõikuse kuul aastal 64 läks suures tsirkuses Rooma linnas tuli lahti. Wali tuul kandis tulelondid igale poole laiali, õhutas ja sütitas leeki. Lühikese ajaga oli määratu linn otse suur tulemeri. Kuus päewa ja seitse ööd põles linn. Palastid, templid, auusambad, rikaste uhked lossid, waeste urtsikud langesiwad tule roaks; tuhk ja waremad tunnistasiwad nende aset. Elanikkude häda ja hirm oli otse ärarääkimata. Wäetid lapsed, jõuetud wanad, hulgad armetud haiged, ehmatanud naesterahwad, täitsiwad hädakisaga hooned, uulitsad ja paigad. Õnnetus oli kole; terwe linn täis hirmsat segadust ja ahastust; laenetawas tules koledam surm ahnelt ohwrid wõtmas.

Wiimati polnud tulel enam rooga, aegamööda rauges ja kustus ta. Aga nüüd tõusis küsimine: Kust tuli tõusnud? Kõigil pool arwati, et linn põlema süüdatud ja nimelt keisri

Nero eneſe käſu peale. Mõningaid inimeſi oli nähtud, kes kustutamiſe aſemel tuld ſütitanud ja ütelnud, neid kästud. Räägiti ka, et Nero tulekahju ajal ülewalt torniſt rõõmustades tule mõllu pealt waadanud ja pilli mänginud.

Ehk keiſer küll põlemiſe järel ſuure nobeduſega linna ülesehitamiſe käſile wõttis, ſiiski ei ſuutnud ta rahwa wiha waigistada ega ennaſt tuleſüütamiſe ſüüſt puhastada. Kui wiimati ſugugi lootuſt polnud rahwa meeli lepitada, wõttis ta nõuuks ſüüd teiſte peale ajada. Wäga hästi teades, kui wihatud kriſtlaſed niihästi paganate kui juutide meeleſt oliwad, tegi ta nemad ſüüdlaſeks. Äſſitajad kandſiwad kähku ſõnumi rahwa ſekka: „Põletajad käes, ristiinimeſed!“ Sedamaid hakati ſuurel wiiſil kriſtlaſi wangi wõtma, et ſüüdlaſtele teenitud nuhtluſt anda.

See oli eſimene ristirahwa tagakiuſamine Rooma poolt.

Ülekuulamine tegi küll ſelgeks, et kriſtlaſed ſüüta, aga rahwa ärritatud meel ja keiſri Nero nurjatu õelus ja tigedus ihkas werd. Igapäewaſteſt tapmiſe wiiſideſt mõõgaga ja risti poomiſega polnud küllalt, riiwatu keiſer otſis ſurmamiſes omale lusti ja ajawiidet. Kriſtlaſed õmmeldi elajanahkade ſiſſe ja wiſati nii kiſkjate loomade ette. Teiſed mäſſiti takkude ſiſſe, walati ſula pigi ja waiku peale, ſeati terawate postide otſa ja ſüüdati ſiis põlema, walguſt andma Nero ööſiſte pidude juure.

See tagakiuſamine kestis neli aastat, tema peſa oli Rooma linnas, kuna mujal laia riigi rajades tema mõju weel ſuur ega üleüldne ei olnud. Roomas ſurmati ſiis ka tõſiſte ſõnumete järele apoſtel Paulus mõõga läbi ära (a. 67 wõi 68). Sõnum, et ka Peetrus ſelſamal ajal Rooma linnas ſurma ſaanud ja nimelt pea alaſpidi risti olla poodud, on kahtlane; et ta aga enne ſurma koguni 25 aastat Roomas kui eſimene piiskopp aſet pidanud, on paawſtideſt oma kaſuks loodud muinasjutt.

Keiſri Nero aeg on ka Juuda rahwa kohta ſelle läbi tähtis, et ſel ajal ſuur mäſſamine tõuſis, mis Kriſtuſe ettekuulutamiſe Jeruſalema kohta tõeks tegi. Juudid pidaſiwad endid ikka weel ainuükſi ärawalitſetud rahwaks ja wihkaſiwad oma walitſejaid, Roomlaſi, kui paganaid ja rõhujaid. Kaua oliwad Roomlaſed nendega kannatanud, nende riigile ſilmakirjaks iſewalitſuſe warju jätnud ja nende usku ja templiteenituſt auu ſees pidanud. Aga juudid ei mõiſtnud wõõraſte walitſuſega leppida, nii helde kui ta küll oli, waid laſiwad endid ſagedaſte waleprohwetite läbi mäſſamiſele ärritada, mis aegamööda Rooma kannatuſe lõpetas.

Juudamaa üle seati nüüd waljud, ahned ja õelad maawalitsejad, kes tugewa sõjawäe abil uhket rahwast kurnasiwad ja wastatõrkumisi hirmsaste nuhtlesiwad. Wiimane maawalitseja Gessius Florus äsjitas ise salaja juutisid mässamisele, et selle läbi nende kaebtusi oma ese kurjade tegude üle keisri ees kuulmataks teha. Üleüldne mässamine tõusis, milleşt aga Palästina kristlased mitte osa ei wõtnud. Nemad põgenesiwad, Kristuse sõna meeles pidades, „mägede peale", nimelt wäikesesse Pella linna, mis kaljumägede keskel Arabia kõrbe rajal seisis, ja jäiwad siin hädaohu eest warjule, kuni jälle rahulisemad ajad tuliwad.

Juudid aga kihutasiwad esimese tuhinaga Rooma sõjawäed eneste piiridest wälja, wõitsiwad ka Siiria maawalitseja suure abiwäe ära ja walmistasiwad endid wägewa waimustusega sõjale terwe suure Rooma riigi wasta. Seda kuuldes saatis keiser Nero oma targa wäeülema Vespasianuse tugewa wäega Palästinasse. Ehk küll juudid meeleäraheitmisega wõitlesiwad, aeti nad siiski nüüd igal pool tagasi, ja wist oleks Vespasianus ise terwe maa ja Jerusalema linna jälle alla heitnud, kui mitte ootamata juhtumine teda ei oleks takistanud. Sest keiser Nero oli ühes sõjawäe mässamises (a. 68) iseenese tahtmise järele oma pärisorja käe läbi langenud ja Palästina sõjawägi tõstis Vespasianuse keisriks. Tema tõttas Italiasse tagasi ja jättis juutide allaheitmise oma poja Tituse hooleks.

Titus, noor helde südamega mees, katsus mitu korda mässajaid heaga lepitada, aga juudid ise sundisiwad teda oma tõrkumisega Kristuse ettekuulutuse täitjaks saama. Ta piiras Jerusalema linna igast küljest sisse ja wõttis tormiga ühe linnajao teise järele ära. Linnas oli sel puhul üle miljoni inimesi, sest et paasa pühaks terwelt maalt palju rahwast kokku oli tulnud. Nende hulgas walitsesiwad sisemised tülid, haigused ja hirmus näljahäda. Wiimsel ajal oli üksi Palästina kõige püham paik, Moria mägi, kuulsa templi ja ühe kindla kantsiga juutide käes. Titus oleks toredat templihoonet hea meelega ärahäwitamise eest hoidnud ja andis ka selle kohta kõwa käsu wälja; aga wiimse tormijooksmise ajal läks siiski ka see ilmakuulus ehitus, püha maa ülem auu ja ilu, põlema ja mattis tuhanded oma leekidesse.

See sündis 70 aastat pärast Kristuse sündimist. Jerusalem sai täiesti ära häwitud; mitte üksi maja ei jäänud terwelt seisma. Juutisid oli sõja ajal poolteist miljoni otsa saanud; umbes 100,000 müüdi pärisorjadeks. — Suur hulk jätsiwad

äralaastatud isamaa maha ja üks rändas sinna, teine tänna: Neid pillati üle terwe maailma laiali.

50 aastat hiljem katsusiwad juudid weel ükskord oma wana riiki üles ehitada. Selleaegne keiser Hadrianus oli endise Jerusalema paiga peale uue linna ehitanud, mis Älia Kapitolinaks hüüti; aga seal asusiwad paganad ja Jehoowa templi asemel seisis paganate Jupitri tempel. See ärritas juudid wihale; walemessia Bar-Kochba juhatusel tõstsiwad nad mässamist, saiwad aga jälle ära wõidetud ja hirmsasti nuheldud. Pool miljonit leidsiwad surma; teistele keeldi surmanuhtluse ähwarduse ära, püha linna sisse jalga tõsta (135 p. Kr.).

Keisrite Wespasianuse ja Tituse ajal oli kristlastel Rooma riigis rahu. Aga Tituse wend Domitianus (81—96) oli jälle kuri keiser, kes werejanu ja ahnuse pärast muude õnnetumate seas iseäranis ka kristlasi taga kiusas, nendest hulga ära tappa lasi ja uende waranduse omale wõttis. Tema ajal saadeti apostel Johannes Patmose saarele wangi. Ristiusu waenlased oliwad keisrit Juuda rahwa Messia lootustega hirmutanud. Nagu Herodes, nõnda ehmatas ka Domitianus ettekuulutuste üle, et üks mees Taaweti soost terwe maailma kuningaks saada. Kuuldes, et weel mõned Kristuse sugulased Palästinas elamas olla, lasi ta need (kaks Jeesuse wenna Juuda pojapoega) oma ette kutsuda. Kui ta aga nägi, et nad waesed inimesed, kõige alamast soost oliwad, kelle käed raskest tööst rakkus, saatis ta nad naerdes ja pilgates jälle koju tagasi ja jättis ka kristlaste tagakiusamise soiku. Hiljemini tapsiwad ta tema oma teenrid ära. Domitianuse järgmine keiser Nerva ei wõtnud kaebdusi kristlaste peale mitte wastu, ehk küll ristiusk siiski „keelatud usuks“ jäi.

§ 6. Trajanus, Antoninus Pius, Markus Aurelius ja Septimius Severus.

Keiser Trajanus (98—117) oli kõikide ajaloo tunnistuste järele kõige parem ja õiglasem walitseja. Ta walitses truuisti, kaitses oma riiki wägewa käega waenlaste eest, katsus oma rahwast igapidi õnnelikuks teha ja austas oma jumalaid. Aga just wiimane asi tegi kristlased tema ees põlastawaks. Ta arwas neid jumalate põlgajateks ja riigiwaenulisteks salaseltsiks; salaseltsid aga oliwad juba wanast ajast saadik Rooma riigis kõwasti keelatud. Seda keeldu uuendas Trajanus. Uuendatud

seaduse nimel lasi Wäike-Aasia maawalitseja Plinius ristiinimesi, kelle peale kaebati, ära tappa, kui nad oma usku mitte ära ei salanud. Aga kristlaste hulk oli wäga suur; maawalitseja ette toodi niihästi alamast kui ülemast soost inimesi, mehi ja naisi, etteaimamata hulgal. Ülekuulamisel ei leitud neil mingi süüd. Kõik kaebtusealused olid kõikide teades õiglased, töökad, wagad inimesed, polnud nad elukombete rikkujad ega riigiwaenlased.

Plinius lõi wiimati kahtlema ja palus keisri poolt omale juhatust. Trajanus saatis siis Pliniusele käskkirja, kus seaduseks määrati: Kristlasi pole waja taga otsida ega salakaebtusi nende peale wasta wõtta; aga kui kaebtus awalik ja kaebtusealune tõrgub jumalatele ohwerdamast, siis saagu ta surmatud. See keiserlik käskkiri jäi mõneks ajaks nööriks ja juhatuseks kohtulistes asjatallitustes ristirahwaga.

Walusamaid jälgi jättis Trajanuse aegne tagakiusamine Siiria ja püha maa pinnale. Jerusalema linnas tapeti Jakobuse järgmine piiskopp, wana elatanud Simeon, 120 aastat wana, ristipuul, sest et ta ka hirmsa pekspiina all oma Issandat mitte ära ei salanud, nagu kohus nõudis.

Täieliselt ja hoolega on weel sest ajast Antiokia piiskopi Ignatiuse kannatamine ja surm mälestuseks ülesse tähendatud. Üleüldse arwamise järele käis keiser Trajanus aastal 107 oma sõjateel Parthi rahwa wasta Antiokia linnas külaliseks. Ignatius nõudis keisriga kristlaste pärast kõnelda, awaldas Trajanusele kristlaste tõsist loomu ja olekut ja pakkus iseennast surmale, et seeläbi tagakiusamist ära keelda.

Ta ei leidnud armu, sai hukka mõistetud ja pidi keisri käsu peale Rooma linnas rahwa lustiks kiskjate elajate ette heidetud saama. Rõõmsalt kuulis Ignatius walju kohtu otsust, Kristuse ja tema koguduse eest tahtis ta heal meelel kannatada.

Nelikümmend aastat oli ta koguduse karjane olnud, seega wana rauk. Ta anti kümne soldati wahi alla, need ruttasiwad oma raudu pandud wangiga kiirel käigul maad ja merd mööda pealinna poole, et enne suure rahwapidu lõppu sihile saada. Nad jõudsiwadki wiimsel pidupäewal sinna ja suures tsirkuses lõpetasiwad kiskjate loomade terawad hambad teekonnast wäsinud piiskopi waewa hulga pealtwaatajate ees. Kas tahtis waheste keiser Trajanus ristiinimesi seega araks teha, et kuulsa piiskopi raudas ja ahelais pikka teed mitmetest maadest ja lin-

nadeſt läbi, õige nagu näituſelooma, alatumale ſurmale ſaatis? Korda ſee tahtmine ſugugi ei läinud. Sõnum lagunes kiiresti laiali, et armastatud piiskopp hukka mõistetud ja tee peal on Rooma poole. Kuſt iial piiskopi tee läbi wiis, ſeal teretaſiwad teda koguduste ſaadikud ja hulgad leidſiwad auuwäärt ja julge Jumala mehe ſuu läbi oma uſule kinnituſt. Mitmete ſees ärkas himu, niiſamaſuguſe uſujulguſega ſurmas Jumalat auustada. Ignatius ſai ſel teel ka Smyrna piiskopi Polykarpuſega kokku, kes niiſamati nagu ta iſe apoſtli Johanneſe jünger oli olnud ja piſut hiljemalt oma elu ewangeliumi eeſt jättis (156). Sel teekonnal olla Ignatius ka ſeitſe kirja kogudustele kirjutanud, mis weel alles ja palju wäärt on.

Trajanuſe järgmiſed keisrid Hadrianus ja Antoninus Pius polnud mitte otſe kriſtlaste tagakiuſajad, aga kannatada oli ristiinimestel ka nendegi walitſuſe all küllalt ja mitmed ſuriwad wägiwaldiſt ſurma. Pagana rahwas tunnistas enamisti palju ſuuremat õeluſt kriſtlaste wasta üles kui nende keisrid. Oli otſe wiiſiks wõetud, kõike häda, ikalduſt, õnnetuſt, mis paganate peale langes, kriſtlaste süüks ajada ja nende werd jumalate wiha lepituſeks nõuda. Maawalitſejad ei teinud mitte ikka tõket ja keisrid ei hoolinud ſeſt ehk aſi ei puutunud laialisteſt riigirajadeſt nende kõrwugi. Aaſiamaal oli keisri Antoninus Piuſe ajal Smyrna koguduſel raske põli. Muude kõrwal tapeti ſeal wana piiskop Polykarpus tuleſurmal. Polykarpus oli kõigiſt auustatud ja kalliks peetud rauk, 86 aastat wana. Pagana rahwas aga nõudis ta ſurma. Maawalitſeja ei ſoowinud ſeda ja ajas peale, et Polykarpus oma elu peaſtmiſeks awalikult Kristuſt ſalgaks. Aga Polykarpus kostis: „Kaheksakümmendkuus aastat olen ma Kristuſt teeninud, ta pole halba mulle teinud, kuis wõiksin ma oma kuningat ſalata, kes mind on õndſaks teinud?“ Ähwarduſed ega meelituſed ei aidanud. Wanakene jäi uſus kindlaks ja põletati tuleriidal ära. Maawalitſeja iſe ſai hallpea ſurmamiſe läbi nii liigutatud ja kohutatud, et ta ſeſt filmapilguſt kõik tagakiuſamiſe lõpetas.

Keisri Markuſe Aureliuſe (161—180) all algas tagakiuſamine ſuurema õhinaga kui enne.

Markus Aurelius, liianimega „filoſof“, oli tark haritud keiſer. Ta oleks heal meelel näinud, et kriſtlaſed ewangeliumi õpetuſe aſemel tema tarkuſe õpetuſed oleks wasta wõtnud. Kadeda ſilmaga waatas ta pealt, kuda ristiuſk maad wõttis, kuna tema

õpetuſed ſüdameid ei ſuutnud ſoojendada. Ristirahwas oli jäle ta meeleſt: ta ſai nende kärſitumaks tagakiuſajaks.

Maakondade kohtukohad manitſeti agaramalt wastaſt waimu maha rõhuma ja pagana rahwa wihale anti täis woli kätte. Piinamiste läbi ſunniti kriſtlaſi oma usku ära ſalgama ja kaebajatele ergutuſeks tõotati kriſtlaste warandus. Uued ſeaduſed ja eeskirjad ärataſiwad kibeda tagakiuſamiſe. Aga piinad, mõõk ja lõwid ei ſuutnud ära kaotada, mis Jumalaſt eluks maailma oli istutatud.

Selleſt tagakiuſamiſeſt on lähemaid teateid Lugdunumi (Lyoni) linna kohta Galliamaal. Lugdunumi linnas oli kriſtlaste elu juba mõnda aega wäga raske. Paganad oliwad ſeal wäga kannatamata ja kärſitud kriſtlaste wasta ja ei annud neile ſugugi aſu. Wõib olla, et kriſtlaste ſuur hulk neid ärritas. Uulitſatel teotaſiwad paganad neid ja käiſiwad ühte lugu ülekohtuga nende peale. Koguni meeleſt ära läkſiwad paganad, kui keiſri poolt uus käſkkiri kriſtlaste wasta wälja anti. Neidki ei lastud enam wangiſt lahti, kes oma uſu ära ſalgaſiwad ja ka ſurnukehadki teotati ära.

Wangihoone ſumpunud ja rikutud õhu kätte ſuri 90 aaſtane piiskop Pothinus, keda enne wangiheitmiſt mitu aega kurjaſti piinati. Hulgad põletati pikkamiſi tuliſte raudiſtmete peal ära. Kõige rohkem meeletuska tegi tapjatele õrn pärisorja tüdruk Blandina. Küll waewati teda iga wiiſi, nii et piinajad ära tüdineſiwad, aga hing ei lahkunud ihuſt. Wiimati wiſati waene tütarlaps lõukoerte ette. Aga kõige piina all tunnistas wahwa tütarlaps: „Mina olen ristiinimene ja meie hulgas ei tehta midagi kurja!“

Rooma linnas ſuri ſelſamal ajal Juſtinus Martyr weretunnistaja ſurma. Samariamaalt pärit, rikka paganarahwa laps, otſis ta oma noorel eal asjata mõttetarkade juureſt rahu oma ſüdamele. Ei ta ei leidnud ſeda, ehk küll mitmete juures käis õppimas. Wiimati juhatas talle üks wana ristiusku mees teed püha kirja lugemiſele ja uurimiſele; ſealt ſeeſt leidis ta ſelle, kelle juure püha kiri juhatab, Kristuſe. Seſt ajaſt heitis ta kõige oma mõttetarkuſega Kristuſe teenistuſesſe ja ſai hoolſaks ewangeliumi kuulutajaks. Oma uſuwendade kaitsmiſeks kirjutas ta keiſri Markus Aureliuſele raamatu. Wendadele ſee küll abi ei ſaatnud, aga eneſele päris Juſtinus weretunnistaja auukrooni, ta langes timuka mõõga all. Keiſer Markus Aurelius oleks

pidanud kristlaste wasta õiguse päraſt tänulik olema, ſeſt ſõjas Markomannlaste wasta peaſtſiwad ristiusku ſõjamehed oma palwetega keisri ning ſuure sõjaſalga hukatuſeſt.

Järgmine kristlaſi tagakiusaja keiſer Septimius Severus (193—218) keelas ristiusku heitmiſe kõwasti ära (a. 202). Seda käsku mööda waewati iſeäralikult neid, kes ennaſt ristiusku heitmiſele ette walmistaſiwad. Aga ei peetud palju piiri ja piinati ühtlaſi ka wanemaid kristlaſi. Galliamaal tapeti ewangeliumi kuulutaja Irenäus, Alexandria linnas Egiptuſemaal Leonidas, kuulſa ristiuſu kirjamehe Origeneſe iſa. Sealſamas kannatas üks kaunis ja elukombete pooleſt puhas ja waga neitſi Potamiäna waikſelt kõige hirmſamad piinad uſu päraſt ja ſai wiimati oma ema Marcellaga ühtlaſi kuuma pigi ſiſſe kastetud. Soldat aga, kes neid piinapaigale wiis, tunnistas eneſe kriſtlaſeks ja ſai teiſel päewal mõõgaga ära tapetud. Niiſama õelad oliwad tagakiuſajad Karthago linnas Aafrikamaal. Noor 22 aastane naene Perpetua jäi, hoolimata iſa ärdaiſt palweteſt ja oma imewaſt lapſeſt, keda ta käe peal kandis, uſus kindlaks ja kannatas kõik piinad ära. Ta wiſati wiimati tigeda lehma ſarwede ette, ja kui ſeegi teda ei ſurmanud, tappis üks mõõgaori ta noaga ära. Kindla naesterahwa teenija Felicitas, kes ſeſſamas wangitornis kinni oli, awaldas niiſamaſuguſt kindluſt ja uſujulguſt.

§ 7. Decius, Valerianus ja Gallienus.

Kõik ſeniſed tagakiuſamiſed, kui karedalt ka nad iganes ristirahwaſt rõhuſiwad, nad polnud mitte nii üleüldſed, et igal pool ſuures riigis korraga ja kõiki kriſtlaſi oleks taga kiuſatud. Tagakiuſamiſed käiſiwad ſeni enam hoo kaupa ja paiguti. Tagakiuſamiſe aegadega wahetaſiwad ſallimiſe ajad. Kus katk, näljahäda, tulekahjud rahwa meeli ärritaſiwad ehk kiuſakad, omawoliſed maawalitſejad oma õeluſt ja wiha ristirahwa kallal katſuſiwad, ehk wahel ka mõningad ristiinimeſed iſe ettewaatamata kombel paganatele tuska tegiwad, ſeal tuli kiuſamine.

Päris üleüldiſt tagakiuſamiſt kõigis riigimaades korraga kuni kolmandama aastaſaja keſkpaika mitte ei olnud. Laialiſes riigis oli kriſtlikul kirikul ruumi ja mahti küllalt maad wõtta. Ristikogudus kaswis ja wõſus ühte lugu. Tal oli juba ſuur wõimus käes ja ſee paiſus iga päewaga.

Paganausu kallistajad waatasiwad kartes ja kohkudes seda kaswamist ja wõimust wõtmist pealt. Isaisadest päritud usk ja kombe ja riik näis hukatuse sõrwal olema; nende peastmiseks ja uue liikumise allasulumiseks oli waja kõike jõudu kokku wõtta. Kolmandama aastasaja südamel algas siis ka pagana riigiwalitsuse äge wõitlemine kõige jõuu ja abinõudega kristliku kiriku wasta ja seega plaaniline kristlaste tagakiusamine terwes Rooma riigis. Juba kolm aastat waremalt ähwardas werine mäng karwa pealt algada. Aastal 247 peeti Rooma linnas ja terwes riigis rääkimata ilu ja toredusega Rooma riigi tuhandeaastast mälestusepäewa. Selleſt riigi- ja rahwapiduſt hoidsiwad kristlased eemale ja see sünnitas palju paksu werd igal pool paganarahwa seas. Wististi oleks kohe suur mäss alganud, kui selleaegne keiser Philippus Arabs kristlasi poleks kaitsnud. Tema järeltulija all läks tagakiusamise tuli lahti.

Aastal 249 astus keiser Decius auujärje peale. Ta auustas oma jumalaid, wihkas ristirahwast ja arwas seda õigeks ja heaks, et paganausk jälle täie au ja sära sisse saaks tõstetud, ristiusk aga Rooma riigi rajadest hoopis ära häwitataks. Maawalitsejatele anti nüüd keisri poolt wali käsk kange ähwardamisega kätte: Kui nad ise oma elu ei taha kaotada, siis kandku selle eest hoolt, et ristirahwas sootumaks Rooma riigist kaoks. Seega polnud enam waja iseäralikku kaebtuse tõstmist kristlaste wastu ära oodata, waid kohtud ja walitsusekohad saiwad ise *ameti* poolest kristlaste pealekaebajaks ja kohtumõistjaks ühtlasi. Muidu ei tohtinud Rooma seadust mööda kaebaja kunagi iseenda kohtumõistja olla, ristiusu kaotamiseks murti see seadus ja lubati wastuoksa asi. Kole kurb aeg algas. Lugemata hulgad suriwad oma usu pärast. Ahastus, häda ja hirm oli suur. Mõnda aega oliwad kristlased rahu ja sallimist maitsnud. Mitmed kirikud oliwad ehitatud ja awalikult peeti jumalateenistust. Seepärast tuli see tagakiusamine koguni ootamata kristlaste peale.

Tagakiusamist toimetati enamisti järgmisel kombel. Ühel määratud päewal kutsuti kõik kristlased kohalise magistraadi ette oma usku ära salgama ja jumalatele wiirukit ohwerdama. Wastutõrkujad oliwad iseeneseſt surmalapsed. Hulgad põgenesiwad, enne kui hirmus päew kätte tuli. Põgenejate warandus wõeti ära ja tagasipöörmine keelati surmanuhtluse all ära. Sagedasti heideti niisuguseid, kes ka piinamisel oma usku ei salanud, torni, et neid seal aegamööda waewa, nälja ja jänu sunnil järeleand-

miſele ajada. Mitmed aramad ja nõrgemad lasti ka lahti, ilma et nad olekſiwad ohwerdanud, kui nad kas iſe ehk nende ſõbrad magiſtraadi käeſt tunnistuſe muretſeſiwad, et kõik keisri käſud nende poolt täidetud. Ristikogudus aga tõukas ſarnaſed oma ſeaſt wälja.

Deciuſe ſurm (251) kergitas küll wähe kriſtlaste põlwe, aga ainult lühikeſeks ajaks.

Keiſer Valerianus (253—260) püüdis lõpetada, mis Decius peale hakanud. See oli ära näha, et terwet ristirahwaſt mööga tera alla ſaata mitte wõimalik polnud, nende arw oli ſeks liiga ſuur. Valerianus katſus teiſt wiiſi neiſt jagu ſaada. Tema käsku mööda hakati (a. 257) ülemaid mehi, koguduste eeſtſeiſjaid, piiskoppa, preeſtrid, ristiuſuliſi ametnikka, ſenatiliikmeid ja kohtunikka, kui nad oma uſuſt ei tahtnud taganeda, wangi ſaatma ja ſurmama. Oliwad tähtſamad mehed ära, kõrgemaſt ſooſt kriſtlaſed tapetud, ſiis kadus lootuſt mööda ülejäänud hulk, kellel enam juhatajaid, kaitſjaid ega eeſtkoſtjaid polnud, iſeeneſeſt ära. Ka awalikud kooskäimiſed keelati kõwasti. Raske oli ſee tagakiuſamine küll kanda, aga halb tahtmine ei läinud korda.

Karthago linnas Aafrikamaal ſuri ſellel tagakiuſamiſel kuulus ja ſõnakas piiskopp Cyprianus. Juba Deciuſe ajal oleks pagana rahwa wiha teda heal meelel lõwide kätte annud, aga piiskopp läks oma koguduſe ſunnil linnaſt ära kõrbeſſe warjule ja toetas ja kinnitas peidupaigaſt kirjateel oma kurnatud ja kurba karjakeſt. Sügiſe aastal 258 wõeti ta maawalitſeja käſu peale wangi. Öö otſa peeti ta wangihoones kõwa wahi all, kuna ehmatanud koguduſe liikmed uulitſal walwaſiwad. Teiſel homikul wiidi ta kindla wahi all maawalitſeja losſi. „Kas ſina ſee Cyprianus oled, ſelle hulga jumalakartmata inimeſte piiskopp?“ küſis maawalitſeja. „Mina iſe!“ wastas Cyprianus. „Meie kõrgeauuline keiſer nõuab, et ſa jumalatele ohwerdad.“ „Ei ma ohwerda mitte!“ oli wastus. „Pane tähele, mis ſa teed,“ noomis maawalitſeja. „Täida oma kohut, ſiin pole midagi enam tähele panna,“ kostis Cyprianus rahuliſelt. Kohtu otſus oli ka pea tehtud. Cyprianus wiidi ſedamaid lähemale wäljale ja raiuti ta pea maha. Mõne päewa päraſt ſuri ka maawalitſeja, kes teda ſurmale mõiſtnud. See kohutas paganaid. Järgmiſel aastal ſai Rooma sõjawägi Pärſialaſteſt täiesti löödud, Valerianus iſe ſattus wangi Pärſia kuninga kätte, kes koguni kõlwatul ja jäledal kombel teda pidas

ja ſeega Rooma riigile kuulmata häbi tegi. Paganad lõiwad kartma.

Keisri Gallienuſe (260—268), Valerianuſe poja, eſimene ametitallitus oli, waljuſid tagakiuſamiſe käskuſid tagaſi wõtta (260). Seega ei antud ristiuſule aga weel mitte Rooma riigis ſeaduslikſt õiguſt. Ristiuſu tunnistus jäi edespidigi ſurmanuhtluſe wääriliſeks ja wõis ſee nuhtlus iga tahes mõistetud ſaada, kui ametlikult poolt kindlaks tehti, et keegi kriſtlane keisri kuju ei kummardanud. Aga käſkkiri, mis kohtuid ſundis kriſtlaſi üles otſima, tehti tühjaks. 40 aastat wältas waikne rahuaeg. See oli waikus tormi eel.

§ 8. Diokletianus.

Keisri Diokletianuſe all (284—305) tõuſis uus tagakiuſamine, waljum ja koledam kui kõik eniſed. Rooma riigiwõim tõstis weel kord kõike rammu kokkuwõttes tapakirweſt wihatud waenlaſe kukutamiſeks. Kas elu wõi ſurm, Rooma riik wõi ristiuſk! See pidi ſelgeks ſaama. Aastal 303 kisti korraga ſuur kirik Nikomedia linnas, kus keiſer ſel puhul aſus, maani maha. See oli eſimene pauk weriſes maadlemiſes. Kriſtlastele pidi ſee põrutus ehmatuſeks olema, paganatele aga õeluſemõllu hakkamiſe märgiks. Kõikide ſalawihale ja tigeduſele, kadeduſele ja ahnuſele näidati teed kätte, kuda nad häbita ja halastuſeta wõiſiwad oma waenlaſte ja wihaaluſte wasta hullustada. Kõik ristiuſuliſed ametnikud lasti lahti, kõik ristiuſuliſed kodanikud kaotaſiwad oma kodanikuõiguſe, kõik ristiuſuliſed ohwitſerid aeti wäeſt wälja ja ristiuſuliſed pärisorjadki, kui nad uſku ei ſalanud, kaotaſiwad wabakspaamiſe lootuſe. Seſt polnud küllalt. Keisri käſk nõudis, et kriſtlaſed, olgu noored wõi wanad, kõrgeſt wõi madalaſt ſooſt, wägiwallal ja piinal ſaaks ohwrile ſunnitud. Peale ſelle käsku kõik kirikud maha kiskuda, pühad kirjad ära põletada*), kooskäimiſed kangesti ära keelata. Kohtud ja erainimeſed tegiwad nüüd wõidu häwitamiſe tööd, kuna keisrikojaſt aegajalt uut õli tulesſe kallati. Ka keiſer iſe waimustas ennaſt aegamööda ikka enam ja enam oma ristiuſku alamate ära kaotamiſeks. Hakatuſes polnud Diokletianus iſe mitte kriſtlaſte weriwaenlane.

*) Selle käſu mõjul ſaiwad lugemata hulgad uue testamendi käſikirjad ära häwitatud ja ſelleſt ſee jaolt ka on tulnud, et eſimeſeſt kolmeſt aastajaſaſt mitte ühte ainuſt käſikirja praegu alles ei ole. Kõige wanem käſikiri on keisri Konſtantinuſe Suure ajaſt.

Diokletianus alustas tagakiusamist kurjade inimeste nõuu peale. Mõttetargad ja preestrid tema ümber olid keisrit wahetpidamata äsitanud; neile appi astus keisri wäimees ja kaaswalitseja Galerius. Wiimane ei annud keisrile enne asu, kui see ta halba nõuu kuulda wõttis. Aga siis kui kurjuse lõke kord oli põlema süüdatud ja laastama wälja lastud, kihwas ka Diokletianuse enese sees tagakiusamise himu põlema ja Galerius ei wäsinud kõrwalt õhutamast ning uusi halgusid tulesse wiskamast.

Mõni nädal peale tagakiusamise alustust peasis keiserlikus lossis tuli lahti. Kes süüdlane? Muidugi kristlased! kisendasiwad paganad. Polnud nüüd kohtukuulamist ega armuandmist. Wisati wangi, piinati, põletati, keda iial kätte saadi. Kaks nädalat hiljem: uus tulekahi keisri lossis. Nüüd oli Galeriuse kuri tahtmine täide läinud. Ta teadis, et ara werega ja ebausklíku äia wiha piirita, ütles oma elu eest Nikomedia linnas kartwat ja sõitis ära.

Kes kunagi Kristuse nime kandis, langes nüüd. Seni oli alles söömine olnud, nüüd algas luuragistamine. Ime weel, et keiser oma abikaasat Priskat ja tütart mitte ka kohe tuleriidale ei saatnud. Nad sunniti ohwerdama ja jääti siis rahule. Aga kõik keisri lossi ametnikud, ministrid, kammerherrad, kes Kristuse nime kandsiwad, saadeti piinapingile.

Päew päewa järele käis Diokletianus ise piinamisi, küpsetamisi, põletamisi ja tapmisi pealt waatamas. Esmalt põletati ükshkult wäikestel tuleriitadel, siis tehti suured riidad ja põletati hulgakaupa 50 kuni 100 inimest korraga. Ka see tüütas. Hakati siis ühtlasi sadamas kristlasi, kiwid kaelas, merde wiskama ja saadeti soldatite salgad kristlasi umbkaupa maha raiuma.

Ule terwe riigi käis see häwitamise tuli. Paganad wõitlesiwad oma jumalate eest. Käsk käsu järele anti kristlaste wastu wälja, üks waljum kui teine. Kõik wägiwald, õelus, kurjus, lasti lahti, saadeti jahti, kristlaste kaotamiseks. Abita, toeta ristiinimene, kes sind peastab? Aga waata, kui kurjus suureks läks, siis ilmus ka ewangeliumi wägi. Sajad tunnistasiwad julgusega, et nad surma ei karda ja tuhanded kandsiwad piina ja häda rõõmustades, et Kristus neid selle auu wäärilisèks oli arwanud. Kümme aastat kestis tagakiusamine. Diokletianus ise wäsis küll pea, aastal 305 andis ta ameti käest ja lõi erainimeseks. Aga tema järgmine keiser Galerius

ning ſelleſt nimetatud kaaskeisrid tapſiwad edaſi. Ainult Britannias, Gallias ja Hiſpaniamaal oli kriſtlastel kergem põli, ſeal kaitſes neid endine Diokletianuſe aegne kaaskeiſer Konſtantius Chlorus, pärastiſe keisri Konſtantinuſe Suure iſa, waga mõiſtlik mees, ka uue walitſuſe ajal.

Galerius laſi weel aastal 308 kõik toidukraamid turul jumalate ohwriwiinaga ja ohwriweega ära kasta, et ſel kombel kriſtlaſi jumalate ohwri oſaliſeks teha. Hirmſas mädatõwes jättis ta wiimati kriſtlaste tagakiuſamiſe ſoiku, andis aastal 311 ühtlaſi oma kaaskeisritega kriſtlastele ſallimiſe käſkkirja ja käskis neid keisri ning riigi eeſt Jumalat paluda. Ta ſuri nüſide kätte, mis ta kehas ſigineſiwad.

Chloruſe poeg Konſtantinus Suur wõitis wiimaſed kriſtlaste tagakiuſajad kaaskeisrid waenuwäljal ära ja andis kahes käſkkirjas a. 312 ja 313 kriſtlastele luba wabal kombel jumalateenistuſt pidada. Waen lõppes, rahu algas, öö kadus, päew jõudis.

§ 9. Kriſtlik kirik tagakiuſamiste lõpul.

Tagakiuſamiſe tuliſeſt raudahjuſt oli kriſtlik kirik peastetud; kolmſada aastat täis ahastuſt, häda, kurnamiſt ja piina möödas. Kriſtlaſe nimi, wara, ſeiſus, au ja elu rippus kõige ſelle aja ölekõrre külles, iga ſilmapilk wõis ta nad kaotada. Keisrite wiha, maawalitſejate kurjus, ametmeeste ja mõttetarkade kawalus, preeſtrite waen, rahwa ülbe meel ja sõgedus oli koguduſt muljunud; tuli, weſi, mõõk, oda, kiſkjad elajad ja muud piinad teda kurnanud ja lõhkunud. „Kes minu järel tahab käia, ſee wõtku minu *riſt* eneſe peale!“

Wiimſel tagakiuſamiſel walitſes üks wahe ſuur rõõm paganate ſeas. Seati ſambad püſti, löödi rahad Diokletianuſe ja Galeriuſe mälestuſeks, kes ristiuſu ära kaotanud ja jumalate kummardamiſe uuesti auu ſiſſe tõſtnud. Aga kes pööras wiha wabaduſeks, waenu ristirahwale wõidupärjaks, waenlastele endile aga langemiſeks ja hukatuſeks? Küll oli paganatel mahti ristiinimeſi piinata, nende kirikuid maha kiskuda ja raamatud ära põletada; aga ristiuſu elawat hallikat, kuſt uuenduſe wõim wälja woolas, nad ei ſuutnud ſulguda, tema *taewaliſt wäge* murda.

Kõik ſai ära kannatatud, aga kogudus polnud mitte kängu jäänud, waid wõrſunud ja hästi kaswanud. Wäike Jeruſalema kogudus oli ſuureks puuks ſirgunud, okſad ulataſiwad kaugele

üle merede ja maade. Ristiinimesi ei loetud tagakiusamiste lõpul mitte enam sadadega, waid tuhandetega ja sadatuhandetega. Mitmes linnas ja mitmel maal otsis pool osa elanikka ristiusus omale õnne ja õndsust; ka neid paiku leiti, kus paganaid enam polnudki. Kaswamisega käsi käes käis suur ja kurwastaw seestpidine muutmine. Nende hulkadega sadasiwad ka kõik inimlised nõdrused ristikoguduses. Esialgne wagadus ja pühadus hakkas pleekima, puhtus mustaks wõiduma. Armastuse teod ja waeste eest hoolekandmine lükati rohkem koguduse eestseisuse peale; hakati ühtlasi elukombeid kahesuguse mõõduga mõõtma; waimulikkude meeste käest nõuti täit wiljakat kristlikku elu, rahwa kohta arwati sest küllalt saawat, kui ropp patt tegemata jäi. Mitmed maailma kombed ja wiisid tungisiwad wooga koguduses. Hulga elawate liikmete seas oli palju surnuid liikmeid, nii et üks waga mees Rooma linnas juba teise aastasaja südamel, waimus ristikoguduse kuju waadates, nägi teda täis kortsusid, muhkusid ja nõdrust olewat.

Ka paganate õpetuste tulest tuli ristikogudusel tagakiusamiste ajal läbi käia. Kui ristiusu õpetus laiemalt paganate seas tuttawaks sai, ärkas mõttetarkade seas püüdmine, paganausu paremaid arwamisi koguda, neid ristiusu tõega täiendada ja sel kombel uut ülemat usku asutada, mis nad gnõsis (tundmine) nimetasiwad. Selle uue õpetusega, mis muud ei olnud kui ristiusu segamine paganausuga, pakkus paganausk ristiusule kätt lepinguks. Mitmele meeldiw ja seepärast ütlemata kardetaw oli see rahu pakkumine. Oleks ristikogudus tähendatud tingimiste all rahu teinud, siis oleks ta ka hukas olnud. Püha kiri peastis koguduse. Mida sügawamaks püha kirja tundmine läks, seda hõlpsamasti kadus see häda.

Selle seestpidise wõitlemise wili oli pühade kirjade kogumine (kanon), nende sügawam uurimine ja koguduse elu korrale seadmine.

§ 10. Kirikuwalitsus.

Kristuse oma nägemata kunninga walitsuse all elasiwad esimesed kogudused ühes waimus ja ühes meeles nagu ühe ihu liikmed. Ristikogudus teadis ja uskus: Issand on üles tõusnud, elab igawesest ajast igaweste. Issand on kesk oma usklikkude seas iga päew kuni maailma otsani. Igas ükskus koguduses on õige ristmine, õige püha õhtusöömaaeg, täieline osasaamine

Kristusega, ainsa ülempreestriga ja usklikkude wahemehega, sest „kus kaks ehk kolm koos on minu nimel, seal olen mina kesk nende seas.“ Püha Waim on wälja walatud usklikkude peale, tema äratab mehed, kellel and on Jumala sõna kuulutada ja koguduste üle waadata. Kõige pealt on apostlite sees Jumala sõna elaw südamete kosutuseks js äratuseks ja ühtlasi koguduse juhatuseks. Seda Püha Waimu wäge usaldades elas kristlik kirik julgesti ja priskesti. Apostlite silma all oli õpetamine ja korrapidamine ükskutes kogudustes wanemate (presbyter) ehk ülewaatjate (episkopos=piiskopp) käes. Piiskoppa (ülewaatjaid) oli igas koguduses mitu. Pea hakati kõige wanemat ja tegewamat nende seast iseäralikult piiskopi nimega kutsuma, kuna teisi endisel wiisil wanemateks (presbyteriteks) hüüti. Suuremad kogudused nõudsiwad rohkem kirikuteenijaid; nii astusiwad siis wanematele abiks diakonid, waeste, haigete, leskede ja waestelaste eest hoolekandjaks; nendele jälle toeks nimetati subdiakonid (alamad diakonid); piiskoppide teenrid ametitallituste juures hüüti akoluthideks. Peale selle oliwad weel ettelugijad, kes püha kirja ette lugesiwad ja neid alal hoidsiwad; wiimati ukshoidjad, kes wälise korra üle jumalateenistusel walwasiwad.

Piiskopid ja teised kirikuteenijad kandsiwad siis koguduste eest hoolt ja toimetasiwad kõik waimulikud tallitused. Seega ilmus aegamööda wahe waimulikkude meeste ja rahwa wahel, kuni wiimati üleüldne preestriõigus ja preestrikohus, mis koguduse liikmetele koguduse Issanda poolt antud, hoopis unustusesse sattus. Liikmete hulgaga kaswis muidugi töö ja toimetus kogudustes. Palwekodade asemele ehitati kirikud. Jumalateenistust peeti õige sagedasti, nimelt aga pühapäiwiti. Aastapühi oli esiotsa kaks. Ülestõusmisepüha ja nelipüha; hiljemalt hakati ka laiemal piiril jõulupühi pühitsema. Jumalateenistusel loeti püha kirja ette, seletati seda, lauleti ja pühitseti püha õhtusöömaaega ja ristimise sakramenti.

Ehk küll kõik kogudused ühe järje peal seisiwad, kellelgi iseeneseest eesõigusi ei olnud, siiski ilmus pea wahe. Linnakoguduste piiskoppide ülewaatmise alla langesiwad loomulikult maakogudused ja piiskopid. Maalinnade piiskopid seisiwad jälle pealinna piiskoppide ülekuulamise all. Mõned kogudused torkasiwad oma wanaduse wõi asutuse pooleşt silma, nõnda Jerusalema, Antiokia, Ewesuse, Korintuse ja Rooma kogudus. Rooma piis-

kopil oli juba seepärast suurem tähtsus ja au, et ta suures riigi pealinnas asus; peale selle arwati teda hiljemalt eksikombel Peetruse järeltulijaks ja nõnda hakkasiwad nad endid piiskoppide piiskoppideks kutsuma. See on paawsti walitsuse hakatus. Ka Alexandria ja Karthago kogudused saiwad aegapidi õige tähtsaks ja mõjukaks, hiljemalt Konstantinopoli kogudus.

Kogudused püüdsiwad hakatusest saadik wennalikult käsi käes käia. Wahetati kirjasid, saadeti apostlite raamatud ja ka muud püha kirja osad kogudusest kogudusesse lugemiseks ja ärakirjutamiseks; koguduseliikmed käisiwad kaugema maa tagant teistes kogodustes wõõrusel; reisijatele kristlastele andis piiskopp soowikirja ühes, mis peale neid wõõrais paigus wennalikult wasta wõeti. Häda korral toetasiwad kogudused teine teist wastastiku abi ja troostiga.

Warsti hakati ka maakonna pealinnades sealsete piiskoppide juhatusel sinotid pidama. Konstantinuse Suure ajast saadik kutsuti ajuti suured riigisinotid (kontsiilid) kokku. Maakonna pealinnade piiskopid saiwad nime metropolit. Oma puhtust hoidsiwad kogudused hoolega. Ropu elu elajaid ja usu salgajaid karistati kogudusest wäljaheitmisega. Tagasitahtjad pidiwad pikal meeleparandamise teel oma tõsist kahetsemist üles näitama. Waheşt lasti nad mitu kuud leinariides kiriku ustel seista ja iga koguduseliikme käest pahanduşt andeks paluda; siis lubati neid eeskojas santide ja paganate seas jutlust ja Jumala sõna kuulata; mõne aja pärast tohtisiwad nad põlwili kirikupalwest osawõtta, pärast ka seistes altarisakramendi pühitsemist pealt waadata. Wiimati lasti neid awalikult oma pattu üles tunnistada ja wõeti piiskopi kätepealepanemisega kogudusesse wasta.

§ 11. Keiser Konstantinus Suur.

Konstantinuse walitsuse aeg († 337) on suur ja tähtis pööripäew ristikogudusе elus ja olemises. Wihatud, põlatud, jalge alla tallatud ja õiguseta siiamaani, tõstetakse ristikogudus maailma ees au sisse, seatakse riigiusuks. Wälisele käekäigule tuli see muutus sureks kasuks, aga ristiusu süda sai raskesti wigastatud.

Kristus oli koguduse kuningas, tema au säras tagakiusamise kuumas ahjus, ilustas ja elustas waese lapse elu. Selle sära ette tõmmati wari. Ristiinimesed hakkasiwad ilmlikku au ja head põlwe nõudma, Kristus ei olnud enam nende ühine elusiht.

Konſtantinuſe iſa Konſtantius Chlorus, Diokletianuſe kaaskeiſer Britannia- (Inglis), Gallia- (Prantſuſe) ja Hiſpaniamaal, oli hästi haritud loomu pooleſt helde ſüdamega mees ja hoidis oma abikaaſaga ristiuſu poole. Poeg Konſtantinus ſaadeti poiſikeſe põlwel ſuure riigi pealinna keiſri Diokletianuſe majaſſe kaswatada. Aastal 303 nägi ta oma ſilmaga Nikomedia linnas häwituſe tööd. Konſtantinus põgenes ära iſa juure. Aastal 306 waliti ta iſa aſemelle kaaskeiſriks. Hakatuſeſt ſaadik oli Konſtantinus ristiuſu ſallija ja poolehoidja nagu tema iſagi. Rooma riigis oli ſel puhul kuus walitſejat, igaüks ülema anu tahtja. Konſtantinus, ſüdi pealik ſõjas ja muidu oſaw walitſemiſes, päris wiimati ihaldatud pärja.

Aastal 312 ſammus Konſtantinus ſõjateed Rooma linna poole. Wõimus ja keiſri kroon ühel pool, häbi ja ſurm teiſel pool, ſeiſiwad kaalu peal. Kuhu poole waarub kaal?

Wastane keiſer Maxentius walmiſtas hoolega waenuwankrit, ohwerdas hulgaile jumalatele, küſis tarkade käeſt head nõuu; lootis küll mõõgatera peale ka, uſaldas aga weel enam oma ebajumalaid, neilt tugewamat abi ja jõudu lootes.

Mis pidi Konſtantinus tegema? Ta meel ja süda oliwad alles hoopis paganauſu wangiſtuſes. Jumalaid oli palju, keda ſündis kaitſjaks wõtta, Jupitrit wõi Apollot, Iſiſt wõi Oſiriſt? Iſa eeskuju andis otſuſt. Iſa oli ristiuſu Jumalat appi hüüdnud ja enamiſti õnnelikult oma ettewõtmiſed korda ſaatnud, tema wastaſed aga oliwad häbi ſiſſe ſattunud. Konſtantinus wõttis nõuuks jumalate kummardamiſt hoopis maha jätta, ülewalt tõſiſelt Jumalalt abi oodata. Ta palus, et Jumal ennaſt talle iſeäraliſe märgiga tunda annaks, ſee iſeäraline märk olgu wõit Maxentiuſe üle. Niiſuguſte mõtete all juhtus tal ühel päewal — ſeda lugu on ta iſe kirikuloo kirjutajale Euſebiuſele jutuſtanud — imelik nägemine. Taewa all ilmus hele ristikuju pealkirjaga τούτῳ νίκα (tuto nika), ſelle läbi wõida. Keiſer ſattus ſügawaſſe mõttesſe. Ööſel nägi ta und: Õnnistegija ſeiſis ta ſängi ees ſelleſama ristikujuga, mis ta taewa külles näinud ja käskis ſarnaſe ſõjalipu walmiſtada, tõendades, et wõit tema poole jääb, kui käsku täidab. Lipp ſai pea tehtud: Kullatud warda otſas hiilgas kroon, krooni külles riſt ja Kriſtuſe nime algtähed krooni all kullaſt keiſri pilt ja ſelle all põikpuu külles; neljanurgeline punaſeſt ſiidiſt lipp, Labárum oli lipu nimi,

Kristuse ja Konstantinuse kujud tema külles, seega kõlbaw kummardamiseks paganaile ja ristiinimestele.

Kurb lugu, ebajumala teenistus ja ristiusk pandi ühe lipu alla. Suuresti hädast oli kirik peasenud, suuremasse langes ta ja siin wasta panemata. Ta seoti paganausuga ühte ikkesse.

Rooma wärawate ees Milvia sillal wõitis Konstantinus wastase wäe ära ja pillas ta laiali. Rooma wärawad tehti talle lahti ja terwe läänepoolne riik sai seega Konstantinuse woli alla. Mailandi linnas pakkus ta idariigi keisrile Liciniusele sõpruse kätt, andis oma õe sellele abikaasaks ja saatis Liciniusega koos käskkirja wälja, kus kõikidele uskudele sallimist kuulutati (312). Märtsi kuul a. 313 andsiwad mõlemad keisrid uue käskkirja wälja, mis ristiusule täie eluõiguse ja ühtlasi eesõiguse teiste uskude keskel kätte kandis. Kirikud, mis oliwad tagakiusamiste aegu ära wõetud, kästi kristlastele tagasi anda; õpetajaid hakati riigi poolt auustama; mitmed kristlased saiwad kõrged auuametid. See oli muidu kõik hea, aga ristikogudus läks Kristuse armult liialt Konstantinuse armule, see aitas neid liig rohkesti ristikoguduesse, kes Kristusest midagi ei hoolinud, kellel aga Konstantinuse arm kallis oli, ja selleşt kaswis päraşt põhjatu wiletsus wälja.

Konstantinus polnud sel ajal wististi muud midagi kui selge pagan. Usku tarwitas ta nii palju, kui sõjapidamiseks ja riigiwalitsuseks tarwis läks. Ristiusu wõttis ta wasta ebausus, sest et lahingutes kaitsjat ja awitajat jumalust waja oli ja ristiusu Jumal tema arwamist mööda teistest jõuus üle käis.

Ristiusule saiwad küll suured õigused, aga paganausu sõjameestele ja ametnikkudele püüdis keiser ka meele järele teha. Seda näitab õige selgesti riigilipp labárum, mis mõlematele hea pidi olema. Esimesed keiserlikud kuulutused ristiusu kasuks oliwad ühtlasi nii ettewaatlikult antud, et paganausu kombed ja õigused nende läbi mitte rikutud ei saanud. Paganausu ülempreestri amet jäi ka edespidi Konstantinuse kätte (pontifex maximus).

Aga keisri heldus kristlaste wasta kaswis päew päewalt. Sellega Konstantinus weel ei leppinud, et ristikoguduele röötwitud waranduşed ja kirikud kõik tagasi anti, wangikodade ukşed lahti tehti ja kaewandusteşt wangitöölt kristlaşed peasteti. Ta jagas lahtise käega abi kirikutele ja ükşikutele inimestele, püüdis löödud haawu parandada, ränka põlwe kergitada. Nimelt piis-

kopid seisiwad suures auus tema juures. Ta armastas neid oma ümber kodu keisrilossis kui ka reisidel ja sõjawäljal. Oma poja Krispuse andis ta ühe kuulsa ristiinimese Laktantiuse juure kaswatada. Ühtlasi wõttis keiser ka kristlikus kirikus ülema wõimuse oma kätte. Ta käis piiskoppide koosolekutel, walwas nende nõuupidamiste üle ja katsus ise kõik usuküsimused ja piiskoppide otsused läbi. Selleşt ajast hakati kirikut ametlikkudes kirjades katoliku kirikuks, s. o. üleüldseks ehk riigikirikuks kutsuma.

Aastal 323 lõi Konstantinus wiimase wastase Liciniuse werises lahingus ja sai seega päratu riigi ainsaks peaks. Idapoolses riigiosas, mis nüüd Liciniuse käest tema walitsuse alla langes, nimetas ta ennast tööriistaks Jumala käes tõsise usu laialilaotamiseks. Hiljemalt asus Konstantinus Roomast, kus paganausulised wägewad perekonnad ta ära tüütasiwad, hoopis idapoolsesse osasse Konstantinopoli linna elama (330).

Kõikidele paganatele soowiti, et nad ewangeliumi wasta wõtaks, kuid sundida ei tahetud neid mitte. Meeldiwaks aga tehti neile ristimine mitmet moodi. Nõnda anti kõrgemast soost inimestele head kohad ja teenistused, alamaile jälle kingitused, 12 kuldtükki ja walge riie.

Kui palju ei heitnud sel kombel silmakirjaks ristiusku! Lühidelt, keiser püüdis iga pidi ristiusku ülendada ja see tunnistab, et ristiusk ta enese meelest kalliks oli saanud.

Et aga ristiusu tunnistamine nüüd kõige julgem tee auu ja rikkuse juure oli, siis nõudsiwad alamad ja ülemad hulgal ristimist. Lihawõtte ja nelipühi aegu tungisiwad tuhanded walgeis riietes kirikute ümber kokku ja ootasiwad ristimist. Mõned ajalookirjutajad ütlewad Rooma linnas ühel ainsal aastal 12,000 meesterahwast ristiusku olema wasta wõtnud, naised lapsed pealekauba.

Konstantinus ise jäi elu lõpuni ristimata. Ekslik arwamine ristimise sakramendi kohta ajas teda wist seda tegema. Ta tahtis elu lõpul kõik patud korraga ristimise wees ära pesta. Et ristiinimene iga päew patule peab ära surema ja uus inimene ette tulema ja üles tõusma, selle nõudmise kohta puudus keisril Konstantinusel selgus. Ehk suutis ta surmawoodil täiesti meelt parandada ja patust pöörata. Piiskopid, kes keisri ümber oliwad ta haiguse ajal, wõtsiwad ta patutunnistuse wasta ja Nikomedia piiskopp Eusebius ristis ta. Konstantinus tõotas, kui Jumal talle elu jatkab, nüüd tõesti koguduseliikmeks hakata ja keiserliku

purpuri asemel ainult ristimise walget riiet kanda. Keiser ei saanud enam tõotust täita, ta suri warsti päraſt ristimist (337).

Keisri ema Helena heitis palju waremalt ristiusku, elas tõesti waga elu ja tunnistas suurt heldust üles ristirahwa wasta. Tema käsu peale kisti paganausu tempel, mis keiser Hadrianus püha haua paigale lasi ehitada, maha ja ehitati uhke kirik asemele. Weel mitmed teised kirikud saiwad Helena muretsemisel pühal maal ja mujal ehitatud. Ta suri aastal 328.

§ 12. Donatuse ja Ariuse usuſegadused. Nikea kontſiil.

Waewalt sai ristikogudus wälise rahu, seal hakkasiwad seestpidised lõhed ja riiud teda rikkuma. Riiud läksiwad sagedasti seeläbi wäga suureks, et nüüd riidlejad warsti riigiwalitsust oma asju õiendama kutsusiwad. Mõnigi kord olekſiwad segadused waiksel wiisil koguduste keskel suurema kärata wõinud lõpetatud saada, aga nüüd kanti nad politika põllule ja anti walitsuse wõimuse wäe otsuse alla.

Lääne Aafrika maal riieldi juba Konstantinuse walitsuse algul piiskopi walimise päraſt. Karthago linna piiskopp suri ära ja uue piiskopi walimise juures läks mõninga kangekaelse ja auu- ning rahaahne inimese kihutusel esmalt linnakogudus päraſt terwe maa nii lahku, et ka keiser, kes mitu korda nõuupidamiste ja käskude najal, küll heaga küll kurjaga, nääklejaid püüdis lepitada, neist wõitu ei saanud. Mitu sada aastat kestis see segadus ja kurnas koguduſi. Donatus oli siin kiusakam tülitseja.

Palju walusamalt haawas kirikut **Ariuse riid**, mis idapoolse riigiserwa oma tallermaaks tegi ja Alexandria linnas Egiptuse maal algas. Alexandria linn oli wanasti juba mitmesuguste mõttewäänutuste ja wassingute pesapaik. Greeka ja Hommikumaa mõttetarkus paarisiwad ennast seal ja kiskusiwad wägisi ristiusu tõtt oma paelustusesse.

Riiu alustaja oli seal üks waimulik (presbyter) nimega **Arius**. Tema salgas, et Jeesus *tõsine Jumal* on, kes Isast igawesti sündinud. Tema õpetust mööda polnud Jeesus mitte Isast igawesti *sündinud*, waid Jumalast *loodud*; mitte ise *Jumal*, waid Jumala esimene ja ülem *loom*; wäe ja auu pooleſt küll kõigest muust loodud loomast üle, aga siiski *alam* kui Isa; näo pooleſt aga Isa sarnane ja maailma tegija.

Ariusel puudus alandus Jumala sügawa saladuse ees. Ta tahtis ise tark olla ja langes eksitusesse. Kiriku ülemate ja sõbralikkude inimeste manitsemist ei pannud ta tähele, waid hakkas oma uut tarkust kirikus jutlustes rahwale kuulutama. Arius oli sihwaka kasuga mõnusa moega mees, sõnas osaw ja wägew, elukombetes wiisakas. Uus oli tema õpetus ainult kantsli peal, sest gnosis tundis teda wäga hästi. Just gnosise rüpest oli ta wälja läinud. Kõik gnostiklased wõtsiwad höisates wärske anni osawa jutlusemehe suust wasta; nad tundsiwad teda liha oma lihast ja were oma werest olewat. Tõsised ristiinimesed aga põrkasiwad kohkudes tagasi, seda wöörast tuld Kristuse altaril nähes. Nad märkasiwad, et see mund midagi polnud kui Jeesuse auuröötwimine, hingeõnnistuse häwitamine, kristliku kiriku gnosise (paganausu) sisse wedamine.

Piiskopp Alexander kaebas sinotil Ariuse peale. Sinot pani kõlwatuma õpetuse wande alla ja lükkas Ariuse tema höiskajatega koguduseşt wälja. Aga rahwas, kes asja kardetawat külge ei aimanud, armastas Ariust ta wägewate jutluste ja auusate elukombete pärast, lõi suurel hulgal tema poole ja laulis ning luges suure himuga Ariuse lauluşid, mis ta oma õpetuse wäljalaotamiseks luuletas. Ka mitmed piiskopid, nende seas kaks wäga mõjukat, käisiwad Ariusega ühte rada. Terwe Hommikumaa kirik oli lõhes, ärrituses.

Keisri Konstantinuse meel oli wäga paha seda tülitsemist ja nääklemist kiriku keskel kuuldes. Ta kirjutas Alexandrile ja Ariusele kirja, noomis neid ja käskis ära leppida ja edespidi rahu pidada. Saadeti ka weel piiskopp Hosius Egiptuse maale tülitsejaid lepitama. Aga meeled oliwad juba nii ärritatud, et keisri saadikut kuulda ei wõetud.

Konstantinus kutsus nüüd piiskopid **Nikea** linna nõunupidamisele kokku (325), et tõe õpetus kindlasti saaks ära määratud ja nii segadustele ja riidudele edespidi kindel piir pandud.

Juuni kuul a. 325 tuliwad piiskopid Nikea linna esimesele üleüldsele ehk riigisinotile (kontsiilile) kokku, 318 piiskoppi, teiste waimulikkude meestega kokku 600 meest.

Niisugust kogu polnud enne koos olnud, ta oli piiskoppidele endile uus ja wööras. Polnud palju aastaid tagasi, kus nad alles piinamise ja tagakiusamise all õhkasiwad. Mitmel piiskopil oliwad piinamise armid weel kaunis wärsked ihu külles ja käed

willis wangitööst kaewandustes. Nüüd seisiwad keisrilossi wärawad neile pärani lahti; suure auustamisega wõeti nad wasta, riik kandis nende reisikulud ja maailma keiser ise wõttis nende koosolekust osa. Kontsiil kestis enam kui kaks kuud ja Konstantinus käis ise enamisti koosolekutel.

Ariuse õpetus heideti kõrwale. Täiendati siis apostlite usutunnistus niisuguste sõnadega, mis ristikoguduse usku igal ajal Ariuse ja tema sarnaliste waleõpetuste eest pidiwad puhta hoidma. See Nikea usutunnistus sai piiskoppide poolt alla kirjutatud ja on selle riigisinoti kallis küps wili. Arius ei wõtnud kaunist tunnistust mitte omaks, ta heideti seepärast kõikide teistega, kes tema poole hoidsiwad, ristikoguduseşt wälja.

Keiser oli kontsiili otsustega wäga rahul ja kuulutas, et ta kõik, kes selle usutunnistuse alla ei heida, ära wangi tahab saata. Niipea kui Ariuse meelelised seda kuulsiwad, kirjutasiwad nad usutunnistuse alla ja näitasiwad seega oma ebaõiglast meelt. Ainult kaks piiskoppi, sündinud Egiptlased, jäiwad kindlalt Ariuse õpetuse poole hoidma ja saadeti nad Ariusega koos Illyria maale wangi.

Riid ei lõpnud aga ammugi weel. Ariuse meelelised äsitasiwad ühte lugu rahwast ja saiwad ka Konstantinusegi eneste nõuusse. Keisri käsu peale pidi Arius Konstantinopoli linnas jälle ristikoguduseşse wasta wõetama. Piiskopp Alexander seisis küll kõigest jõuust wasta, aga wastawõtmise päew määrati siiski ära. Wana sajaaastane rauk sattus suurde hingekitsikuseşse. Ta läks kirikusse ja palus ärdasti Jumalat, niisugust kõlwatut tegu ära keelata. Arius kõneles selsamal ajal ülbe meelega järgmiseks päewaks määratud õnnistamise kombeteşt. Aga Issandal oli teine nõu. Ta kuulis oma elatanud sulase palwet. Suur usuşegaja suri weel selsamal ööl äkilise waluşa haiguse kätte.

Tüli kestis siiski edasi ja kõige wirgemal Ariuse wastasel Athanasiusel oli palju kannatada. Nikea kontsiilil sõdis ta osawusega ja waimustusega, alles noor mees, Ariuse waleõpetuse wasta. Aasta pärast waliti ta Alexandria piiskopiks. Neli-kümmendkuus aastat wõitles ta selles kõrges ametis õige usu eest wäsimata. Mitu korda aeti ta ära, 20 aastat elas ta wangis wõõral maal, 4 kuud warjul oma isa hauakambris. Kogudus aga armastas teda wäga ja wõttis ta ikka jälle suure röömuga wasta. Wiimsel eluotsal leidis Athanasius pisut rahu oma koguduse keskel. Aastal 373 kutsuti ta waewast taewasesse

rahusse. Suur oli selle mehe osawus, kindlus, iseenese ärasalgamine ja wäsimata wirkus usu eest wõitlemises. Athanasius oli Jumala käes tööriistaks ristikogudust Ariuse ususegaduse eest kaitsmas, mis usku Jeesuse Kristuse sisse tahtis lämmatada.

Aastal 381 teisel suurel riigisinotil Konstantinopoli linnas kinnitati kõik Nikeas tehtud otsused ja lõpetati seega tülid. Aga wahe ajal wõtsiwad mitmed paganarahwad ristiusu Ariuse õpetuse kujul wasta ja nii kestis Ariuse usk weel kaua mitmel maal. Hispania maal heitsiwad Lääne-Gootlased alles aastal 600 katoliku usku, seni hoidsiwad nad Ariuse usust kinni.

§ 13. Theodosius Suur.

Konstantinuse kolm poega jagasiwad riigi oma wahel ja tapsiwad kõik lähemad meesterahwast sugulased ära. Kõik kolm püüdsiwad paganausku wäewallaga ära kaotada. Ühtlasi oli neil päris werine kodusõda usu pärast endi wahel, sest idapoolse riigi keiser Konstantius hoidis Ariuse poole, Konstans aga, kelle päralt pärast kolmandama wenna surma kakskolmandikku riiki oli, sõdis katoliku usu eest.

Ariuse sõber Konstantius suri aastal 361. Ta lasi enese, nagu isagi teinud, alles enne surma ristida. Ariuse meeleliste auupäewad lõppesiwad temaga.

Järgmine keiser Julianus Konstantinus Suure wennapoeg walitses kõigest 22 kuud. Ta wihkas ristiusku kõigest südamest — ristiusulised sugulased oliwad talle palju liiga teinud — ja püüdis kõigest wäest endist paganausku elule äratada, aga see surnu ei tõusnud enam. Julianus lõpetas oma elu Pärsia sõjas (363).

Julianuse järgmised keisrid oliwad jälle täiesti ristiusu poolt, kuid sallisiwad ühtlasi paganaid. Keiser Gratianus (375—383) heitis enesest paganausu ülemapreestri ameti (pontifex maximus) ära. Theodosius Suur, esmalt Gratianuse kaaswalitseja, pärast (383) ainus keiser terwes riigis, tegi Ariuse usule riigis otsa peale ja kaotas ka ebajumalate kummardamise igal pool oma riigi rajades ära. Rahwas ja mungad kiskusiwad paganate templid maha. Alexandria linnas lõhuti sel õhinal uhke tempel ja raamatukogu Serapeion (391). Asjata ootsiwad paganad, et taewas maha langeks ja maa hukka läheks.

Theodosius oli sündimise poolest Hispania mees. Hispania maal leidis ristiusk juba apostlite päiwil wastawõtmist, teame

ka, et Pauluſel eneſel nõu oli ſinna minna ewangeliumi kuulutama. Nõnda ſai ſiis ka Theodoſius ristiuſus kaswatatud ja tema ei wiiwitanud ristimiſega mitte kuni eluotſani.

Pea päraſt ristimiſt kutſus ta piiskopid riigiſinotile Konſtantinopoli linna kokku (381), kus Ariuſe uſuſegadus ja mitmed muud ſegaſed õpetuſed wande alla pandi ja ristikoguduſe ühendamiſe päraſt nõuu peeti, ſeſt lahutuſi ſigis liig rohkesti kirikuſſe.

Keiſer Theodoſius armastas usku ja kirikut ning püüdis iſe õiglaſelt ja wagasti elada. Ta äge meel tegi talle küll ſagedasti halba, aga kergesti laſi ta ennaſt jälle waigistada ja oma wiha helduſe poole pöörda. Mailandi piiskopi Ambroſiuſega elas ta kaunis ſõbruſes ja tunnistas kord awalikult oma äkiliſe meele pattu, süüd kahetſedes. Theodoſius ſuri waratſelt, 50 aastat wana, Mailandi linnas (395). Piiskopp Ambroſius pidas matuſekõne oma keiſerliku ſõbra puuſärgi juures.

Theodoſiuſega langes wiimane keiſer hauda, kes Rooma riigi auu kõrges ſuutis pidada.

Kiriklik elu ſeiſis ſel puhul elawamal ja hiilgawamal järjel, paremal jõuul ja tööl. Idapoolne kirik Wäike-Aaſias, Egiptuſes, Siirias, Paläſtinas ja Greekamaal läikis oma hoolakate ja õpetatud piiskoppidega; eesotſas kolm Kappadokia wägewat uſuäratajat Baſilius Suur († 379), Gregor Nazianz († 390) ja Gregor Nyſſa († 394), nende kõrwal Chryſoſtomus (kuldſuu) ja arwamata hulk teiſi. Läänepoolſes kirikus on ſeſt ajaſt tähtſamad ja tegewamad mehed, Galliamaal Martin Tours († 400), kelleſt palju imeteguſidki kõneldakſe, Italias Ambroſius († 397) ja Hieronymus († 420); kuulſam ja mõjukam neiſt aga Augustinus Aafrikamaal († 430).

Rooma riik aga wananes nähtawalt. Noored rahwad ootaſiwad põnewuſega igal pool rajadel päranduſt. Ida ſõrwal Eufrati jõe kaldal walwaſiwad Pärſialaſed, Iberialaſed ja Armenialaſed; Donau jõeſt oliwad Gootlaſed juba üle läinud, nende ſelja taga ſeiſiwad Hunnlaste parwed. Põhja poolt Reini jõe oruſt tungiſiwad Germania (Saksa) rahwa ſuguharud, eesotſas Franklaſed, Rooma rohkele ſaagile.

§ 14. Lääne-Rooma riigi ots. Uued riigid.

Theodoſius Suur pärandas oma ſuure riigi poegadele; wanem poeg Arkadius ſai idapoolſe, noorem Honorius, 11 aastat wana, läänepoolſe oſa. Riigi päewad oliwad loetud.

Kardetud Room ei teinud enam kellegile hirmu, ta wäriſes iſe ſõjahimuliſte Gootlaſte ja teiſte Germania rahwaſte mõõga ees; ſelle tera oli teda ka juba mitmel puhul rajadel waluſalt haawanud. Konſtantinuſe tarkus ja ſõjakunſt oleks nüüd ära kulunud, aga wiletſakeſed keiſrid hoidſiwad ohje. Ots lähenes kiirel ſammul. Gootlaſte pealik Alarich ihus juba ammu mööka. Kaks korda ſirutas ta juba oma kulliküüned Italia wasta wälja, Rooma linn jäi weel ſuure lunaſtuſehinna waral puutumata. Et Alarich laaſtamiſt mõiſtis, ſelle pooleſt polnud Roomas keegi kahewahel. Italia maa ja linnad ühel pool ja Greeka maa ja linnad, nagu Ateena, Sparta ja Korintuſe linn, oliwad ſelleſt ſõnakad tunniſtajad. Aaſtal 410 tuli ta uuesti Rooma wärawaſſe ja andis linna oma ſõjameeſte prii wolile. Nii langes igawene Room, ſee uhke ja ahne, ilus ja pöörane linn, terwe ilma walitſeja ja terwe ilma rikkuja. Nüüd mõiſtis Jumal kohut. Polnud kätt awitamas, wiſt ka mitte ſilma nutmas. Weel waakus aga riik 66 aaſtat hinge. Suur rahwaſte rändamine oli käes. Aega mööda ſaiwad Europa kaunimad maad, nagu Italia, Gallia, Hiſpania ja ka üle mere Aafrika põhjapoolne oſa Germania rahwaſteſt ära laaſtatud ja igal pool uued riigid aſutatud. Tüki Galliamaaſt wõtſiwad Burgundlaſed omale aſupaigaks, teiſe tüki ja terwe Hiſpania Italiaſt taganejad Lääne-Gootlaſed; Aafrikaſſe aſuſiwad a. 430 Wandallaſed; Britanniaſſe aſutati Angelſakſte riigid (450). Weel kiratſes Rooma maailmariik wiletſat elu Italias ja Seine jõe ääres Gallias.

Aaſtal 451 tuli uus wits Rooma kaela. Kuulus Attila wiis oma metſaliſed Hunnlaſed esmalt Auſtriaſt ja Baierimaalt läbi üle Reini jõe Galliaſſe, ſai ſealt weriſe peaga Katalaunia wäljadel hirmſas lahingus tagaſi löödud, ja wiis ſiis oma waenuparwed Italiaſſe. Waremed ja tuhalademed tähendaſiwad ta teed. Muud kui Rooma linn jäi temaſt paawsti Leo palwete peale puutumata.

Aaſtaga **476** lõpeb ſuure läänepoolſe Rooma riigi ajalugu. Ida-Gootlaſte kuningas Theodorich, oſaw ſõjas ja walitſuſe kunſtis, ſaatis jälle rahu maale ja ſeadis kõlbawa korra jalale. Ta kaotas wiimaſed keiſerliku walitſuſe jäljed ja tegi Italia kuningriigiks.

Riſtikogudus aga ei ſaanud ſel ſuurel pööriajal, kus Rooma walitſuſe raudkepp katki murti, mingiſuguſt kahju

Issand muretses omaste eest. Riigi lõhkujad olivad ristiusku. Lääne-Gootlaste kätte sai ewangeliumi kuulutus kristlikkude sõjawangide läbi juba sel ajal, kui nad alles Rooma rajal elasiwad. Gootlased wiisiwad risiusku sõjawangid omale pärisorjadeks, saiwad neis aga teadmata ja tahtmata omale misjonarid majasse (268). Aastal 325 oli Nikea sinotil juba üks Gootlaste piiskopp nimega Theophilus. Sest on näha, et ristiusk laiemal piiril nende seas maad oli leidnud. Piiskoppi Vulfila hüütakse enamisti Gootlaste apostliks, sest tema walmistas Gootlastele kirjatähed ja pani püha kirja nende keelde ümber. — Päraft poole wõttis Ariuse wõõriti õpetus wäga maad Gootlaste seas. Nimelt sest ajast, kus mitmed koha pealt lahti lastud Ariuse meelelised piiskopid nende hulka tööle läksiwad, kui nad alles Bulgaria maal asusiwad.

Lääne-Gootlaste käest saiwad ristiusku Ida-Gootlased, Burgundlased, Wandallased ja Longobardlased, seega kõik need rahwad, kes Rooma riigis Germania riikisid asutasiwad. Need rahwad tunnistasiwad küll kõik Ariuse usuõpetust ja katoliku usulised sattusiwad seega peaaegu terwes endises Lääne-Rooma riigi piiris Ariuse usuliste wõimuse alla, aga neid ei kiusatud kusagil usu päraft taga. Paganate templid lõhuti küll ära, aga kristlikud kirikud jääti seisma ja peeti auu sees. Seepäraft põgenesiwad ristiinimesed wõõra rahwa peale tungimisel suurel hulgal kirikutesse ja leidsiwad seal igal ajal julge peidupaiga.

Kõik kristlik kord, kombe ja elu jäi ülepea puutumata. Paawst Rooma linnas õiendas takistamata oma kiriklikka tallitusi, sai auustatud omasest ja wõõrastest ja ka kloostrites läks elu oma soodu, kõigist wälisest segadusest ja muutmisest hoolimata edasi.

§ 15. Room ja Konstantinopol.

Konstantinus Suur tegi ristiusu riigiusuks. Konstantinuse surma järel algas wõitlemine ilmliku walitsuse ja kirikliku walitsuse wahel. Agaramad ja südikamad selles wõitlemises oliwad Rooma piiskopid, wõidupalm jäi nende peusse.

Selleft wäepüüdmisest tõusis ühtlasi lõhe Rooma ja Greeka kiriku wahel, mis aastaastalt suuremaks läks ja tänapäewani kestab.

Rooma kogudus käis ju enne Konstantinuse päiwi kõrgemat rada. Room oli maailma pealinn, inimeste arwamises

igawene linn, teda ei kutsutudki rahwa suus Roomaks, waid lühidelt kõiges ilmas linnaks. Apostli Pauluse päiwist oli Room ikka märksam kogudus, ikka teiste ees otsas, tugewam, elawam, tegewam terwe ristirahwa seas. Teda auustati õhtus ja hommikus. Ta oli perekas, põhjatu rikas ja polnud oma rikkusega kunagi kitsi. Ta heldet kätt kiideti niisama wäga nagu ta õiget usku — idas ja läänes. Koguduse ramm ja hiilgus tegi ka piiskopi wägewaks ja tähtsaks, see oli loomulik.

Rooma kogudust arwati apostlite Pauluse ja Peetruse asutuseks, Rooma piiskoppi apostli Peetruse järeltulijaks. Tähendati Issanda sõna siis ka Rooma piiskopide kohta, et nemad see kalju olla, kelle peal kogudus seisab. Teist sarnast polnud enam maailmas olemas.

Suuremate koguduste käest käidi aegsasti raskemates usu- ja eluküsimustes juhatust, nõuu ja õiendust küsimas. Kindlam mõju oli apostlite (apostlite läbi asutatud) koguduste otsustel. Room oli terwel Ühtumaal ainukene apostlikogudus. Galliasse, Hispaniasse ja Aafrikasse tarwitati tihti segasetes asjades Rooma nõuu ja otsusi, isegi Wäikesiesse-Aasiasse. Oliwad ka Roomas enamisti tublid, osawad, mõistlikud piiskopid, hakkaja, kindla waimuga mehed, kes oma auu ei lasknud hõlpsalt jalge alla tallata ega oma mõju kitsendada. Nad uskusiwad wist isegi, et Peetrus oma kätega ülema auu ristikoguduses nende peale olla õnnistanud.

Rooma kõrwal seisiwad neli teist piiskoppi suurema auu sees, Antiokia, Alexandria, Jerusalema ja Konstatinopoli. Kõige noorem nendest, Konstantinopoli piiskopp ruttas wäga jõudsal tõusmisel pea Rooma kõrwa paarimeheks ja a. 451 Kalkedoni sinotil anti talle woli üle kõikide koguduste, s. o. üle terwe ristirahwa. Kuda see nii kähku läks?

Keiser Konstantinus Suur tegi Konstantinopoli oma pealinnaks. Seniaegne liht piiskopp sai patriarhi nime, tõsteti seega korraga teiste suurte piiskoppide liiki. Mida kõrgemale Konstantinopol kui riigi pealinn tõusis, seda hiilgawamaks sai ka piiskopi nimi. Aga wäga suurt mõju polnud piiskopil siiski, sest et keisri enese käes enamisti ka kirikuwalitsus oli. Piiskoppid oliwad ülepea keisri kõrwal alati nagu päikese warjus. Palju eesõigusi anti piiskopidele seepärast, et need wiimati keisrile enesele kasuks tuliwad. Wiimati polnud mitte ei Rooma ega

Alexandria ega mõne muu linna piiskopp, waid keiser kiriku ülem walitseja.

Rooma piiskopp astus nüüd kui ristikoguduse wanem poeg oma õigustega wälja Konstantinopoli, s. o. keisri wasta wõitlema.

Room wõitles oma enese auu eest, aga ka kirikliku wabaduse ja isewalitsuse eest, see mõte andis asjale jõudu ja mõju.

Rooma kirik sai suure sammu õnnetuma Ariuse tüli läbi edasi. Idapoolne kirik sattus ajuti wäga sügawasti Ariuse õpetuse mõju alla, wäheseid hulgad pidasiwad waewaga weel katoliku usku. Room aga hoidis Nikea usutunnistusest ja seega õigest usust kõwasti kinni. Wiimati kui Ariuse õpetus hoopis kõrwale lükati, pühitses õige usu eesotsas Rooma kogudus wõidupüha. Polnud teist tema sarnast, kes kõige tüli aja õige usu lippu kõrgel oleks hoidnud! Nõnda õpetas ja kuulutas wiimati Room kiriklikuis asjus: 1) Rooma piiskopp on ekſimata kohtumees kõigis *usuõpetuse* asjus; 2) tal on woli suuri riigisinotisi kokku kutsuda ja neis juhataja olla; 3) tal on õigus kiriklikka seadusi anda; 4) kes Rooma alla ei anna, lööb kirikust lahti, ehk on kiriku lõhkuja. Ilmlikuis asjus õpetas ja kuulutas Room: Rooma piiskopi käes on ülem wõimus üle terwe ristirahwa ja riigiwalitsuste Europamaal.

Juba paawst Innocentius I, a. 402, andis nimetatud nõudmistele kindluse ja määra. Leo I (440—461) kinnitas omalt poolt rohkesti Rooma iseseisu. Ta oli ilmlikuis asjus osaw, waimulikuis tark, ülepea tugewa tahtmisega mees. Tema sees koos asus wana Rooma kodaniku uhkus ja piiskopi nobedus. Ta oli kindel usus ja wapper ususegajate wastane ja pani nad Ariusega peale hakates kõik kiriku wande alla. Kui Leo I küll mitmetpidi ekſiteed käis, siiski peab talle auuks tunnistatama, et ta tõsine ristiinimene oli ja Jumala rahwa eest wäga hoolt kandis. Rooma linna peastis ta oma palwete ja osawa toimetuse waral mitmel puhul laastajate wihast. Nii astus ta Issanda nimel kõige pöörasema laastaja Attila ette, kes Italias linnad waremetesse pani ja Rooma wärawatele tuli sõjasaaki wõtma. Attila ei suutnud piiskopi manitsuste ja sõnade ees seista; kõikide suuremaks imekspanemiseks jättis ta linna puutumata. — Leo ülem siht oli ja jäi aga Rooma waimulik walitsus üle terwe kiriku. Ta suri aastal 461. Ta nimi kõlas kaugele üle riigi ja rahwaste.

Paawſt Gregorius Suur (590—610) on kolmas ſuur Rooma wõimuſe põhjustaja. Tema aeg on wana- ja keſkaja pööri peal. Senatoride ſooſt, ehitas ta iſaſt päritud waraga ſeitſe klooſtrit, ühe oma elumajaſſe Rooma linna. Kõik oma toredad riided, kallid kiwid ja uhke majakraami müüs ta ära, hinna jägas waestele. Ise läks klooſtriſſe ja algas kehaſuretaja elu. Pea oli ta nimi kuulus. Teda kutſuti klooſtri iſaks ja ta oli tõesti iſaks oma munkadele. Ühel healel waliti ta paawstiks Peetruſe auujärjele. Selle ameti peale ka ſündſamat meeſt ei wõinud leida.

Italia asjad oliwad Gregoriuſe ajal nii ſasſis, et Gregoriuſe hooleks palju tallituſi anti, mis muidu kirikuwalitſuſeſſe ſugugi ei puutunud. Lääne-Rooma riik oli ära häwitatud; Italia maa ägas ja õhkas sõjaõnnetuſes, ta oli rahwaste tallermaaks ja wõõraste mäſſukoopaks ſaanud. Tuli ja mõõk laastas, sõjakirwes raius. Hüüti Konſtantinopoli poole — Room oli ſeda puhku jälle Konſtantinopoli walitſuſe all — paluti ſealt abi, aga asjata. Ainuke tugi ja trooſt riigil ja rahwal oli paawſt. Hüüti paawsti appi ja paawſt awitas, palgaks ſai ta ſuure tüki ilmlikku walitſuſt oma kätte. Ilmlikku walitſuſt Gregorius küll mitte ei ihaldanud, tema tahtis ainult ſuure ristikoguduſe waimulik juhataja ja pea olla; ilmlik walitſus tuli tahtmata talle oſaks. Teiſtel järgmiſtel paawſtidel aga maitſes ka ilmlik walitſus ja ſelle walitſuſe püüdmine ſai neil hiljemalt terwe keſkaja jooksul otſe peaasjaks.

§ 16. Franklaste riik.

Rooma riik oli maha rõhutud, ära kaotatud, aga tema mälestus elas. Tema wäge, auu ja hiilguſt kiitis rahwa ſuu kõnes ja laulus. Uut ſarnaſt riiki aſutada, ſee oli rahwaste palawam ſoow, würstide elawam ihaldus. Ühe riigi paiga peal aſuſiwad nüüd wiis riiki: Burgundia, Wandalia, Ida- ja Lääne-Gootia, Longobardia. Kes neiſt nüüd ette otſa jõuab? Miſſuguſe kangelaſe otſaeſiſt ſaab uuesti keiſri kroon ehtima? Miſſugune riik wõidab eneſele Rooma auu, wäe ja hiilguſe? Kas Ida- wõi Lääne-Gootlaſte, Wandallaſte, Longobardlaſte wõi Burgundlaſte riik? Ajaloo wastus oli: Ei ükſki neiſt, waid Franklaſte (pärastine Prantslaſte) riik. See ſündis nii.

Suurel rahwaste rändamisel ja liikumisel astusiwad Reini jõe suul mõningad wähemad rahwad sõjaks ja rahuks lepingusse kokku ja hüüdsiwad endid Franklaste salgaks (frank = waba). See suur sõjakas salk libises aegamööda oma elupaigast sügawamale praeguse Prantsuse maa südamesse. Klodwig (Chlodowech), üks riiakas julge südamega mees, wiis nad, niipea kui wõimuse oma kätte sai, waenuteele. Klodwig oli pagan, wõttis aga niisamati, nagu omal ajal Konstantinus Suur, ristiusu wasta, sest et see talle kasulik näis olema, ja nimelt heitis ta katoliku usku. Temaga koos lasiwad 3000 Franklast endid ristida (a. **496**). Klodwigi abikaasa oli ju enne ristiusku. Teiste walitsejate seas oli Klodwig nüüd ainukene katoliku usku kuningas Õhtumaal, teised oliwad kõik Ariuse usku. Rohkem polnud auuahnel mehel esiotsa waja. Kõik katoliku usku piiskopid ja rahwas Gallias, Hispanias ja Italias ootasiwad piki silmi seda meest, kes neid wihatud Ariuse meeleliste wõimu alt peastaks. Parem näis juba katoliku usku Franklaste kuninga alam olla, kui mõne Ariuse meelelise würsti iket kanda. — **Franklaste riik** oli siis ainuke õige-usuline teiste seas, sinna poole wajus kõik, mis katoliku usku pidas, ehk teise sõnaga, terwe endise Rooma riigi rahwas. Klodwig tõstis wähe mööda Lääne-Gootlaste riigi poole, juba see oli tema oma. Pojad wõtsiwad Burgundlaste riigi ära ja näe, terwe Prantsuse maa oli Franklaste päralt. Rohkem sõjategusid küll Klodwig ja tema järeltulew sugu Franklaste auujärjel ka enam ei suutnud korda saata, ramm oli neist kadunud; aga rohkem polnud esiotsa waja. Klodwig käis oma eluaja kaunisti paawstiga käsi käes, oli õige tänulik poeg oma kirikule ja hoolitses nii agarasti katoliku usu laialilaotamise eest Ariuse meeleliste seas, et piiskopid teda küllalt ei jõudnud kiita. Uues riigis ehitati hulgad uued kirikud ja kloostrid; jumalateenistusi peeti suure toredusega; preestritele muretseti särawad riided; piiskoppidele kingiti suured maad ja waranduseid, neil oli Franklaste riigis rõõm ametit pidada; muusika eest kanti suurt hoolt; sinotid kutsuti korra pärast kokku; wõib öelda: Franklaste kirik oli õitsewas järjes.

Aga see õitsemise aeg ei kestnud kaua. Seitsmendal aastasajal hakkas kõik alla poole waaruma. Kuninglik sugu jäi wäetiks, ilmlik haridus riigis kehwaks, kirik korratuks. Piiskopid jätsiwad koguduste eest hoolitsemise kõrwaliseks asjaks,

nad nihkuſiwad würstide kilda oma mõiſate ja maadega ja hakkaſiwad teiste aadelimeestega koos kuningale ja walitſuſele wasta panema. Waimulik hool kadus.

Sähärdune olek wõttis ka mujal maad. Ka Italias, Hispanias ja Britannias hakkaſiwad kiriklikud olemiſed lonkawa, kidura järje ſiſſe langema. Rõõmſa edenemiſe aſemel nähti tagurpidi käiku, uinumiſt, hooletuſt.

Kirikul näis juba hädasti parandamiſt waja olema. Kes pidi ſee parandaja olema, kuſt tulema? Waheſt ehk Rooma paawſt? Uued riigid ei ſalli mitte oma maades wõõra piiskopi walitſuſt, olgu ſee küll Rooma kuulus paawſt. Nad tahawad, et neil omal maal oma kirik, oma kirikuwalitſus oleks. Seda tahtmiſt mööda pole õhtupoolſel Europal mitte enam üks ſuur kirik wõi kogudus, waid neid on mitu, ſeal on Franklaſtel oma riigikirik, niiſamati Hispania, Longobardia ja Britannia riigikirikud, igaüks oma jalal, aga igaüks lonkamas. Kuſt poolt tuleb nüüd Inmala tuul ſurnud luid elawaks tegema?

Kahekſanda aaſtaſaja hakatuſel on iſegi Õhtumaa politikaline ſeis hukatuſe sõrwal. Kiirel ſammul aſtuwad Muhamedi usku Arablaſed, teraw mõõk pihus, Europa laiska liha lõikama. Keegi ei ſuuda julgele wasta hakata, wasta minna. Lääne-Gootlaſte riik Hispanias langes ühe ropſuga (711) nende kätte, ja juba ongi wõõrad wiha täis ristiuſu wasta Franklaſte riigi ſüdames. Hommiku poolt jälle läheneb ſuurel parwel teine waenlane, Slaawlane, ots ulatab juba Reini jõeni. Kus on riik, kus mõõk, mis mõjuwa lõögi annaks? Klodwigi endine wägew riik on koguni kõhn ja abras, nõder poiſikene ta kuningas; ſuured herrad, krahwid, herzogid, piiskopid, kloſtriiſad, on wäe oma kätte kiskunud. Neiſt awitajat ei ſaa, nad on teine teiſega kodu riius, kunninga käſuſt ega keeluſt nad ei hooli. Kirik ja kirikuga ristiuſk, riik ja riigiga rahwas on otſe põhjatuma kuriſtiku kaldal.

Sel kardetawal ſilmapilgul peaſtſiwad kaks meeſt Õhtumaa hukatuſeſt. Wäliſeſt waenlaſeſt peaſtis riigi, rahwa ja ſeega ristiuſu **Karl Martell** peaaegu ühe ainſa süüdika hoobiga. Ta wõitis Arablaſed a. 732 ſuures Poitiers'i lahingus ja ſaatis nad Franklaſte riigiſt Hiſpaniaſſe tagaſi. Seeſtpidiſeſt lagunemiſeſt peaſtis kiriku ja ristiuſu pikemal parandamiſe tööl üks **munk**.

§ 17. Munga ordode algus.

Mungaelu algas neljandal aastasajal seega, et hulgad ristiinimesed kõigest ilmlikust elust lahku lõiwad ja selleşt põgenesiwad. Palju waremalt juba oli niisuguşid, kes Kristuse päraşt kõik ilmlikud asjad maha jätşiwad, waranduşed, ilud ja auud, abielu, lihasöömise, wiinajoomise, kuid nad ei lahkunud seepäraşt teiste inimeste seltsist. Nende ülem hool oli paastumine ja palwetegemine. Aga maailma käras ja liikumises polnud niisuguşt salgamiseelu mitte kerge puhtalt elada. Paastujad hakkaşiwad seepäraşt kõrbetesse põgenema ükşiklase elu elama. Mitmeid ajas ka kibe tagakiusamine esimestel aastasadadel kõrbe. Nõnda põgenes Deciuse tagakiusamisel (250) palju kristlasi redusse. Nende hulgas Paulus, noormees Alexandria linnast Egiptusemaal. Thebä kõrbes lõi ta esmalt häda sunnil elama; päraşt jäigi sinna. Tema on esimene ükşiklane, kelle nimi teadawal, aga temaşt ei kuuldud ta elu ajal weel midagi. Teine lugu on tema suure järeltulijaga.

Antonius, keda mungasoo isaks hüütakse, sündis a. 251 Egiptusemaal. Poisikese põlwes tõsine, häbelik, tasane, ei hoolinud ta ilmlikust teaduseşt midagi, jumalikka asju aga uuris ta usinasti. Wanemad suriwad warakult, jõukas noormees jäi järele. Kord kuulis ta ewangeliumi rikkaşt nooreşt meheşt; lugu mõjus südamesse. Antonius müüs omanduse ära ja jagas waestele; oma õe andis ta wagade naesterahwaste seltsi, ise algas karmi meeleparandamise elu.

Ta käinud ka Pauluşt ja teisa ükşiklasi waatamas ja nende wagaduşt ja elukombeid tundma õppimas, et neid kõiki oma elamises ühendada.

Kümme aastat elas mees hauakoopas ja sai juba wäga kuulsaks. Hulgad käisiwad teda waatamas. Päraşt asus ta Punase mere ääre losşiwaremetesse, elas seal 20 aastat, riidles kurjade waimudega ja piinas oma keha.

Wööriti ja wastuoksa oli küll mõneski tükis selle kalli mehe elu, aga ta nõudis omal kombel tõsist wagaduşt ja ta süda põles armastuses nii hästi Õnnistegija kui ka oma usuwendade wasta.

Wiimsel suurel tagakiusamisel a. 311 ilmus ta ootamata oma urkaşt Alexandria linna. Äratas ja kinnitas kannatajaid, käis wangikodades ja kaewandustes piinatud kristlasi waatamas. Puutumata pühaduses nagu teiseşt ilmaşt tulnud, ei usaldanud

keegi kätt ta külge panna. Tagakiusamine soikus ja Antonius läks tagasi kõrbe ühe mäe rinnale maad harima.

Hulgad tõttasiwad ta järele. Mitmed jäiwad temaga kõrbe elama, teised tuliwad ja läksiwad. Leinajad ja kurwad leidsiwad troosti, riidlejad lepitust. Imetegudestki kõneldi, mis Antonius teinud. Tal oli kõigiti suur tähtsus ja mõju.

Aastal 352 läks ta uuesti Alexandria linna, seekord Ariuse meelelisi tõrjuma. Warsti peale selle suri ta, 105 aastat wana.

Antoniuse jälgil oliwad juba sajad kõrbe elama asunud. See kõrbesse asumine, maailmast põgenemine, sai aegamööda ametiks, eluülesandeks, ja peeti liiategi wäga auusaks, kalliks, kõrgeks eluülesandeks. Wanemad röömustasiwad, kui lapsed selle eluülesande walisiwad. Lahutus ehk üksik elu oli hakatuseks nende maailmast põgenejate peamärk. Nad asusiwad seepäraast koobastesse ja haudadesse, kiwirägastikkudesse ja mäerahkmetele ehk kuristikkude kallastele, kuhu keegi naljalt ligi ei peasenud.

Niisuguses üksielamises püüdsiwad nad kõik maha jätta, mis muidu ihuelus tarwis, ja seega kõrgemat järku kristlikku wagadust kätte saada, kui ilmlikus elus wõimalik. Silmad, kõrwad ja kõik meeled pidiwad lukku pandud saama, et waimusilmad ennemasti Jumala salajaid asju seletaksiwad. Keha wõi liha peeti paganate mõttetarkuse ja gnosise mõjul suuremaks patupesaks; seepäraast sai waene keha walwamise, paastumise, piitsamise ja raske töörühkimise waral hoolega piinatud ja karistatud, et ta nõrkeks ja oma jõuu kaotaks. Teine teise wõidu püüdsiwad üksiklased ja koopamehed tähendatud teel oma liha suretada. Toitu wõeti wäga wähe, ajuti peeti hoopis nälga, ka magamist ei sallitud palju. See karistuse wõi lihasuretamise elu mõjus nagu külge hakkaw tõbi hulkadesse. Inimeste silmis hakkas üksiku lihasuretaja warjuline koobas pühaduse läigil hiilgama. Kes ise ei suutunud sähärdust elu oma peale wõtta, tõttas wähemasti pühi mehi auustama. Kõrbete warjulisemad urkad, kuhu seni kellegi inimese jalg polnud saanud, saiwad elawaks kummardajate kogupaigaks. Juba hakkasiwad mitmed lihasuretajad seltsis koos elama. Koobaste lähedale tekkisiwad suured majad, esmalt kummardajatele, kes tuliwad ja läksiwad, siis neile, kes kummardajatest hoopis kõrbe koopameeste juure elama jäiwad. Nii Egiptuses, Siirias, Palästinas ja mujal. Seda wiisi saiwad aegamööda kloostrid.

Päris kloostrielu alustajaks peetakse Pachomiust. Keisri Konstantinuse ajal heitis see mees ristiusku ja elas siis mõnda aega üksiklase elu kõrbes. Oli ta ise selle eluga küllalt harinud, siis hakkas teiste koolitajaks. Seks asutas ta Niiluse saarel lihasuretajate seltsi. Enne surma oli tal ju 8 sarnast seltsi ehk kloostrit asutatud 3000 mungaga. Wiienda aastasaja algul loeti juba 50,000 munka. Nad elasiwad kolmekesi koos kloostrikambris kloostriisa ehk abti silma all. Iseäralik riie ilmus ka kohe. Hakatuses kitse nahk. Nad tahtsiwad seega prohweti Elia ja ristija Johannese sarnased olla. Ka ööse ei wõtnud nad riided seljast ja magasiwad istukile. Koos tehti palwet mitu korda päewas. Kesknädalal ja reedel peeti paastu, laupäewal ja pühapäewal pühitseti püha õhtusöömaaega. Söögi ajal ei tohtinud keegi sõna lausuda ja tõmmati, et teine teist ei näeks, mütsid üle silmade. Waba aega tarwitati põllu- ja käsitööks. Kõik oli kahasse.

Rahwa silmas ja ülepea terwes ristikoguduses oli mungaseisus pea suure auu sees.

Basilius Suur kandis mungaseisuse Aasiamaale, piiskopp Martin Tours Galliasse, Augustinus Aafrikasse, Hieronymus Italiasse. Hieronymusega koos hoolitses Ambrosius selle eest, et ka naesterahwad kloostrisse läksiwad ja nii elawalt kütsiwad nad jutlustes kloostrielu, et mitmed wanemad oma tütrid enam ei julgenud kirikusse saata.

Wiienda aastasaja lõpuni jäiwad kloostrid piiskoppide ülewaatamise ja walitsuse alla, munkadel polnud iseäralikka õigusi, neid loeti rahwaks. Aegamööda hakati neid waimuliku seisuse liikmeteks arwama. See tuli sellest, et mungad hakkasiwad rahwale ettelugema ja püha kirja seletama. Hiljemalt tehti nad Õhtumaal piiskoppide walitsuse alt lahti ja anti neile suured õigused.

Hommikumaal on mungaseisus tänase päewani rohkem wana põlwe sisse jäänud, s. o. maailmast põgenejaks. Kloostrid on tõesti asupaikadeks neile, kes maailma elust tüdinenud ja sellest enam ei taha osa wõtta, ja neile, kes segamata Jumalaga tahawad ümber käia, taewalist walgust maailma pimeduses soowiwad silmitseda (Athose mäe mungad). Aga ka Hommikumaa mungal on mitmepooline suur tähendus kristliku usu ja elu kohta wäljas pool kloostrimüürisid, ning palju wägewaid usuäratajaid on just kloostrimüüridest wälja läinud.

Õhtumaa munk aga oli keskajalise kirikliku liikumise eesotsas. Õhtumaal oli munk see suur mees, kes kiriku wägewaks, paawsti kuningate ja rahwaste walitsejaks tegi.

Rahwarändamine ei läinud küll kloostri müüridest Õhtumaal mitte puutumata mööda. Kõlwatu ja korratu elu hakkas rohkesti maad wõtma. Aga õigel ajal andis Roomlane Benedikt munkadele kindla kloostriseaduse, see awitas tükiks ajaks. Põhjusnõudmised mungalises elus jäiwad endiseks: Waesus, kainus, sõnakuulmine. Benedikt lisas sinna juure aga weel tähtsa nõudmise, et munk peab tööd tegema, tööga oma keha kurnama nagu endised ükskiklased, et waim wabaks saaks ja liha laiskaks ei läheks. Munga tööle tuli siis weel see tähendus juure, et pea kloostrite ümber õitsewad aiad tekkisiwad, et teadus ja kunst kloostrites aset ja warju leidsiwad suurte segaduste ajal ja kloostrid hariduse küünlajalaks saiwad sel puhul, kus mujal pilkane pimedus walitses.

§ 18. Augustinus.

Mungaseisuse kõrwal aitas Hippo linna kuulus piiskopp Augustinus keskaja kirikut jalale seada ja jalal pidada. Teda wõib otse suureks Õhtumaa walgustajaks nimetada. Oma elus sai ta patu õelust ja Jumala ewangeliumi armu tõtt sügawalt tunda ja maitsta, käis ise nagu Paulus ja Lutherus kõik waimuliku elu kõrgused ja sügawused läbi ja wõis Issanda waimu juhatusel siis ka teistele wägewal sõnal neis asjus jutluse tegijaks ja juhatajaks olla.

Augustinus sündis a. 354 Tagaste linnas Aafrikamaal. Waga ema Monika püüdis waratselt poja südant kristlikule tõele äratada, aga ema kaswatamise mõju kahandas paganausku isa. Karthago linnas sattus noormees õppimise ajal sügawasti patu ja häbielu sisse. Heade raamatute lugemine tõstis jälle ta meelt; kangelase rammul hakkas ta peasmist patukoormast ja Jumala armu taga nõudma. Kõik selleaegsed usuõpetused käis ta järgimööda läbi. Hakatuses meeldis talle Hommikumaalt wälja laotatud Manihäi õpetus (manihäismus) kauniste. Manihäismus kuulutas talle: Kõik õelus ja paha on pimedus, see pimedus, mis ööse maad katab; kõik hea ja auuline aga on päewane walgus. Kui inimene läbi ja läbi selle walgusega on walgustatud, siis on ta hea, tal on käes rahu ja rõõm. Inimene ei saa aga muidu selle walguse osaliseks, kui põhjatu paastumise ja kehakurnamise läbi. Niipea kui see wiimane sa-

ladus Augustinusele kätte anti, nägi ta, et see usk paljas pettus ja halpus on. Plato mõttetarkuse uurimine äratas jälle pisut peastmise ja Jumalaga osasaamise lootust ja juhatas noore uurija ewangeliumi kaewule.

Uus aeg algas Augustinuse elus selle puhuga, kus ta Mailandi linnas kalli piiskopi Ambrosiuse jutlusi kuulma ja nende tõttu püha kirja palwes tarwitama hakkas. Ka Mailandi linna oli ema ta järele tulnud. See käis sagedasti Ambrosiuse jutul oma poja pärast ja sai waga piiskopi poolt selle troosti, et üks poeg, kelle pärast nii palju pisaraid walatud ja palweid tehtud, mitte ei wõi kaduma minna. Wiimati tuli Augustinusele kaunis pööripäew, kus ta meel ja elu täiesti muudetud sai. Südameliku palwe järele luges ta apostli Pauluse raamatust Rooma r. peat. 13, 13 ja 14; see sõna torkas ta südamesse, nagu oleks see just tema kohta kirjutatud. Sest tunnist tundis ta oma lõhestatud südames kaunist rahu. Ristimisele läks ta ennast ühe sõbra mõisa ette walmistama ja kinnitas seal oma meelt püha kirja lugemise ja sõbradega usuasjust kõnelemise waral ses jumalikus tões, mis Jeesuse Kristuse sees on ilmunud, ses jumaliku armu wäes, mis patuste üle halastuses on wälja walatud. Lihawõtte ööl a. 387 lasi ta enese suure Mailandi piiskopi Ambrosiuse läbi, 33 aastat wana, ristida.

Ta elu ülesanne oli nüüd kahesugune. Ühel pool kuulutas ta kõnes ja kirjas inimese *pattu* ja elawa Jumala *armu*, mis patust lunastab, teisel pool selle *kiriku* kõrgust ja *auu*, kelle sees ta ise Jumalat oli leidnud.

Augustinuse patuseletus ja armuõpetus näitas pärast Lutherusele teed kiriku parandamiseks, aga Augustinuse õpetus katoliku kiriku kõrgest auust ja õndsaks tegewast jõuust tegi paawsti ja terwe katoliku kiriku ülbeks. Kirik hakkas ennast eksimata Jumala riigiks ja paawst ennast eksimata Jumala asemikuks siin maa peal pidama. — Augustinuse Jumala tarkus on aga kallis warandus, mis Õhtumaa kirik himuga ja tänuga wastu wõttis. Tänase päewani on Augustinuse kirjad kauniks juhatuseks neile, kes Jumalat taga nõuawad.

§ 19. Ristiusk Britannia-, Iiri- ja Schotimaal.

Britanniamaal elas ristiusk wist ju apostlite päiwist. Arwatakse, et see Claudia, kellest ap. Paulus omas teises raamatus Timoteusele kõneleb, ühe Briti kuninga tütar ja suurt-

sugu Roomlase naene olnud. Teisel aastasajal oli Britanniamaal kindlasti ristiusulisi, sest kirikuisad Justinus, Irenäus ja Tertullianus, kes teisel aastasajal elasiwad ja kirjutasiwad, kinnitawad, et sel ajal igal pool ja igal maal, kuhu Roomlased ligi peasesiwad, ristiusutunnistajaid on olnud. Britanniamaa aga sai Julius Cäsarist saadik, s. o. enne Kristuse sündimist juba Roomlaste alla. Neljandamal aastasajal käisiwad Britannia piiskopid ühte lugu sinotitel Gallias ja mujal suurel maal. Ariuse tülist jäi Britanniamaa puutumata, aga Pelagiuse õpetus, et pärispattu ei ole ja inimene omast meelest ja wäest wõib Jeesuse Kristuse juure tulla ning tema sisse uskuda, leidis a. 429 Britannias lahket ja laialist wastuwõtmist. St. Albani konferentsil sai waleõpetajate suu sulutud.

Rooma riigi wiletsad päewad awaldasiwad nüüd Britannias oma mõju, rahwas ja usk saiwad suurt kahju. Koduste maade kaitsmiseks kutsuti wiienda aastasaja keskel Rooma sõjawäed Britanniast ära, seega kadus ühine kord, ja maa walitsus läks wäikeste würstide kätte. Sõda ja werewalamine algas maal. See polnud ainus õnnetus. Sõjakad naabrid põhjast Schoti maalt ja ka Iiri saarelt ei annud maale enam sugugi asu. „Nagu hundid tulewad need metsalised, wõtawad oma saagi ja lähewad ära, aga teisel aastal on nad jälle lõhkumas.“ Nõnda kaebasiwad Britlased Roomale oma häda. Roomlastel oli küll hale meel oma sõbrade pärast, kuid abi ei suutnud nad neile anda. Ei jäänud muud nõuu, kui lähemat naabrit teisel pool merd, Sakslast, appi kutsuda. Sakslane tuli a. 450, oli hakkaja, julge sõjamees, ajas endised röövlid ära; märkas aga, et Britannias palju wiisakam maa on, kui oma külm ja liiwakas kodu, jäi sinna elama. Sakslased oliwad paganad. Liig hilja hakkasiwad ristiusku Britlased oma awitajaile mõõgaga wasta. Sakslasi tuli kodumaalt kari karja peale teistele juure. Kes Britlasest heaga alla ei heitnud, pidi maalt ära põgenema. Hulgad heitsiwad alla, teised põgenesiwad mägedesse, kolmandad koguni wõõrale maale. Üks osa läks Armorikasse Prantsuse maale ja jäi sinna elama.

Palju ristiusuliste werd sai sel ajal Britannias ära walatud. Sakslane oli päris metsik pagan. Ta ei leppinud sellega, et ühe rahwa, kes teda omale palga eest appi kutsus, enese alla heitis, ta tallas ka selle rahwa usu weres oma jalge alla. Beda jutustab meile pikemalt, kudas

piiskopid kõige oma hingekarjaga ära põletatud ehk mõõgaga ära tapetud ja nende surnukehasidki pole tohtinud keegi maha matta. Ära häwitati hooned ja altarid ja preestrid löödi altarite ees surnuks. Ka mägedes käidi ristiinimesi püüdmas. Karja kaupa hukati nad ära. 150 aastat kestis see tallamine. Küll kostis Europasse Britlaste hädakisa, aga ei olnud julgeid, kes aitama oleks läinud. Metsik Sakslane oli wäga kardetud, Ohtumaal wäeti kahtlane olek.

Jirimaa apostel püha Patrik wiidi poisikese põlwes koguni wasta oma tahtmist tulewasele usutöö põllule Jiri saarele. Mereröövlid wõtsiwad ta Britannia rannalt ja müüsiwad Jirimaale pärisorjaks. Kuus aastat käis ta ühe Jiri mõisniku juures lojuste karjas, siis peasis ühe Britannia laewaga põgenema. Orjapõli tegi noore wallatu ja üleannetu poisikese tõsiseks jumakartlikuks meheks. Priipõlwes käis ta mitmed maad läbi ja kuulutas Jumala sõna. Unes ja ilmsi aga tundis ta eneses sundi Jirimaale tagasi minna, neile ewangeliumi õpetust wiima, kelle hulgas ta pärisori olnud. Küll hoidsiwad sugulased ja sõbrad teda tagasi, aga ta süda ei annud mahti. Patrik oli juba 40 aastat wana, kui ta uuesti a. **432** Jirimaale läks. Maa, keel ja kombed oliwad talle hästi Jiris tuttawad, süda põles mehel armastuse leegis, Issand õnnistas ettewõtmist, nii kandis Patriku töö rohket, ootamata rikast wilja. Paganausu preestrid seisiwad küll wasta, aga ettewõtmine edenes siiski ja mitte ühte tilka märtriwerd ei walatud. Mõne aasta pärast seisiwad saarel kaunid kirikud ja ka mitmed kloostrid.

Mis Patrik waga südamega külwanud, seda kaswatasiwad truud Jumala sulased pärast teda ja mõne aja pärast kiideti Jirimaad paradiisiks tema wagaduse tõttu ning hüüti laias ringis „pühade saareks.“ Kloostrid oliwad töökaid wagasid munkasid nii täis, et neil omal maal mitte küllalt tööd leida ei olnud. Loomu poolest rändamise ja käimise armastajad, rändasiwad nad suurtel parwedel wälja wõõrastesse maadesse rahwa koolmeistriteks ja usutoojateks.

Ühekssandal aastasajal sai saar ja rahwas Daanlaste poolt wäga rõhutud, kes mereröövli ametit pidasiwad, aga 12. aastasajani õitses Jiri kogudus siiski oma jala peal seistes kaunisti, siis sai ta paawsti wõimuse alla heidetud.

Esimene ewangeliumi kuulutaja Schotimaal on püha Ninianus, „üks wäga püha mees Briti soost.“ Ta olnud

kuninglikku werd ja Rooma linnas kaswatatud. Tuhanded olla ta ristinud ja ka ühe kiwist kiriku ülesse ehitanud, ja see olnud esimene kiwist hoone Schotimaal (430). Ristiusu edenemine päraft Ninianuse surma on teadmata, wististi ei kustunud põlema süüdatud ewangeliumi küünal mitte. Tähtsam sündmus Schotimaa kiriklikus loos aga on Irlase Kolumba missionitöö. Aastal **563** purjutas Kolumba 12 kaaslasega Schotimaa lähedale wäikesele saarele, mis sest ajast Jona saareks hüüti (praegu Jkolmkill). Sinna asutas ta kloostri ja kiriku ja pööras siit terwe Schoti rahwa ristiusku. Ka hulga kloostrid asutas ta ja need ei annud tarkuses, wagaduses ja misjonitöös Jirimaa kloostritele sugugi järele. Kaunimaks ehteks ja heledamaks walguseks aga jäi ligidal ja kaugel Jona kloster.

Ex bibl. univ. Tart.

§ 20. Rooma ja Jona missionarid Inglismaal.

Rooma paawst Gregorius Suur oli see mees, kes Britannia saarlastele ewangeliumiga appi tõttas. Rooma linna turul, nii kõneleb wana jutt, nägi Gregorius kord walgete peadega pärisorja poisikesi. Ta küsinud, kes nad, on ja kas ristiusku wõi paganad. Poisikesed wastanud, et nad Inglismaalt Deira maakonnast kuninga Ella alamad ja paganad on. Gregorius tähendanud selle peale: „Päris Inglid jah, de ira (Jumala wihast) käest waja nad peasta ja Halleluja nende kuninga Ella maal kõlama panna.“

Sest silmapilgust soowis Gregorius Inglismaale missionariks minna. Ei tahetud lubada. Gregorius oli sel ajal alles munk. Kõigist armastatud ja austatud. Wiimati sai ta paawsti käest luba. Aga kolme päewa päraft toodi ta tee pealt tagasi. Linna rahwas oliwad paawsti nii kaua palunud, kui ta oma luba tagasi wõttis. Jse Gregorius siis nugispeade maale ei saanud. Aga nii pea kui ta paawstiks sai, saatis ta 40 munka ühe Augustinuse juhatusel laewaga Britanniasse Sakslastele (Angelsakstele) ewangeliumi wiima. Tee peal kõneldi munkadele, missuguseid õelad inimesed need Inglased on; julgus kadus meestel, saatsiwad Augustinuse paawsti juure, paluma, et neid tagasi lastaks. Gregorius polnud aga seda wõrt mees, kes oma tahtmist nii hõlpsasti muutis. Ta trööstis, kinnitas munkasid, andis neile soowikirjad mõnele Inglis kuningale kaasa ja saatis nad minema.

Nii pea kui nad Inglis kaldale saiwad, saatsiwad nad Kenti riigi kuningale Ethelberdile sõna, et nad Rooma linnast tulnud temale suurt rõõmusõnumit tooma. Munkadel oli õnn. Kuninga Ethelberdi naene Bertha oli ühe Franklaste kuninga tütar ja ristiusku. Isa oli enne pulme tungimiseks teinud, et ta ainult siis oma tütre mehele annab, kui tal luba on oma usku wabalt kinni pidada. Seega oli Ethelberdi kuningakojas üks katoliku piiskopp elamas, teenrite seas mõned ristiusulised ja peeti ka Jumala teenistust katoliku kombe järele.

Ethelbert wõttis abikaasa soowil misjonarid sõbralikult wastu. Augustinusele anti luba oma kaaslastega Kanterburi linna tulla, kus kunningas ise elas. Wäljas laia taewa all oli esimene wastuwõtmine, kunningas kartis nõidust hoones. Kiituselaulu ladinakeeli lauldes, suur hõbedast rist Õnnistegija kujuga ees, nii astusiwad mungad rongis kuninga ette. Kuningas ootas suure tamme all ja andis luba munkadele ewangeliumi kuulutada. Imetsedes kuulas kunningas ja kunningakoja liikmed temaga munkade kuulutust. See teretus oli kuningal enesel nii meelepärast, et ta munkadele linnas ühe maja elamiseks ja luba andis ewangeliumi wabalt kõigile ülemaile ja alamaile kuulutada. Lauldes sammusiwad mungad linna.

Tee oli lahti ja misjonitöö sigines lõbusalt. Jõulupühil a. **597** saanud 10,000 paganat ristimise läbi katoliku usku wastu wõetud. Ka Ethelbert lasi enese ristida ja ristiust Rooma kombes ja tunnistuses tehti riigiusuks Kenti maakonnas.

Kui Gregorius Augustinuse töö rutuliselt õnnelikust edenemisest teadust sai, rõõmustas ta wäga ja saatis uusi misjonarisid järele. Need tõiwad hulga raamatuid ligi, ka kirikuriistu, kirikuriideid ja pühi mälestusi (jätiseid), nad tõiwad aga ka Augustinusele palliumi, s. o. walge willase paela peapiiskopi ehteks. Ühtlasi andis Gregorius nüüdsele peapiiskopile woli oma maakonda 12 piiskoppi seada ja kui waja, põhjapoolsel Inglismaal teise peapiiskoppkonna niisamati 12 piiskopiga asutada. Sel kombel pandi pärastisele suurele Inglis kirikkonnale alus.

Üks Sakslaste riik Inglismaal oli nüüd katoliku usku ja katoliku peapiiskopi all. Aga sähärdusi riikisid oli seal kõigest seitse. Kuda on teistega lugu?

Pisut hiljemalt kui Rooma misjonarid lõunast tuliwad põhjast Iona kloostrist niisamati misjonarid Inglismaale. Nende ees esimees oli Aidan. Need hakkasiwad Northumberlandi

maakonnas ja riigis ewangeliumi kuulutama. Sel kombel sai Inglismaa kahelt poolt otsast, põhjast ja lõunast, korraga käsile wõetud.

Selleaegne Northumberlandi kunningas Oswald oli kristlane. Ta wiibis ühe aja põgenemisel Jona kloostris, sai seal kaswatatud ja ristitud. Õnnelikus sõjas wõitis ta oma isade auujärje tagasi ja soowis nüüd ka oma rahwale kõigest südamest ristiusku ja seega Õnnistegija tundmist. Tema palwe peale saadeti talle Jonast mõnningad missionarid ülemal nimetatud waga auusa Aidani juhatuse all. Aidan asutas kloostri, kuhu Iiri- ja Schotimaalt palju munkasid kogus, kes tõsist kristlikku elu elades usinuse ja hoolega ewangeliumi wälja laotamise tööd tegiwad. Aidan kuningaga kõrwu nende eesotsas. Esmalt ei mõistnud mungad rahwa keelt. Oswald tõlkis Aidani kõned ja tegi ka wahel ise jutlust. Töö õnnistas äraräkimata kombel. Katoliku usuline kirikuloo kirjutaja Beda kiidab kõlawal keelel põhjamissionaride nobedust, tarka meelt, alandust ja lihtsat eluwiisi, nende hoolast püha kirja uurimist ja suurt kirjatundmist, nende mehelikku waba meelt ümberkäimises suurte ja wägewatega, nende lahkust ja heldust alamate ja waeste wastu, kõige pealt aga nende kainet, karski ja iseennast ärasalgajat elu.

Missionitöö õnnistas nii rohkesti Schotlaste ja Iirlaste käes, et aastal 660 kõik seitse riiki ristiusku oliwad, ja üks ainuke nende seast Rooma katoliku usku. Tülid ei jäänud Roomlaste ja Jonalaste wahel tulemata. Esmalt oli kaunis suur wahe Rooma ja Jona ehk Kuldei usuõpetuste ja usukombete wahel. Põhja missionaride õpetus oli palju lihtsam, selgem, püha kirja päralisem, kui Rooma õpetus; Jona õpetust mööda wõisiwad preestrid abielusse heita, Rooma pool oli see kõwasti ära keelatud; lihawõttepühi pühitsesiwad põhjalased teisel ajal ja kombel kui Roomlased; ülem kirikuwalitsus oli nende juures kloostriisade käes, kes ka piiskoppide seadjad ja ülewaatajad oliwad; Rooma preestritel aeti pealagi ametisse astumisel paljaks, Iiri ja Schoti preestritel aga Homikumaa kombe järele otsaesine. Teiseks aga, ja see oli see päris wihasünnitaja asi: Iirlased ja Schottlased ei tahtnud Rooma paawstist midagi teada.

Augustinus nõudis oma ameti poolest kui paawstist seatud Inglismaa peapiiskopp Jonalaste poolt allaheitmist. Need seisiwad kõwasti wastu. Tülid läksiwad lõpmata suureks ja kestsiwad kaua aega. Paawst ei tahtnud Inglismaad oma käest kaotada ega teist kõrwast seal sallida. Schoti mungad aga oli-

wad juba 30 aastat misſionitööd teinud, nende hoolekandmiſel ſai ewangelium ſuuremal oſal maal wälja laotatud, tööpõld oli neil armas ja raske temaſt lahkuda. Kummale poole jääb wõit?

Kuningas Oswy, endiſe hea Oswaldi wend, andis otſuſe. Ta iſe oli ka Jona kloſtris kaswatatud, aga abikaaſa ja pere hoidis hoolega Rooma poole. Nende kõrwal ſeiſis kawal kloſtriiſa Wilfrid, Jonas kaswatatud, aga päraſt Roomas üle koolitatud. Wilfrid ja kuninganna käiſiwad koos Oswy peale, ſee jälle teiste kuningate peale. Wõeti ſalaja nõuuks Rooma poole heita. Wõõramaa prohwetid oliwad armſamad kui omad, Rooma hiilgus, wägi ja kuulſus meelitas enam kui liht ewangelium.

Awalikult tunnistati Rooma katoliku uſk walitſejaks ehk riigiuſuks ſuurel kiriklikul ſinotil Streaneſalchi nunnakloſtris aastal 664. Sinna tuliwad kõik riigi- ja kirikuwanemad kokku. Rooma poolt kõneleja oli Wilfrid, Schotlaste poolt piiskopp Kolman. Wilfrid ütles: „Ega teie ometi oma Kolumbat, olgu ta kes teab kui püha, apoſtlite würsti Peetruſe kõrwa wõi ſeada, kellele Kristus oma ſuuga ütles: „Sina oled Peetrus ja ſinule tahan ma anda taewariigi wõtmed!“ — Oswy küſis Kolmani käeſt, kas ſee tõſi on, et Iſſand Peetruſe wastu nii on öelnud. Kolman ei wõinud ſeda ſalata. Nüüd tõotas Oswy, et Peetruſe järeltulijale ſõnakuulelik tahab olla, „muidu waheſt tulen taewawärawa taha ja ſeal pole mul kedagi, kes lahti teeks.“ Sellega oli aſi lõpetatud. Lühikeſe ajaga ſai Inglismaa täiesti Rooma wõimuſe alla, paawſt kiskus ſel pimedal ajal ſeeläbi wõidu oma poole, et ta kõige wäe, mis Õnnistegija Jeeſuſe päralt, Peetruſe oma ütles olewat. Jeeſus ſai alandatud, Peetrus ülendatud. Põhja misſionarid lahkuſiwad ſealt, kus nad tänu aſemel wiimati naeru ja pilkamiſt palgaks ſaiwad. Aga oma liht ewangeliumi uſku ei annud nad käeſt. Mõneks ajaks jäi weel Schotimaa kirik Rooma walitſuſeſt wabaks.

§ 21. Ristiuſu wäljalaotamine Saksamaal ja naabruſes.

Wististi kuulutati Saksamaa metſades wäga waratſelt ewangeliumi õpetuſt. Mõned Saksamaa piiskopid on nimepidi aastaſt 313 ja 314 teada. Aga kindlad juured ſai ristiuſk alles kuuenda aastaſaja lõpul ja ſeitsmenda algul. Iiri- ja Schoti-

maa kloostrikaswandikkudel on Jumalast au osaks saanud sel suurel tööl tema kaastööliseid olla.

Tulise waimuga Kolumbanus wiis, 30 aastat pärast Kolumba sõitu Schotimaale, esimese salga missionarisid Iirist üle mere Europa suurele maale. Ta oli suures ja kuulsas Bangori kloostris kaswatatud. Kolmtuhat munka elasiwad selle kloostri müürides ja neid walmistati hoolega Jumala sõna kuulutamisele ette. Nende ristiusk polnud küll täies ewangeliumi puhtuses, aga ta oli liht ja tõsine, polnud seal palju kombeid ega Rooma moodilist paawsti ja preestrite walitsust. Nad lootsiwad lunastust Kristuselt, Kristus oli nende usu kalju.

Aastal 590 sõitis Kolumbanus laewaga Galliasse (Prantsusemaale) ja algas Vogesi mägestikus oma kaaslastega missionitööd. Ütlemata raske ja waewaline oli see ettewõtmine. Missionarid ei mõistnud rahwa keelt, ei tunnud nende kombeid; muud kui nägiwad pea, et neil wäga metsiku, õela rahwaga tegemist oli. Nende poolt polnud kedagi, nende wastu kõik wanemad, preestrid, rahwas. Aga neil tõsistel meestel mungariides oli tõsine armastus oma Õnnistegija wastu, tema teenistusele oliwad nad oma elu pühendanud, tema wäes oli neil julgust ja waprust wõidelda metsinimeste ja metselajate wasta, jõudu kannatada nälga ja jänu. Ei nad tüdinenud, ei nad nõrkenud. Hakatuses polnud neil muud toitu kui metsmarjad ja rohud, puujuured ja puukoor, hallikawesi karastas nende keelt. Kristuse risti tuliwad nad paganate maale ülesse seadma, nad tegiwad seda ühte puhku oma enese liha risti lüües. Töö ei jäänud wiljata. Aega mööda wõitsiwad nad maad, asutasiwad kloostrid ja wõitsiwad Alemannia, Baieri, Thüringi, pärast poole ka Friisi rahwa (Hollandimaal) ristiusule. Kolumbanus surі aastal 615. Teine tähtsam tööline tema kõrwal ja järel oli Gallus († umbes 646). Nii sai suur osa Saksamaad ristiusu põhja munkade käest. Kloostrid oliwad töös ja walitsuses kiriku eesotsas, preestrid elasiwad abielus ja lihawõtepühad peeti teisel ajal kui Rooma katoliku kirikus. Kõike tööd ei jõudnud need missionarid muidugi mitte ära teha, waid aga wäikese osa.

Warsti saiwad nad abi. Iirlaste ja Schotlaste õlul tuli Franklaste riigikirikul ta kohus meele, ristiusku oma riigirahwa seas, kes alles paganad, laiali laotada. Saadeti siis ka Franklaste poolt missionarid Saksa metsadesse.

Aga ka Inglaſed, kes taga munga Auguſtinuſe hoolel katoliku uſku oliwad heitnud, tahtſiwad Rooma kiriku wastu tänuliſed olla. Iſeeneſeſt mõiſta, polnud Inglis rahwas oma teadmiſeſt ja meeleſt ſeega midagi halba teinud, et nad Rooma katoliku uſku wastu wõtſiwad, nad pidaſiwad lihtſalt Rooma katoliku uſku õigemaks, ülemaks, paremaks, kui Iirlaste ja Schotlaste ristiuſku. Suure waimuſtuſega tõttaſiwad nad tööle. Nende ſeaſt ilmus, 100 aastat päraſt Kolumbanuſt, mees, keda päriſelt Saksa apoſtliks hüütakſe, munk Winfried, Rooma nimega **Bonifacius**. Enne kui Bonifacius Saksamaal päriſeſti tööle hakkas, läks ta Rooma ja palus paawſtilt ſelleks õnnistuſt ja woli. Aastal 723 ſai ta Rooma linnas Saksamaa piiskopiks ſeatud ja tunnistas eneſe ſel puhul wandega paawſti alamaks. Ta uskus kindlasti, et ſee kirik, kelle pea Rooma paawſt, ainuke õige ja tõepäraline kirik on ja et ükski hing Rooma abita õndſaks ei wõi ſaada. Selles uſus tegi ta Rooma kaſuks kõige uſinuſe, hoole ja iſeennaſt äraſalgamiſega tööd. Tema ſee on, kelle waral paawſt keſkajal kindlale jalale ja ſuurele auule ſai.

Bonifaciuſe tegemiſel oli kaks ſihti: ewangeliumi laiali laotamine paganate ſeas ja kiriku parandamine. Pikſe jumala wana püha tamme Geismari lähedal raius Bonifacius oma käega maha. Paganad arwaſiwad kindlasti, et pikne ta ſiſſe lööb, aga kui ſeda ei ſündinud, hakkaſiwad nad teda wäga wägewaks meheks pidama. Ka Bonifacius aſutas kloſtri keſk paganate ſekka ning ſee kloſter, Fulda, jäi kauaks ajaks uſu ja hariduſe ſidemeks keſk Saksamaad, ſarnatſelt nagu Galluſe kloſter lõuna pool Schweizimaal. Kõik ristiuſuliſed wõttis ta Rooma alla, ka need, kes Iirlaste ja Schotlaste käeſt oliwad ristiuſu wasta wõtnud.

Tähtſam tegu on Bonifaciuſe poolt ſee, et ta ka Franklaste riigikiriku uimaſtuſeſt elule äratas, igale poole agarad piiskopid ſeadis, maakonna ſinotid käima pani ja ülema kirikuwalitſuſe ſeal niiſamati nagu Saksamaal paawſti kätte andis. Nüüd ſai paawſt ühiſeks kiriku peaks terwel Õhtumaal ja ſee kestis nõnda terwe keſkaja.

§ 22. Pipin ja Karl Suur.

Paawſti waimulik walitſus ulatas üle terwe Õhtumaa. Piiskoppide, würſtide ja rahwaſte ſilmad harjuſiwad aina Rooma poole waatama. Room oli nende uſu ema, Room hiilgas

nende silmade ees suuremas auusäras. Ilmlikkudes asjus aga oli Room ikka alles homikupoolse riigi alam. Linn ja maad saiwad keisri ametnikkudest walitsetud. Keiser Justinianus oli Rooma jälle homikupoolse riigi külge liitinud. Keiser wõis paawsti wastupanemise korral torni heita, nagu see paawsti Martinusega a. 653 sündis. Peale selle oliwad Italia maal Longobardlased isandad ja paawstile tüliks. Paawstide lootus käis Franklaste peale, sealt poolt ootasiwad nad wabadust ja abi.

Franklaste riit oli katoliku usku ja kaunis wägew. Kõik ristiusku Saksa rahwas oliwad selle riigi alamad. Bonifaciuse hoolekandmise läbi hoidsiwad piiskopid terwes riigis truuisti Rooma poole. Paawstide lootus polnud asjata. Pranstlaste kuninga ülem ametnik, kawal ja osaw Pipin, ihaldas ise krooni kandjaks saada. Rahwasaadikud käisiwad Roomas nõuu küsimas ja saiwad wastuse, et see, kelle käes walitsus, ka walitseja nime wõib kanda. Pipini käes oli aga walitsus. Ta saatis nüüd kuninga kloostrisse ja sai ise Bonifaciuse poolt kroonitud ja salwitud aastal **752**. Sest ajast kinnitasiwad paawstid, et Prantsuse riigi kuningad ainult paawsti wolil krooni kannawad. Kolm aastat hiljemalt läks Pipin suure wäega Italiasse, wõitis Longobardlased ära ja kinkis nende maad tänu tunnistuseks paawstile. Paawst sai oma ilmlikule walitsusele põhja alla. Ilmlik walitsus andis paawstile pärast mahti wägewaks würstiks saada. Aga õigusega polnud see saak saadud. Esmalt langes Franklaste õige kuningas selle saagi ohwriks, seega, et ta oma krooni kaotas; teiseks oli paawst Konstantinopoli keisri alam, maa selle keisri omandus, nii polnud paawstil ei inimlikku ega jumalikku õigust Pipini kingitust wastu wõtta. Pipin suri aastal 768. Longobardlased tõstsiwad uuesti pead. Paawst hüüdis jälle Prantsusemaad appi. Karl Suur, Pipini poeg, tuli suure wäega ja tõi abi a. 774. Ta läks lihawõttepühiks Rooma linna ja sai seal määramata rõõmuga wasta wõetud. Kolmkümend tuhat Rooma kodanikku läinud, nõnda kõneldakse, talle wasta, eesotsas preestrid ristidega ja lippudega. Koolilapsed, palmipuuoksad käes, teretasiwad kuningat lauluga. Linna wärawas astus Karl hobuse seljast ja läks jala Peetri kirikusse, kus paawst waimulikkude auukandjate keskel teda ootas. Iga trepi astmele suud andes astus ta wiimati paawstiga käsi käes käies kiriku uksest sisse. Karl kinnitas omalt poolt Pipini kingituse ja öeldakse, et ta terwe Italia maa paawstile päriseks

olla kinkinud. Aastal 781 käis Karl teist ja 787 kolmat korda Roomas. Igakord sai paawst suured kingitused. Aastal 800 jõuluõhtul pani tänulik paawst Karlile keisri krooni pähä. Nii sai Franklaste kuningas õhtupoolse Rooma riigi keisriks. Peaaegu terwe ristiusku Õhtumaa sai tema alla. Ainult Inglismaa seisis oma jalal. Wana Rooma riigi au hiilgas uuesti.

Paawstide lootus läks aga eesotsa just Karli wägewa walitsuse läbi hoopis tühja. Karl Suur tundis eneses rammu küllalt olewat nii hästi riigi kui ka riigi usu pea olla. Piiskoppide koosolekutel oli ta ise juhatajaks, andis käskusid piiskoppidele, kloostriwanematele, walwas ka ise oma rahwa usuelu üle. Paremaks käeks oli Karlil õpetatud tark mees Alkuin Inglis soost.

Saksa sugu rahwasteşt tõrkus sõjakas Saksi rahwas kõige kauemalt Franklaste walitsuse ja ristiusu wastu. Karli mure oli nüüd neid alla heita ja ristida. Mitmel puhul tungisiwad Karli sõjawäed Saksimaale ja laastasiwad seda maad, kuni wastupanemise jõud kadus. Sõjawägede kannul tuliwad missionarid, ehitasiwad kirikuid ja kloostrid ja mõne aja pärast oli Saksi rahwas wähemasti pealt näha ristiusku.

Karli surmaga lagunes suur Franklaste riik, kadus ühtlasi suur keisri wõimus. Paawsti ilmlikule walitsusele tuli seşt lagunemiseşt ainult kasu.

§ 23. Pildi tülid.

Esihakatuses polnud Jumala teenistuse paikades mingisugusid kujusid ega pilta. Paganad wihastasiwad just seepärast wäga, et kristlastel auustamiseks mingi nähtawat kuju ega pilti polnud. Lugu muutus aegamööda, iseäranis seşt ajast, kus ristiusk riigiusuks sai. Hakati weretunnistajateşt jätiseid (mälestusi) korjama, riideid, juukseid, hambaid, konta; nende kujud seati ülesse, kaunistati nende piltidega seinu; maaliti ka Jeesuse, Maria ja apostlite piltisid, et nende najal usku äratada ja elustada.

Rahwas unustas aga suurel hulgal ära, et kujud, pildid ja mälestused (jätised) ainult abinõud usuelus peawad olema ja hakkasiwad neile asjadele jumalikku auustamist andma.

Konstantinopoli keiser Leo III. (717—741) wõttis nõuuks piltisid ja kujusid hoopis kirikuteşt ära häwitada. Aastal 726 andis ta käsu wälja, mis pildid kirikutes käskis nii kõrgele

riputada, et rahwas neid mitte ei ulata ſuutelema. Aga patriarch, mungad ja rahwas paniwad käſu wastu ja kuulus Johannes Damaskenus kostis wägewal ſõnal kolmes raamatus pildikummardamiſe eeſt. Tõuſis päris koduſõda. Wastapanemine ſütitas keisri wiha. Ta andis uue käſu wälja. Selle tõttu pidiwad pildid ära häwitatud ja niiſuguſed ſeinad ülelubjatud ſaama, kus pildid peale oliwad maalitud. Seda käsku täideti kaunis ropul kombel. Kõige pühamad kujud ja pildid kisti maha, löödi puruks ja wiſati tulesſe. Rahwa ſeas tõuſis mässamine. Pealinna uulitſad ujuſiwad warsti weres. Mässajate peamehed wõeti kinni ja tapeti enamisti kohe paigal ära. Wangikojad oliwad täis, hulgad ſaadeti ära tühjale maale.

Ka Italia maal kästi pildid ära häwitada, aga paawſt hakkas wasta, rahwas wõtſiwad ſõjariistad kätte ja keisri käſi ei ulatanud ſinna wägiwalda tarwitama.

Leo ſurmaga ei lõpnud tülid. Poeg Konſtantinus V. ſai keisriks ja oli nagu iſagi pildi auustajate weriwaenlane. Keiſerinna Irene lõpetas ſaja aastaſe tüli. Ta armastas iſe pilta ja riigiſinotil Nikea linnas a. 787 tehti otſuſeks neid kirikuſt wälja lükata, kes pildikummardamiſe wasta on.

Pildituülide najal wõttis Room eneſe hoopis homikupoolſe riigi küllelt lahti Greeka riik ſai iſeriigiks ja Greeka uſk iſeuſuks.

§ 24. Ristiuſk Daani-, Rootſi- ja Norramaal.

Eſimene tähtſam miſſionar Europa põhjapoolſeil maadel on Ansgar. Ansgar ſündis Prantſuſemaal a. 801. Iſa oli ſõjamees ja jättis poja kaswatamiſe waga ema hooleks. Päraſt ema waraſt ſurma ſaatis iſa ta Korbie kloſtriſſe põhjapoolſel Prantſuſemaal kooli. Hooletu poiſs ſai ühe unenäo waral agaraks õppijaks. Kui Ansgar 20 aastat wanaks ſai, ſaadeti ta Saksa maale Weſeri jõe ääre uue Korbie kloſtriſſe, mis Karl Suure poeg Ludwig Waga ristiuſu edenduſeks aſutanud. Seal kaswatas ja koolitas Ansgar ſuurtſugu Sakste poegi ristiuſus.

Suur himu oli Ansgaril miſſionariks paganamaale minna. Saksamaal elas iſegi alles õige palju paganaid, nimelt põhja pool Elbe jõge, aga weel kurwem lugu oli Daani-, Rootſi- ja Norramaal. Aastal 826 ſaatis Ludwig Waga ta Daanimaale. Neli aastat hiljemalt läks ta Rootſimaale ja kuulutas wäge-

wusega ewangeliumi. Töö sigis hästi, igal pool ristis Ansgar hulgad paganaid ja ehitas kirikuid Jumala auuks. Et ristiusku suuremal mõõdul rahwaste seas laiali laotada, ostis Ansgar pärisorja poisikesi, koolitas neid ja saatis siis missionariks nende oma rahwa sekka. Nõnda tallitas ta Daani- ja nõndasamati Rootsimaal.

Tänu täheks tegi ta Ludwig Waga Hamburgi linna peapiiskopiks ja paawst andis kõige põhjapoolse maa tema hoole alla. Hamburgi kloostris kaswatati nüüd missionarisid ja Ansgar käis ise wäsimata paganate seas missioni tööd üle waatamas. Ansgar suri aastal 861. Kõige agarusega oli ta tööd teinud, aga ainult wäikene osa paganaid tunnistasiwad endid ristiusku. Pärast Ansgari surma jäi missionitöö põhjapoolseil maadel hoopis soiku. Wäheseд ewangeliumi kiired, mis sinna tunginud, ei suutnud maade elanikka, hirmsaid mereröövlid, mitte taltsaks teha. Normanlaste nime all käisiwad nad Lääne ja Põhja mere kallastelt tulles, oma laewadega ja lootsikutega rikkaid Europa randu ja maid laastamas. Inglis-, Prantsuse- ja ka Italiamaal oliwad nad wäga tuntud ja kardetud külalised. Linnad ja losid, kloostrid ja kirikud paniwad nad waremetesse. Keegi ei saanud neist jagu. Aastal 905 andis Prantsuse kuningas ühele mereröövlile nimega Rollo tüki omast maast, Normandia, päriseks, et rahu saaks. Selle peale heitis Rollo ristiusku ja herzogi auu sees wõeti ta Prantsuse riigi suurte sekka wastu. (Seitsmes Normandia herzog Wilhelm Wõitja heitis aastal 1066 Inglismaa oma alla).

Inglismaa ägas niisamati Normanlaste käes. Daani kuningas Knut Wägew († 1036) walitses ühtlasi Inglismaal, mis ta isa oma alla heitnud, ja püüdis ristiusu waral oma rahwaid ja riikisid ühendada. Inglismaalt tuliwad missionarid nüüd suurel hulgal Daanimaale ja sest ajast saadik jäi ristiusk seal kindlaks.

Rootsimaal seisis missionitöö niikaua kängus, kui üheteistkümnema aastasaja algul Inglismaalt ewangeliumi kuulutajad tuliwad ja nendel korda läks kuningat Olawi († 1024) ristida. Olaw kandis missionari Sigurdi kõrwal suurt hoolt ewangeliumi wäljalaotamise eest, niisamati tema järeltulija. Siis tuli aeg, kus paganad mässamist tõstsiwad ja palju werd ära walati. Alles Erik Püha walitsuse ajal († 1160) leidis ristiusk terwel Rootsimaal aset.

Norramaal polnud lugu parem kui Rootsimaal. Rahwal polnud ristiusk küll enam päris wõõras, sõjakäikudel oliwad nad temaga pisut tuttawaks saanud, aga lahket wastuwõtmist ei olnud kaua aega. Kuninga Olaw Haraldi poeg (1014—1030) aga ei annud enne hõlpu kui ristiusk makswaks sai. Ka temal oliwad Inglis missionarid abiks, nende seas Grimkil, kes esimese seaduseraamatu Norra kirikule walmistas. Kuningas tarwitas Rooma kombel rohkesti wägiwalda ristiusu laiali laotamiseks. Wastupanijaid nuheldi piitsadega, wõeti warandus ära, tapeti. Wastalised tarwitasiwad omalt poolt ka mõõka. Wiimati wõeti nõuuks leppimiseks kokku tulla, Olaw oma missionari Grimkili saadetusel ühel pool ja paganate preestrid teisel pool aastal **1025.** Ebajumala Thori kuju kanti homiku koosoleku paika. Paganad oliwad suurelised oma ebajumala peale, kellel ometigi nähtaw kuju, ja küsisiwad, kus siis ristiusu Jumala kuju? Olaw tähendas tõuswat päikest oma Jumala olemise märgiks, kes selle loonud ja pannud maad walgustama. Kuna paganad oma silmad päikese poole pööransiwad, astus Olawi tapelane, määratu suure kasuga mees, kirwega kuju juure ja lõhestas ta ühe hoobiga. Pehastanud kuju seest tuliwad sisalikud, maod ja hiired wälja ja jooksiwad ruttu ära. Paganad nägiwad nüüd et nende usk tühine olnud, nende ebajumal hoopis nõrguke ja tõotasiwad endid ristida lasta. Olaw langes koduspõjas. Päraft surma tõusis jutt, et ta weri ühe haawa mõrtsuka käe külles olla ära parandanud ja weel muid imesid kõneles rahwa suu. Rooma poolt tehti Olaw pühaks ja nimetati St. Olaw Norra kaitsjaks. Norramaalt kanti ristiusk Grönlandi maale ja Islandi saarele.

§ 25. Slaawlaste apostlid Kyrillus ja Methodius.

Kyrilluse ja Methodiuse nooreft põlwest on meil wähe kindlaid teadusi. Kyrillus sündis umbes a. 820 Thessalonika linnas. Konstantinopoli linnas täitis ta mõne aja mõttetarkuse õpetatud mehe kohusid, siis läks ta wenna Methodiuse seltsis kloostrisse ja päraft koopasse ükskiklase elu elama. Aastal 850 palus Hasari rahwa würst Krimmi saarel omale missionarisid Konstantinopolist. Saadeti Kyrillus, kes Slaawi keelt mõistis, ja lühikese ajaga ristis ta hulga rahwaft ja ka würsti enese risti usku. Konstantinopoli linna tagasi tulles seadis ta wen-

naga koos Slaawi keele tarbeks kirjatähestiku kokku, tõlkis päraſt aegamööda oſa uut testamenti ja mõned Jumala teenistuſe käſiraamatud Slaawi keelde.

Tähtjas ja raske tööpõld ootas neid Bulgarias. Bulgarlane oli oma werejänuliſe ja metſiku olemiſe pooleſt juſt niiſama hirmus ja kardetaw Europa naabrite meeleſt kui Hunni rahwas. Sõjawangide läbi oli ristiuſk neil küll tuttaw, aga ta ei meeldinud neile ſugugi. Nagu mitmel muul maal nõnda ka Bulgarias leidis ristiuſk wiimati ühe naesterahwa hoolitſemiſe waral maad. Bulgaria kuninga Bogoriſe õde ſattus lapſena sõjas wangi, wiidi Konſtantinopoli ja tehti ſeal ristiinimeſeks. Koju tagaſi tulles kohtus ta wenna ja rahwa põlastawaid pagana kombeid ja teguſid nähes. Jumalakartlik naesterahwas püüdis nüüd kõigeſt wäeſt oma wenna ja ſugulaſte meelt ristiuſu poole pöörda. Keegi ei hoolinud. Suur katk ja näljahäda murdſiwad kangekaeluſe. Terwe maa oli hädakiſa, ſurma ja hukatuſt täis. Bogoris palus wiimati õe nõuuandmiſe peale ristiuſu Jumalalt abi. Jumal halastas, katk lõppes. Bogoris hakkas Jumala helduſt ja wäge aimama ja andis misſionaridele luba maale tulla ewangeliumi kuulutama.

Mõlemad mungad Kyrillus ja Methodius wõtſiwad teiste eesotſas raske waewa oma peale. Kuningas laſi eneſe a. **861** ristida ja ſundis ka rahwa ristiuſule. Kuningas heitis aga päraſt politika põhjuſel, kui Kyrillus ja Methodius ära oliwad, Rooma paawsti alla. Paawſt ſaatis omalt poolt piiskopid ja kirikuwanemad Bulgariaſſe, ſeal Rooma korda ülesſe ſeadma. Aastal 869 aga heitſiwad Bulgarlaſed wabatahtlikult jälle Konſtantinopoli patriarchi alla. Kümnemal aastaſajal oli Bulgaria kogudus kõige lopſakamalt õitſemas, aga Türgi walitſus ja koduſed tülid ja ſegaduſed rikkuſiwad pea ſelle õie.

Bulgariaſt käiſiwad töökad misſionarid mitmeid Slaawi ſugu rahwaid waatamas. Nad õppiſiwad rahwaſte keeled ſelgeks ja kuulutaſiwad ſel kombel ſuure mõjuga ewangeliumi. Warsti tõsteti aga kaebtuſi misſionaride peale, et nad mitte kiriku keeles — Greeka ja Ladina keeles — Jumala teenistuſi ei pea. Kaebtuſed läkſiwad nimelt ſeſt ajaſt wäga ägedaks, kus wennad Morawia (Määri) maal tööle hakkaſiwad. See maa Böömi ja Ungarimaa wahel ſeiſis Karli Suure ajaſt Franklaſte walitſuſe all. Salzburgi ja Paſſau piiskopid ſaatſiwad Saksa misſionarid ſinna tööle, aga need ei mõiſtnud Slaawlaſte keelt,

ka põlgasiwad Slaawlased Sakslasi, see takistas missionaride ettewõtmist. Würst Rostislaw tegi enese Franklaste ikkest a. 855 wabaks, keelas Saksa missionarid omal maal ära ja palus Konstantinopolist Slaawi missionarisid, kes Slaawi keelt mõistaksiwad. Kyrillus ja Methodius tuliwad a. **863** maale, töiwad oma Slaawi keele raamatud kaasa ja hakkasiwad kohe Slaawi keeles, millest rahwas aru sai, Jumala teenistusi pidama. Nende jutlused mõjusiwad ime wäga rahwa südametesse. Allalised kaebtused ja kahtlustused aga rikkusiwad missionaride rõõmu ja rahu. Nad kutsuti ka Rooma linna paawsti ette eneste eest kostma. Paawst kuulas asja üle ja kiitis wennaste ettewõtmise ainult heaks. Kyrillus jäi Rooma linna ja suri seal. Methodius nimetati Pannonia ja Morawia maa ülempiiskopiks. Kiusud Sakslaste poolt ei lõpnud. Methodius suri aastal 885. Morawia maa jaotati Böömi ja Ungari maa wahel ära, Methodiuse asutused ja koolid kadusiwad, tema meeleliised aeti Bulgariasse. Rooma poolt seati aastal 1062 Olmütz linna piiskopp ametisse.

Ka Böömimaale ulatas omal ajal Methodiuse tegewus. Ta ristis Böömi kuninga Boriwoi ja selle abikaasa Ludmilla (a. 871), kes mõlemad hästi ristiusu eest hoolt kandsiwad. Boriwoi järele algas Böömimaal kodusõda kristlaste ja paganate wahel. Boriwoi wanem poeg Wenzeslaw juhatas kristlasi, noorem poeg Boleslaw paganaid. Wiimane tappis wenna ja karistas kristlasi. Saksa keiser Otto I. saatis mõõga abil kristlastele sallimist. Boleslaw II. ajal asutati paawsti loaga Praga linnas ülempiiskoppkond (a. 973), aga Ladina keel tehti kirikukeeleks.

Umbes selsamal ajal wõtsiwad ka Poolakad ristiusu Böömlaste käest wastu; kuningas Metschislaw tõi omale Böömimaalt abikaasa Dombrowka ja lasi enese ristida (a. 966). Homikupoolse kirikkonnaga ei jäänud aga Poola maa kauaks ühte. Pärast Dombrowka surma kosis Metschislaw Saksamaalt uue abikaasa ja andis enese selle mõjul paawsti alla. Slawonia keel kadus Jumala teenistuselt ja hakati paawstile kümnest maksma. Kyrilluse ja Methodiuse töowaew langes siis suuremal osal Rooma rüppe. Aga püha kiri ja teised Slaawi keeli Jumala teenistuse raamatud, mis nad Morawlastele walmistanud, tuliwad hiljemalt Wenelastele heaks.

§ 26. Wenelaste ristiusu wastuwõtmine.

Pagana põlwes kummardasiwad Wenelased mitmeid ebajumalaid, ülem neist näib Perun olema olnud. Ristiinimeste wihkajad polnud Wenelased mitte. Suurwürsti Igori ajal oli Kiewi linnas suur ristiusu kirikuhoone. Igori lesk Olga sai kodumaal ristiusuga tuttawaks, käis siis Konstantinopolis ja lasi eneše seal ristida aastal **955**. Ristiinimeste hulk kaswis šest ajast priskesti. Ka sõjawäe hulgas oli palju ristiusulisi; aga walitšema jäi paganausk Wladimiri ajani.

Wana jutu järele saatnud Wladimir kümme bojari wälja usku ja usukombeid wõõrastele maadele waatama; neil olnud Greeka Jumala teenistus suures Sofia kirikus Konstantinopoli linnas kõige rohkem meele pärast. Wõeti siis nõuuks Greeka usku heita. Taga tõusis tüli Greeka riigiga. Wladimir läks sõjawäega Krimmi saarele, wõitis Heršoni linna ära ja ähwardas Konstantinopoli alla minna, kui Greeka keisri tütart Annat talle mitte abikaasaks ei antaks. Wastati, et ristiusku prinzess pagana usku würstile ei wõi minna. Suurwürst kinnitas omalt poolt, tal olla nõu ristiusku heita ja oodata aga würstinnat ja preestrid. Ja tõesti lasi Wladimir eneše aastal **988** sealsamal paigal ristida, niipea kui Anna sinna tuli. Ka tema sõjawägi wõttis ristiusu wastu ja niipea kui Wladimir Kiewisse tagasi jõudis käskis ta templid ja ebajumala kujud ära häwitada ja rahwast ristida. Peruni kuju šeoti hobuse sabasse, pekšeti, weeti ja wišati Dnjepri jõkke.

Tõrkumata wõttis rahwas niihästi Kiewis kui Nowgorodis ja mujal ristiusu wasta. Konstantinopolist sai Wladimir esiotsa kõik tarwilised kirikuülemad ja teenrid: metropoliti, piiskopid, preestrid, diakonid; ühtlasi pildid, pühade jätised ja kõik kirikuriistad; ka püha kirja ja mõned muud Slawonia keeli kiriklikud raamatud.

Esimene metropolit Michail käis ise laialt ümber rahwast ristimas, nõnda Nowgorodis ja Rostowis ja asutas Kiewisse kooli. Kirikuwalitsuse keskpaigaks jäi hulgaks ajaks Kiewi linn, šest seal wõttis metropolit eluaset.

Usutundmise poolest oli hakatuses rahwa seas lugu wäga wilets. Jaroslaw I., Wladimiri poeg, püüdis siin suuremal mõõdul abi muretšeda. Ta ehitas hulga kirikuid, asutas kloostrid ja koolisid. Jaroslawi I. šoowi peale waliti ka esimest korda

Wene sooſt mees metropolitiks, Ilarion. See asutas Nowgorodisse preestrikooli 300 noore mehe tarbeks. Iga kihelkonna kiriku peale muretseti preester (священникъ), diakon ja laulja (дьячекъ).

Kiewi koopaklooster, mis Antonius (umbes aastal 1050) asutas, oli kaua aega tähtsam hariduse asupaik Wene kirjandusele ja teadusele. Kuulus munk Nestor kirjutas seal 11. aastasajal Wene ajaloo kroonika.

Põhjapoolsel Wenemaal hiilgas Nowgorod oma hulga kirikutega ja kloostritega. Antonius Rimljanin asutas Nowgorodis (umbes 1130) oma nimelise kloostri. Antonius sündis Rooma linnas, jagas päraſt wanemate surma oma wara waestele ja asus Nowgorodisse elama. Kloostrielu eest Nowgorodi liunas hoolitses jõudsamalt weel Warlaam Hutinski. Praegu seisab tema asutatud klooster kümme wersta Nowgorodi linnast eemal. Warlaam suri a. 1243.

Kiewi metropolit oli terwe Wene kiriku pea, aga ta ise seisis Konstantinopoli patriarchi all, seni kui aastal 1589 patriarch Jeremias Wene kiriku isekirikuks kinnitas ja Moskwa piiskopi Hiobi patriarchiks seadis.

Üheteistkümnema aastasaja lõpul walitses Greeka-homikumaa usk kõigil pool Slaawi rahwaste seas Wene piiris. Kolmeteistkümnemal aastasajal ristiti Leedulased; neljateistkümnemal ja wiieteistkümnemal aastasajal heideti Permi maakonnas Sürjanlased ja Wogulid Greeka usku ja 16. aastasajal Lapplased.

Joanni IV. (Iwani Hirmsa) walitsuse aegu tehti Tatarlaste seas Kasani ja Astrahani ümberkaudu missionitööd (1555); hiljemalt kadus nende eest hoolekandmine kurwal segaduse ajal ja suuremal osal langesiwad nad Muhamedi usku tagasi.

Siberis asutati Tobolski linna piiskopikoht (a. 1620); aga alles palju hiljemalt (1702), kui sinna metropolit nimetati, algas päris missionitöö. Metropolit ise pani oma ameti auu maha ja heitis liht misſionariks, ristis Ostjakid, Wogulid, Tatarlased, Tunguslased, ehitas 37 kirikut ja asutas uue piiskoppkonna Irkutskisse.

§ 27. Ristiusk Soome-, Eesti-, Liiwi- ja Kuuramaal.

Seeläbi et Rootsi maal ristiusk kaua aega ei tahtnud jõuule saada, wiiwitas ristiusu laiali lagunemine ka ülemereliſes Rootsi

naabruſes Soomes. Erik Püha heitis ſõja käigul Soomemaa oma walitſuſe alla, ja nagu ta oma kodumaal ristiuſu makswaks tegi, nii ſundis ta ka Soomlaſed mõõga waral a. 1157 ristiusku. Mis armastuſes polnud külwatud, ei ſaanud ka armastuſega wastu wõetud. Soomlaſed wihkaſiwad Rootſi iket ja igal wabal ſilmapilgul heitſiwad nad Rootſi walitſuſe ja ſellega koos ristiuſu eneſeſt kaugele ära. Upſala piiskopp Heinrich langes ärritatud Soomlaste tapakirwe all. Aastal 1293 ſundis Thorkel Knutſen Soome maa täiesti ja jäädawalt Rootſi walitſuſe alla. Wiimati leppiſiwad Soomlaſed, kui nägiwad, et walitſus tubli ja mõiſtlik, ſellega ja ka ristiuſuga, mille eeſt Rootſi poolt uſinuſega hoolt kanti.

Üheteiſtkümnemal aastaſajal oliwad nii hästi Rootslaste kui Daanlaste ſilmad Eesti-, Liiwi-, ja Kuuramaa poole pöördud. Nad olekſiwad need maad heal meelel ristiusku ja oma alla heitnud. Lundi linna Rootſimaal aſutati aastal 1098 piiskoppkond otſe nende maade tarbeks. Ka paawſt mõtles nende maade peale. Ta ſaatis ühe munga nimega Fulko a. 1171 Lundi linna. Fulko pidi Soome- ja Eestimaa miſſionar ja piiskopp olema. Jälgi tema tegewuſeſt järele pole jäänud, arwatakſe, et ta kumbagi maad oma ſilmaga pole näinud. Saksłaste toimetuſele jäi meie maale ristiuſu toomine.

Aastal **1184** ſaatis Bremeni peapiiskopp, kes kuulda oli ſaanud, et Bremeni ja Wisby linna kaupmehed iga aasta Wäina (nüüd Düna) jõe ſuus käiwad, munga Meinhardi Liiwimaale. Meinhard ehitas Üksküläſſe kiriku ja kloſtri; ei ſaanud aga paganatega toime. Ta ſuri a. 1196. Meinhardi kõrwal tegi munk Dietrich Koiwa jõe ümberkaudu ewangeliumi tööd. Meinhardi järeletulija Berthold katſus ſõjameeste abil paganateſt wõitu ſaada, aga langes iſe lahingis a. 1198.

Selleaegne miſſionitöö oli, nagu igal pool nõnda ka Liiwis, lauſa mõõga peale rajatud. Mujal maadel, kus kuningad walitſeſiwad, awati ristiuſule ſelle ſilmapilguga tee, kus kuningas ristiuſu wastu wõttis, ſeſt ta ſundis ſiis alamad, kas heaga wõi kurjaga, ſedaſama tegema. Sähärduſt ühiſt ja üleüldiſt würstiwalda ei leidnud Saksa miſſionarid Liiwis mitte eeſt. Wäikeſed rahwad, Liiwlaſed, Eeſtlaſed, Lätlaſed, Kuurlaſed ja Semgallid elaſiwad wabalt teine teiſe kõrwal, igal rahwal oma wanemad. Ühiſt würstiwalda kulus ſiia ära muretſeda.

Albert von Buxhöwden wõttis ses mõttes missionitöö Liiwis käsile. Aastal 1200 tuli ta esimest korda Wäina jõe suhu; aastal 1201 ehitas ta Riia linna omale kindlaks sõjapaigaks; puuduswad ainult weel sõjamehed, kes igal ajal käe pärast olekswad. Juba oliwad Õhtumaal ristisõidud kombeks saanud, ristisõitjaid wõis ka Albert kasuga tarwitada. Kuid neid pidi iga talwe laialt koguma, suwe südame nad teenisiwad, sügise läksiwad koju tagasi. Teiseks suweks oli waja uusi otsida ja igakord pidi enne paawsti käest luba palutama.

Albertil läks kindlamat sõjawäge tarwis ja ta leidis selle. Ta asutas aastal 1202 uue mungaordo, aga andis mungale mööga kätte ja sõjamehe mundri mungakuue alla. Neid munkasid hüüti Kristuse rüütliwendadeks ehk Jumala rüütliteks ehk mõõgawennasteks. Nüüd sigis misjonitöö koguni jõudsasti. Albert oli nüüd piiskopp ja würst ühtlasi. Hakatuses ei löönud mõõkmungad ükski ette, wõeti seepärast ikka weel ristisõitjad lisaks appi. Aastal 1224 langes Tartu linn ja seega mannermaa, aastal 1227 ka Saaremaa wõitjate woli alla. Nõnda oli umbes kahekümnewiie aastaga terwe Eesti-, Liiwi- ja suur jagu Kuuramaad täiesti ära wõidetud, paganad ristitud, maa piiskopi ja rüütlite wahel ära jagatud. Daanlased püüdsiwad weel ruttu Eestimaal omale osa, ehitasiwad Tallinna a. 1219, aga nende tulemine oli nüüd hiljaks jäänud. Albert tõrjus nad tagasi, tal ei täidinud midagi ära anda. Suurel hulgal tuli iga aasta rüütlid, baronid, krahwisid ja würstisid peale, neile kulus Maarjamaa — Maarjale pühitses Albert selle maa — parajasti ära. Albert suri a. 1229.

Alberti järgmistel piiskoppidel polnud enam seda osawust, agarust ega südidust ja Sakslased sattusiwad Eestlaste, Liiwlaste, Lätlaste, Leedulaste ja Wenelaste käes suurde hädasse. Aastal 1237 saiwad nad Leedulasteſt nii löödud, et ots näis käes olema. Weel wiimasel silmapilgul ühendas ordomeister Volquin oma mõõgaordo Saksa rüütlite ordoga, mis läbi wõim nii tõusis, et pea ka terwe Kuuramaa jäädawalt alla heideti. Maa jaotati wiide piiskoppkonda ja seati piiskopid Riiga, Tartu, Saaremaale ja 2 piiskoppi Kuuramaale. Aastal 1255 tõsteti Riia piiskopp peapiiskopiks ja heideti teised piiskopid tema walitsuse alla. Piiskoppide kõrwal sai ordo suure osa maad oma tarwituseks. Esimese peapiiskopi, Suerberi, sai Riia linn omale paawsti nimetamisel Jirimaalt. Maal oli nüüd ristiusu nägu.

Rõõmu ei teinud nõnda saadud ristiusk endistele paganatele nimelt seepärast mitte, et nad oma wabaduse kaotasiwad. Rõõmsaks saiwad nad alles, kui ristiusu kõrwa neile jälle wabadus kingiti. Enne aga pidiwad nad mitu sada aastat rasket orjaiket kandma, ussikese kombel põrmu sees keerlema, kõik inimese auu ja õiguseb kaotama. Orjastamise wastu wõtsiwad Eestlased ja Lätlased küll mõnigi kord tapakirwe kätte, aga nende jõud ei ulatanud.

Ristiusk, mis rahwast pidi walgustama, polnud paraku mitte elaw ewangeliumi usk, waid mitmet pidi inimeste tarkusega lahjastatud ja mitmesuguse ebausuga segatud. Päris walgustaja, kindel usunõõr puudus hoopis: Jumala püha sõna rahwale arusaadawas keeles. Ristiusk jäi Eestlastele ja Lätlastele kaua arusaamataks wõõraks kombeks.

Aastal 1225 käis Modena piiskopp Wilhelm paawsti käsu peale Liiwimaad waatamas, manitses preestrid ja mõõgawennaksid, et nad noore ristirahwa õladele mitte liiga rasket iket ei paneks; lasi ka mõned ewangeliumid ja epistlid, isameie palwe ja usutunnistuse rahwa keelde ümber panna; aga seegi wäikene Jumala sõna warandus ei saanud wististi mitte igal pool tarwituse wõetud. Ülemalt poolt nõueti ka, et preestrid lastele enne salwimist lugemise, laulmise ja mõningad palwed kätte õpetaksiwad, kuid see nõudmine jäi suuremal osal paberi peale. Preestrid ei mõistnud isegi hästi lugeda ja rahwa keeles polnud weel midagi lugemise warandust. Rahwa laul muutis enese sel kurwal ajal kas leinalauluks kadunud wabaduse järele ehk aga sajatamise lauluks nende wasta, kes ta oliwad põrmu rõhunud; aga Jumala kiituse lauluks ei muutnud ta ennast ristiusu mõjul mitte, nagu mujal maades. Wististi seepärast, et ristiusu mõju koguni wähedlane oli. Suur haridusе tõus, mis wiieteistkümnemal aastasajal Italia maalt algades Europa liikuma pani, näib otsaga ka Riiga olema ulatanud. Aastal 1428 kutsus peapiiskopp sinoti Riia linna kokku ja tehti seal otsuseks, et iga preester rahwa keele täiesti peab ära õppima. Märki pole sest õppimisest muud järele jäänud, kui et umbes sada aastat hiljemalt Saaremaa kuulus piiskopp Johannes IV. Kievel katoliku katekismuse Eesti keele ümberpani ja wälja andis. Seegi raamat on jäljeta kadunud. Aga katoliku aeg oli lõpul, hoopis uus aeg läwel.

§ 28. Mungad.

Kloostriseadused ja kloostrielu oliwad Benedictuse poolt heale korrale seatud. Mõnda aega kestis hea kord. Teadus ja kunst õitsesiwad. Teaduse ja kunsti kõrwal leidis aga jälle kõiksugu kõlwatu elu kloostrimüürides aset. Ülewaatamine oli puudulik; kloostriisad ei elanud ise kõige eeskujulisemat elu. Karskuse ja kainuse asemele asus prassimine ja joomine, kehapiinamine jääti hoopis kõrwale ehk toimetati naerukombel, palwetegemine ja Jumala teenistused saiwad ulawiisil ja uisapäisa toimetatud. Virgiliuse laulud oliwad armsamad kui ewangelium. Munga põlwe sool oli tuimaks saanud.

Parandus tuli seekord Burgundi maalt Prantsuse rajalt Clugny (ütle Klunji) kloostrist. Kümnendal aastasajal seadis kloostriisa Odo (927—941) wana Bendictuse kloostrireeglid, jälle wärskelt jalale; pehmuse asemele pandi waljus, priiskamise asemele walwamine ja palumine, Virgiliuse asemele ewangelium. See uuendus ei jäänud waka alla. Clugny munk näitas, kuda munk peab olema. Keha äralõppenud, silmad palawiku läikes, paled haukus; nõnda armastas, nõnda auustas rahwas keskajal munka. Sähärdune munk oli püha mees, ülemal kristliku elu järjel, eesmärgiks ristirahwale. Clugny munk oli niisugune. Niipea kui Clugny mungad tuttawaks saiwad, langes kõik rahwas, ülemad ja alamad, nende poole. Hulk kloostrid sigines Prantsuse maale; nad jäiwad kõik ühise korra sisse kloostrikonnaks kokku, eesotsas seisis teiste ema Clugny klooster, kus iga aasta suur koosolek nõuupidamiseks ära peeti.

Hea eesmärk ei jäänud mujalgi maades tähele panemata. Igal pool Prantsuse- ja Saksamaal astus kaugemalt suurem hulk kloostriwendi Clugny munkade jälgedesse.

Clugny kõrwa astus Cisterciumi kloostrikond Prantsusemaal. Wahe Clunialaste ja Cistercialaste wahel oli see, et esimesed toredaid kirikuid ja Jumala teenistusi armastatasiwad ja mitte piiskoppide alla ennast ei annud, kuna teised jälle kõik toreduse oma kirikutest ja kloostritest hoolega kõrwale heitsiwad ja endid wabatahtlikult piiskoppide teenistusesse andsiwad.

Kümnenda ja üheteistkümnenda aastasaja liikumine munkade liigis jõudis kaheteistkümnendal aastasajal täide ja joonde. Mungaelu algmõte, lihakaristamine ja iseenese ärasalgamine sai uued lennutiiwad. Clugny kloostrikonnal oli nüüd juba 2000

kloostrit Prantsusemaal, Cisterciumi kloostrikonnal 2000 meeste-kloostrit, 6000 naestekloostrit. Neile lisaks asutati mitmed uued mungaordod, üks agaram kui teine mungaelu paleust kätte püüdmas, nõnda: Kartesia, Premonstrati ja Karmeli ordud ja teised. Suurem tähtsus ses liikumises langes Cistercialaste osaks, kelle hulka aastal 1113 kuulus Bernhard Clairvaux (ütle Klärwó) astus; nende kõrwa asusiwad 13. aastasajal kerjusordod Franzisklased (a. 1209) ja Dominiklased (a. 1215).

Püha Franziskus, rikka kaupmehe poeg Italiamaalt on Franziskaste isa. Kõik waranduse jättis ta maha, kõik auud ja head ja hakkas mööda maid käies rahwast meeleparanduse manitsema. Ühed pidasiwad teda nõdrameeleliseks, teised pühaks. Franziskus ei hoolinud sellest, mis inimesed temast arwasiwad, ta pidas jutlusi inimestele, ja kui need teda kuulda ei wõtnud, siis kiitis metsas lindudega kooris Jumalat. Ta süda leegitses armastuses Jumala ja inimeste wastu. Ta ülem õnn oli, Jumalat alandliku südamega põrmus teenida ja inimeste meeli Jumala armastuse poole pöörda. Leiwaraasukesed oma ihu ülespidamiseks kerjas ta inimeste käest, enesel polnud tal mingi warandust ega tahtnud ka midagi. Nõnda rändas ta jutlusi pidades Õhtu- ja Homikumaa läbi. Kaunike salk sarnase meelelisi kogus Franziskuse ümber ja sai a. 1223 ordoks kinnitatud.

Waesed oliwad ka teiste ordode mungad, aga nende kloostrid oliwad sagedasti seda rikkamad. Franziskuse ordos oliwad mungad weriwaesed, kloostrid niisamati. See oli päris uus mõte. Franziskastel polnud muud nõuu ega abi oma ülespidamiseks kui kerjata ja sedawiisi sügawas alanduses teiste armust teiste heaks teenides elada. Dominiklased wõtsiwad neist märku ja heitsiwad niisamati mungaelu alalise waenlase, rikkuse, meelega kõrwa. Küll ei käinud kõik kerjusordod kindlalt waesuse teed, aga paleus jäi siiski. Kerjusordol polnud waja oma osalisi toita, nad elasiwad usklikkude armust. Uusi liikmeid wõisiwad nad seepärast aruta ja piirita wastu wõtta. Kerjamise tõttu ei olnud enam mungal wõimalik endisel kombel maailmast kloostrikambrisse põgeneda. Nende paik oli teede peal, majades, inimeste keskel; armuandeid kerjates kandsiwad nad oma õpetust ja arwamisi, seega oma waimu igale poole rahwa sekka. Kerjusmungad seisiwad otsekohe paawsti ülewaatamise all. Neil polnud piiskoppide ega kihelkonnapreestrite poolt mingi takistust

ega keeldu karta. Igas kantslis oli neil luba jutlust teha, igal pool pihtile wõtta, ristida ja laulatada, üle pea kõiki waimulikka tallitusi tallitada. Terwe ristirahwas ilma kihelkonna rajadeta oli nende suur ja ainus kogudus, kelle keskel nad tallitasiwad, keda nad oma jutlustega juhtisiwad ja äratasiwad. Franziskuse nõu käis koguni sinna, kõike ristirahwast oma ordo tiibade alla koguda. Seks asutas ta rahwaordo (Tertiarid). Rahwaordo liige jäi küll oma endise elujärje sisse, ametisse, abielusse, aga ta wõttis mungaelu karmid kombed ja nõudmised oma peale, hakkas niisugusid rõõmusid põlgama, mis muidu lubatud oliwad ja tõotas heakombelist elu elada. Hall rüüd ohelikuga ümber keha andis talle wäljaspidi lihasuretaja näo. See katse terwet ristirahwast kloostrisse wiia, on keskaja märk. Keskaja arwamist mööda wõis käsutegudega õndsaks saada. Usuti, et lihakaristamine ja maailmast põgenemine kindel tee õndsuse sisse on ja püüti siis ka igaüht hinge sellele teele juhatada.

Paawsti rüppe langes esiotsa suurem tulu selleşt määratumast liikumisest. Kerjusmungad oliwad ta truuimad teenrid. Paawst toetas neid, nemad toetasiwad paawsti. Mis paawst iial tahtis, munkade waral saatis ta seda korda, nad oliwad tal politseikordnikuks ja ajaleheks ühtlasi.

§ 29. Paawst.

Paawstide elukord Rooma linnas ühekşanda aastasaja lõpul ja kümnenda hakatuses oli hoopis raisus. Rooma suured ehk patrizlased seadsiwad oma wolil ja ka oma sooşt enamiste paawstisid auujärjele ja tõukasiwad nad sealt maha. Aastal 1033 pandi Peetruse kroon kaheteistkümne aastase poisikese Benedictuse IX. pähä ja see poisikene teotas püha ametit kõige ropuma ja läilama eluga. Wägiwallal lükkas rahwas ta ametist ära ja walis Sylwestri III. ueks paawstiks. Aasta pärast wõttis Benedictus auujärje uuesti oma kätte ja müüs ta siis raha eest Gregoriusele VI., ilma et ta ise seepärast paawsti woli oma käest oleks ära annud. Saksa keiser tõi wiimati abi. Sutri sinotil (a. 1046) lasti kõik kolm paawsti ametist lahti ja waliti üks Saksa piiskopp Klemensi II. nime all (a. 1046—1047) paawstiks. Rooma patrizlaste käest läks seega paawstiwalimise õigus Saksa keisri kätte. Järgmised paawstid ei wa-

litud enam Rooma linnas waid Saksamaal. Hädast ja häbist peasis Peetruse auujärg küll seks korraks, aga tugi ei olnud tugew. Keisri käsi ei ulatanud igal ajal paawsti Rooma wägawate wastu kaitseda. Nii pea kui keiser kodumaal kinni oli, polnud paawstil Roomas hõlpu. Ajutine tulus abi Saksa keisri poolt ei tohtinud mitte alaliseks toeks jääda, muidu polnud ei kirik ega kirikuwalitsus, s. o. paawst, mitte waba. Ülem mure oli nüüd, kuda kirikut ja paawsti wabaks teha, täiesti oma jalale seada.

Kaks teed näisiwad sellele sihile wiiwat. Esmalt wõis kirikut ilmlikust walitsusest ja wolist seega wabastada, et kirik kõigist maailma anneteſt, rikkusteſt, würstiwaldadeſt ja walitsusteſt eneſe lahti lõi, nad oma käest ära andis, ühe sõnaga, kui kirik eneſe waeseks tegi. Seda teed näitasiwad kirikule mungad. Oli kirik waene, tema teenijad kõik waranduseta, siis polnud tal waja ilmliku walitsuſe poolt maid ja kohte lasta kätte anda, nagu see kloostritega ja piiskopikohtadega enamisti päewakorral oli. Kuningad ja würstid oliwad need kohad oma woli alla kiskunud ja jagasiwad neid enamisti suure rahamaksu eest (Simuna kaup) kellele tahtsiwad, enamisti muidugi oma meelelistele. Sõrmus ja kepp kuninga poolt oliwad niisuguse kauba kinnitajad. Selleſt põlastawast kombest ja ikkest wõis kirik waesuse läbi peaseda. Waesusega käsi käes käis teine nõudmine, nimelt, et preestrid naeseta elaks, teise sõnaga, et kõik kirikuteenijad mungaks hakkaks. Sel mõttel puhastas ja parandas sõnal ja teol wägew Dunstan († 988) Kanterburi peapiiskopp Inglis kirikut. Italias wõitles Peetrus Damiani raha eest kohaostmise, kõlwatu elu ja preestrite abielu wastu. Mailandi linnas tõusis suur mässamine naeseliste preestrite wastu (a. 1057), mis 30 aastat kestis, maa ja linna werega kattis. Patariaks hüüti mässajate salka.

Teine wabaduse tee kirikule oli see, et kirik maailma walitsuse otse oma kätte wõttis, kõik ilmlikud walitsused ja wäed sõnakuulelikult oma alla sundis. Niisugusel lool seisiwad kõik auud ja waranduseд maailmas kiriku wägewa ülewaatamise ja woli all, tal polnud neid kellegi käest waja wastu wõtta, waid wõis oma tahtmist mööda nendega tallitada.

Esimene tee oli rohkem munga, teine enam piiskopi mõttes sünnis, seepärast ka esimesele teele paawsti mungad, teisele piiskopid meelitasiwad.

Otsuseandjaks sai endine Clugny kloostri munk Hildebrand, pärastine wägew paawst Gregorius VII, ta ühendas mõlemad teed.

§ 30. Paawst Gregor VII.

Hildebrand, paawsti nimega Gregor VII., on Italiamaalt pärit. Nooreſt eaſt oli ta munkadega tuttaw ja astus ka iſe kloostrisſe. Ruttu tüütaſiwad Italia mungad oma tooreste kõnedega ja kombetega ta meele ära. Kuulu järele oli põhjapoolſetes kloostrites korraliſem elu, nii rändas Hildebraud üle Alpi mägestiku Burgundi maale Clugny kloostrisſe. Seal tõuſis ta warsti kloostri eſimeheks.

Aastal 1049 jõudis Touli linna piiskopp Bruno uhke trosſiga ja hulga ſaatjatega Clugny kloostri wärawasſe ja palus ennaſt külaliſeks wastu wõtta. Saksa keiſer oli ta paawstiks nimetanud. Hildebrand mõistis oma ſuure külaliſe meelt nii pöörda, et ſee ſelga tõmmatud paawsti ülikonna jälle ära pani ja Hildebrandi ſaatuſel waga rändaja riides Rooma linna läks. See tegu tõi Brunole kõikide Roomlaste ſilmas määramata kaſu. Kõige ſärawam toredus poleks nii mõjunud, kui ſee ſuur alandus. Ta wõeti hõiskamiſega wastu ja ſeati Leo IX. nime all Peetruſe järjele. Hildebrand ſai oma hea nõuu eeſt kardinalikübara. Seſt ajaſt jäi Hildebrand Leo ja tema järgmiste paawstide paremaks käeks ja tema õlul hakati nüüd kindlal ſammul ülemale ſihile, paawsti maailmawalitſuſele astuma. Wiisteiſtkümmend aastat teenis Hildebrand paawstide kõrwal. Selle aja ſees korraldati mitmed tähtſad asjad. Esmalt tehti ſinotil ſeaduſeks, et mitte rahwal, würstidel ja keisritel, waid paawsti lähemail piiskoppidel ja waimulikudel meestel (kardinalidel) paawstiwalimiſe õigus on.

Lõhe Rooma ja Greeka kiriku wahel tehti ſeega jäädawaks, et paawſt ja Konſtantinopoli patriarch teine teiſe kõige oma kirikutega wande alla paniwad (a. 1054). Lõhe ja wanne kestawad praegu.

Peale ſelle kingiti paawstide poolt Italia maa lõunapoolne oſa Normanlaste würstile Robert Guiskardile wabaks maaks, ſelle tingimiſega, et ta oma ſõjameestega igal ajal paawstile toeks ja abiks oleks. Robert Guiskard wandus paawstile truuduſt ja nimetas ennaſt edespidi „Jumala ja püha Peetruſe armuſt“ oma maade herzogiks. Nii ſai paawſt omale würſtliku alama ja ſelle ſõjamehed käepäraliſeks teenijaks.

Wiimati ilmus aeg, kus Hildebrand ise auujärjele astus. Walimine sündis hästi õnnelikult. Wiimase paawsti matusel hüüdis rahwasuu: „Hildebrand olgu paawst, püha Peetrus on ta ise walinud!“ Kardinalid polnud siis ka wastu ja Saksa keiser Heinrich IV. kinnitas walimise.

Hildebrand pani paawsti woli alles hüüdma. Munga meeles kaotas ta preestrite abielu, ja piiskopi auuahnuses keelas ta piiskoppide kinnitamise ja kohamüümise ilmlikkudele walitsustele ära. Juba sagedamasti oli sähärdune nõudmine päewakorral olnud, et preestrid poismehed peawad olema, kuid mõjuwaks ei saanud ta laiemas piiris. Nüüd tõstis Gregorius oma kardetud healt ja see kostis watikanist katoliku maade wiimsesse nurka. Ta läkitas kirjad peapiiskoppidele ja piiskoppidele, würstidele, wägewatele ja riigiametnikkudele, igast seisusest, ja käskis kange karistuse ja põrgupiinaga ähwardades kõik naeselised preestrid ametist lahti lasta ja ära ajada. Kirjad kubisesiwad täis sajatamist ja needmist nende kohta, kes waheft julgeksiwad käsu wastu panna. Käsk kohutas kõiki, tegi tuhanded õnnetumaks.

Kindlat wastuhakkamist ei olnud; hõlpsasti jäi wõit ses tükis paawsti kätte.

Teise käsu täitmine ei läinud nii kergesti, wenis pikale, sünnitas mässamist ja sõda.

Simona patt *) ehk kohaostmine õitses otse sel ajal. Ajalugu köneleb, et waimulikud kohad ülemast alamani ära oliwad takseeritud ja ainult rahamaksu ehk mõne muu tasumise eest saadawal oliwad.

Suuremaks pahanduseks paawstile oli see, et kohaandmise õigus keisri ja kunningate käes seisis. Piiskopid ja suuremad kloostrid polnud seega mitte wabad, waid ilmliku walitsuse all ja sagedasti anti need kohad tõesti hoopis kõlbmata, õppimata, ilmlikkude meeste kätte, kes sugugi waimulikust ametist ei mõistnud lugu pidada, kellel ka sugugi tahtmist polnud koguduste isad olla. Niisugused ilmlikud piiskopid ja kloostriisad nõudsiwad aga rikkust ja head põlwe. Piiskopi seisus oli wäga tähtis, tema mõju suur. Mõnigi peapiiskopp ei annud oma wäe ja auu poolest kunningatele ja würstidele sugugi järele. Aga mis auuga polnud saadud, seda sagedasti ka auusasti ei tarwitatud. Siin oli tõesti ja hädasti parandamist waja. Gregorius wõttis

*) Simon tahtis Samarias raha eest Püha Waimu andi osta.

ſelle parandamiſe kindlasti käſile. Ta nõu oli würstide wõimuſt piiskoppide ja kloostriiſade ametisſe ſeadmiſe juures hoopis ära lõpetada ja kõik ilmlikud walitſuſed ühtlaſi oma ülewaatamiſe ja wõimuſe alla heita.

Mitmel maal tungis paawſt oma tahtmiſega hõlpſasti läbi. Hiſpania würstid wõtſiwad alanduſega paawsti ſeadmiſed wastu ja hakkaſiwad liiategi temale kümneſt maksma. Ungari kuningas ſai kõwa manitſuſe; Bõõmi kuningas andis eneſe ka alla. Aga kõigil pool ei leidnud Gregorius ſähärduſt ſõnakuulmiſt. Inglis kuningas Normanlaste looſt, Wilhelm Wõitja, tegi nagu poleks paawsti maa peal olemaski. Prantſuſe kuningas Philipp I. hakkas kõwasti wastu ja ei annud ka ſiis järele, kui paawſt ta wande alla pani.

Aga nimepooleſt kuulſama ſelleaegſe würsti, Saksa keisri Heinrich IV. rõhus kalgi ſüdamega paawſt põrmu ſiſſe. Heinrich geti nii kitſikusſe, et ta ſüdatalwe ajal Kanoſſa losſi läks ennaſt wande alt lahti paluma. Kolm päewa laſi Gregorius keisrit paljaste jalgadega lume ſees ſeista, enne kui ta teda raskete tingimiſte all wandeſt wabastas.

Gregorius VII. ſai aga pea kibedalt tunda, et oma uhkuſes liig kaugele oli läinud. Heinrich IV. ei unuſtanud häbi, mis talle tehtud. Ta himu ja püüd oli paawſtile kuhjaga kätte maksta. Ruttu ſeadis ta kodumaal asjad joonde ja läks ſiis ſõjawäega paawsti karistama. Rooma linn ei ſuutnud kaua wasta ſeista ja leppis Heinrichiga, aga paawſt oma inglikindluſes ei leppinud, ta ootas pikiſilmi Robert Guiskardi poolt abi. See tõi a. 1084 30,000 jalameeſt ja 6000 põhja ratſaliſt Rooma alla. Heinrich taganes, linn langes Normanlaſe kätte. Robert ſeiſis iſe ſel puhul ka juſt wande all. Eſimene töö oli tal nüüd paawsti juure tõtata ja ſellega äraleppida. Siis andis ta ioma meestele luba linna rööwida. Kolm päewa kestis röö-wimine, ja kui elanikud wastu hakkaſiwad, pandi linn põlema. Linn ſai hirmſasti ära rikutud.

Paawſt ei julgenud enam Rooma jääda ja läks oma awitajate kaaſas Salerno linna, kuhu ta ka ſuri (a. 1085). Tema pärandus oli kiriklik *maailmawalitſus*.

§ 31. Ristiſõidud.

Siioni mägi helkis keſkaja inimeste ſilmade ees Õhtumaal ſuuremas hiilguſes kui kunagi enne wõi päraſt. Käik ſellele

mäele tõotas ſüdamele ſügawat rõõmu, hingele ülemat õnne. Loodeti ka, et niiſugune rändamine pühale maale Jumala meeleſt iſeäranis armas on, et Ta ſeda tegu ja waewa rändajale mitte taſumata ei jäta, waid ülemat õndſuſt palgaks jagab. Iſeäralistele wagaduſe tegudele oodati iſeäralikku taſumiſt.

Eſimeſe aastatuhande lõpul polnud ſel woorimiſel Siioni mäele enam otſa ega määra. Kindlasti kuulutati, weel kindlamasti uſuti, et maailm otſa lõpeb, kui tuhat aastat Kristuſe ſündimiſeſt täis on. Kui kardetud wiimane aasta (999) kätte jõudis, ſiis jääti kõik igapäewaſed tööd ja tallituſed ſeisma. Põldu enam ei haritud; mis tarbeks pidi keegi kündma, külwama ja äästama, kui kedagi järele ei jäänud, kes lõikaks. Hooned lasti ära laguneda, niihästi Jumala kojad kui inimeste eluhooned; ſeſt mis ſee parandamine weel aitas, kui mõne kuu päraſt ometi kõik ära purustati. Ajaloo kirjutamine jääti katki, lootuſt ei olnud, et keegi ülesſe kirjutatud mälestuſi lugema jääks. Rikkad ja ſuured, würstid ja piiskopid lahkuſiwad ſõbradeſt ja omaſteſt ja tõttaſiwad Siioni mäele. Kuulu järele pidi ſee mägi Kristuſe auujärg olema, tema tulemiſel maailma üle kohut mõiſtma. Tuhandema aasta õhtu jõudis kätte, õhtuga hirmuöö. See oli öö, kus terwe Europa tõesti walwas ja palus. Ta läks mööda nagu kõik teiſed ööd ja homikul teretaſiwad päikeſe kiired niiſama lahkesti maad kui enne. Inimeſed toibuſiwad. Aegamööda lahkus wiirastus. Wististi halastas Jumal pühade paikade ja mõningate pühade tegude pärast patuste inimeste peale, nõnda arwati. Kes weel polnud pühal maal käinud, tõttas rõõmuga ſinna Jumalale tänu andma. Hirmuöö ei wähendanud ſiis, waid kaswatas ainult pühale maale rändajate parweſid.

Aga püha maa oli aastaſt 637 Arablaste käes. Ainult raha eeſt lasti rändajaid püha linna. Üheteiſtkümnemal aastaſajal (umbes 1070) langes ta Türklaste (Seldſchukide) woli alla. Kriſtlaste elamine läks hoopis wiletſaks, neid teotati, kiuſati ja alandati lauſa orjaks. Rändajate hädakiſa täitis Europa. Ühelgi ilmlikul walitſejal polnud himu waeſtele appi tõtata. Nüüd aga ilmus paawſti määramata wõimus. Paawſt Urban II. pani oma mungad tööle rahwaſt ſõjale kihutama, nende eesotſas munk Peter Amiens täis wäge ja waimuſtuſt.

Nowembri ſinotil Klermondi linnas Prantſuſemaal (a. 1095) näitas Urban wälkuwal sõnal püha maa häbipõlwe ristirahwale. Ta ſeletas, kuda kriſtlaſed pühal maal Egiptuſe tüdruku poegade

orjaks on saanud (Arablased = Ismaeli soost). Kõrgelt kantslilt turul hüüdis ta: „Tõuka wälja tüdruk ja tema poeg. Kuulus Franklaste sugu, näita oma wapruft! Surm on õndsuse alus-pant. Rööm olgu sul surra seal, kus Kristus suri!" — „Jumal tahab seda!" Kõlas müriſew wastus kuuljate suust. Terwe kogu, piiskopid ja preestrid, abtid ja mungad, würstid, rüütlid ja rahwas, wõttis punase ristimärgi õlale ja tõotas püha sõtta minna.

Kaheks aastasajaks pani see kõne Urbani suust Õhtu- ja Hommikumaa kihama. Teist sarnast sõjalikku liikumist pole enam olnud. Perekas Õhtumaa ristiusku rüütlikond wõttis sõjariistad oma weriwaenlase Muhametlase wastu pihku. Paawst oli ülem sõjapealik, keisrid, kuningad, würstid tema käskjalad. Mis on aga selleſt põhjatumast sõjakäiguſt, kõigeſt werewalamiſeſt, kõigeſt waewaſt saanud? Püha maa jäi ometi Muhametlaste kätte; Türk ei saanud tagasi tõrjutud, ta sammus kristlastele weel palju lähedamale. Aastal 1453 langes ka Konſtantinopoli linn ta wäe alla ja praegu on ta weel hulkade ristiinimeste peremees, püha maa ühte wiisi tema käes.

Eſimeſe ristisõidu hakatuseks oli 15. Augusti kuu päew aastal 1096 ära tähendatud. Kuid suurtel hulkadel pöörastatud inimestel ei täidind nii kaua oodata. Juba kewade a. 1096 läkſiwad nad minema. Amieni Peter ja rüütel Walther Habenichts lõiwad nende pealikuks. Neiſt salkadeſt ei jäänud muud üle kui määratu kontide ware Wäikeſel-Aſiamaal, kuhu Türklaſed nende surnukehad hunnikusse kandſiwad teistele manitsuseks. 60,000 inimeſt saiwad otsa, köneldakse koguni 300,000. Augusti kuul a. 1096 läks päris wägi Gottfried Bouilloni all teele, umbes 600,000 inimeſt. Rääkimata wiletsuse järele, wõideldes nälja ja jänuga, Türklastega ja iseenda wahel, jõudsiwad nad Jeruſalema linna alla. Juuli kuu 15. päewal a. **1099** langes Jeruſalema linn tormijooksmiſel nende kätte. Gottfried tõsteti kuningaks.

Waewalt 50 aastat kestis pühal maal rahuliſem kord, siis hakkaſiwad Muhametlaſed uuesti ristiinimestele tüli tegema. Mitmed ristisõidud käidi weel 12. ja 13. aastasaja jooksul ära. Aga enamisti ei saanud ristisõitjad Jeruſalema linna nähagi. Enne tappis neid nälg, jänu ja Muhametlase mõõk. Kui ka ristisõitudel ette seatud märgile ei jõutud, suur tähtsus on neil siiski. Europa inimeste silmaring sai wõõraste maade nägemise

ja wõõraste rahwastega tutwustamise läbi hästi laiendatud. Kauplemine ja käsitöö wõttis uut hoogu ja joont, teadus ja kunst saiwad rikastatud. Pärisorjade ja teoorjade pöli läks kergemaks ja kodanlik seisus nihkus kindlamale korrale.

Kõige rohkem kasu tuli paawstile ristisõitudest. Kuna kuningad ja würstid oma sõjawäed kaugele wõõrale maale wiisiwad, põhjamata kuludega enese waeseks tegiwad, jäi paawst Rooma linna paigale, tallitas ja walitses wastupanekuta. Weel hoopis uus asi tuli juure. Warsti ristisõitude algul astusiwad uued ordod kokku, rüütliordod, muidu munga sarnaselt muudkui sõjamehe raudriidega ja mõõgaga mungakuue warjul. Prantsuse- ja Saksa-, Inglis- ja Hispaniamaalt astusiwad rüütlid ordodeks kokku. Nõnda kinnitati aastal 1119 Tempellaste, aastal 1120 Johannitlaste, keda päraft Malta rüütliteks hüüti, pisut hiljemalt aastal 1190 Saksa rüütlite ordo. Nad tahtsiwad kõik püha maa kaitsjad olla. Nende ülem pealik ja sõjakindral oli paawst. Kui püha maa jälle kristlaste käest kaduma läks, laotasiwad ordorüütlid endid üle Europa riikide laiali.

§ 32. Waldezlased ehk Lyoni waesed.

Kuna suures maailmas ristisõitudest, wägimeestest, kuningatest ja paawstidest kõneldi, otsisiwad waiksed hinged lõunapoolsel Prantsuse- ja põhjapoolsel Italiamaal tasahiljukesti omale pühast kirjast hingetoidust ja nõudsiwad ewangeliumi põhja peal lihtsat kristlikku elu Kristuse jälgede sees. Aga kuda sai püha kiri rahwa kätte? Ta oli ju warjul rahwa eest ja ainult Ladina keeles preestrite käes? Õhtumaal tunti keskajal ainult Ladinakeelist piiblit Wulgata nime all.

Lyoni linna rikas kodanik nimega Waldez (Peter Waldus) lasi omale ewangeliumi raamatud ja mõned muud tükid wanast ja uuest testamendist oma maa murdesse ümber panna. Kaks tuttawat waimulikku meest toimetasiwad selle töö ja tõlkisiwad talle ka tähtsamad kohad wanadest kirikuisade kirjadest. Püha kirja lugemine pani Waldezi südame keema ja ühe kalli sõbra äkiline surm ajas tema suurema hoolega kui seni ajani, oma hinge peastmise eest hoolt kandma. Oma waranduse jagas ta (a. 1170) waestele ja asutas ewangeliumi kuulutamise seltsi. Issanda sõna mõõda, mis Ta oma oma 70 jüngrile ütles, läksiwad need kuulutajad kaks ja kaks koos, paunata ja kepita,

puutallad jalge all, mööda maad rahwast õpetama, jutlust pidama ja inimesi püha kirja lugemisele ja uurimisele äratama ning juhatama.

Lyoni peapiiskopp keelas jutlusepidamise ära. Ap. teg. 5, 29 peale toetades paniwad „Lyoni waesed" wastu ja palusiwad oma seltsile Rooma poolt kinnitamist; saiwad aga halwa wastuse. Et nad oma tegewust maha ei jätnud, siis pani selle-aegne paawst nad a. 1184 wande alla. Järgmine paawst püüdis neid meelitamise waral jälle kirikuga ühendada. Oma usu pooleşt polnud Valdezlaşed hakatuşes şugugi katoliku kiriku õpetuşeşt lahku läinud. Suurem ja märkşam wahe näis elukombetes olema, şeşt et Valezlaşed Jeeşuşe õpetuşt mäejutluşes şõna şõnalt püüdşiwad täita ja püha kirja nii wiişil oma elu põhjaks panna.

Aga aegamööda şaiwad nad şügawamalt ewangeliumi õpetuşeşt aru, wabadus şai armşaks ja nad ei şoowinudki enam ühenduşt katoliku kirikuga.

Paawşt pani nad uuesti wande alla ja nüüd algas tagakiuşamine.

Wäga ruttu oli selts kaswanud. Lõuna-Prantşuşemaale şigis ja kogus Valdezlaşi õige rohkesti, niişamati tekkis neid Hişpaniaşşe, Sakşamaale ja Italiaşşe. Iseäralikku preeştriseişuşt neil ei olnud, koguduşe eneşe käes seişis kõik wõimus ja walitşus ja koguduşe wäes ning nimel toimetaşiwad waimulikud mehed ametlikka tallituşi. Kus wõimalik oli, şeal laşiwad Valdezlaşed katoliku preeştrite poolt omale şakramenti jagada. Oma waimulikkude meeste käeşt nõudşiwad nimelt Prantşuşemaalaşed pühamat elujärge ja täit waeşuşt. Sakşamaa Valdezlaşed kaduşiwad päraşt Böömi wennaste şekka ära. Prantşuşemaal lõppeşiwad nad mitmekordistes tagakiuşamistes. Aga Italia Piemonti maakonnas pidaşiwad nad kõiges hädas wastu kuni 16. aastaşajani, wõtşiwad şiis uşupuhastamişe wastu ja şaiwad terakaks şeemneks Italia pinnal ewangeliumi uşule.

§ 33. Uşumäratşejate karistus.

Valdezlaste kõrwal aşus Prantşuşe ja Italia piiril kaunike hulk uşuşeltşişid ja uşumäratşejaid. Nende uşk ja arwamişed oliwad igal seltşil işemoodi, muudkui katoliku uşuga ei şündinud nad ühte. Neid kutşuti mitmeşuguste nimedega. Aegamööda

hakati kõiki katharikś nimetama ja seſt on wiimati ka Eesti keeles pruugitaw sõna ketser saanud. Ühekſamal aastaſajal õpetas ja liikus neis piirides mees, kes mitmes asjas katoliku usu wastu seisis, aga kuningliku abi waral ometi piiskoppiks sai ja seks ka eluotsani jäi, Klaudius, Turini linna piiskopp (814). Suuremal osal seisis see mees küll püha kirja põhjal, aga rahwa põhjatu ebausk ja mitmed puudused ja ekſitused katoliku kirikus sütitasiwad ta wiha nii, et ta oma jutlustes mitte ikka piiri ei pidanud.

Päris usumäratseja aga oli Peter Bruys. Tema õpetas: Usk on südames, wälisid asju pole ristiinimesel midagi waja, ei kirikut, kantslit, pilta, rista. Peter kihutas oma õpetuse tõttu rahwa kirikuid ära häwitama, seſt Jumalat teenida wõida inimene ka laudas ja kõrtsipaigas. Ristikujudega keetis ta omale leent, põlgas ja teotas katoliku Jumala teenistust, altari ſakramenti ja laste ristimist. Rahwas oli esmalt wäga tema poolt, nimelt seepärast, et ta tublisti preestrid sõimas; aegamööda aga märkas suur hulk, et mees liiale läks ja kui ta ristikujusid hakkas ära põletama, siis saiwad sõbradest waenlased. Rahwas wedas Peetri wiimati tuleriidale ja põletas ta ära (a. 1124). Peetri tähtsam jünger oli üks endine Clugny munk Heinrich.

Sarnaseid märatsejaid ilmus ülepea rohkesti, aga nende kõrwal asus ka neid, kellel usk ja kirik armsad oliwad, kellel aga kiriku ja preestri raisku läinud olek mitte meele järele polnud ja seepärast oma meelelistega paranduſt püüdsiwad.

Suures wolis ja wabaduses elasiwad need usuſeltsid nimelt krahwi Raimund Toulouſe maal ja selle naabruses. See maa oli ülepea imelik nurgakene, kus inimesed wäga lahkelt elasiwad ja muu eluröömu kõrwal hoolega kunsti ja teaduſt edendasiwad.

Waldezi meeleliſed hoolitſesiwad ka püha kirja tundmise eest laial piiril, nende ſalk ja mõju kaswis wäga suureks. Koolisid oli neil enam kui katoliklastel. Elukombete pooleſt nõudsiwad Waldezlased wiisakat, laitmata olemist, auusust, kainust, alanduſt ja lihtsust. Aga katoliku kirikud jäiwad tühjaks, preestrid saiwad põlatud. Juba ulatas nende ots põhja pool Inglismaale ja lõunas Italia tipuni. Nad oliwad auu sees ülemate ja alamate meeleſt ja loeti nende liiki palju kõrgeſt sooſt inimeſi.

Nii seisiwad lood, kui kuulsam paawſt Innocentius III. (1198—1216) Peetruse järjele astus. Ehmatusega kuulis ta

uue liikumise laiali lagunemist, mis paawsti ja katoliku kirikut ähwardas paigast ära heita. Ta ei wiiwitanud siis ka sulgumisega. Kõige esmalt saatis Innocentius kirjad waimulikkudele ja ilmlikkudele ülematele ja wolipidajatele Lõuna-Prantsuse maal, milles ta manitses kindlate abinõudega usumäratsemist maha suruda, kõik ketserid ära needa ja wande alla panna.

Krahw Raimund ja teised würstid ei suutnud paawsti soowi milgi kombel täita. „Meie oleme nendega koos ülesse kaswanud," wastas Raimund, „meil on nende seas sugulasi, meie teame, et nad auusat elu elawad; kuis wõiksime neid taga kiusata, kes meie rahulisemad ja wiisakamad alamad on."

Paawst saatis Cisterciumi mungad ketserisid pöörma, need ei saanud sellega ka toime.

Aastal 1207 läks paawsti saadik Peter Kastelnau kindla käsuga Raimundi juure, et see tule ja mõõgaga oma usumäratsejad ära häwitaks. Raimund ei suutnud ka sel puhul sõna kuulda. Saadik pani krahwi kõige maa ja rahwaga hirmsa wande alla. Paawst kiitis oma saadiku tegu ja lisas oma kirjas weel mõned sajatamised wandele juure. Peeter tapeti aastal **1208**, süü lükati Raimundi peale.

Nüüd wõis ketserite pesa wastu ristisõda hakata. Sõjale kihutamine anti Cisterciumi abti Arnoldi hooleks; see saatis mungad rahwa sekka, ise käis würstisid ja piiskoppisid äsitamas. Abiks sai ta omale elawa Hispanlase Dominikuse, kes päraft Dominiklaste ordo asutas. Aastal 1209 kogus 300,000 sõjameest suur ristiwägi maa piirile. Kõik kandsiwad tuttawat ristitähte õlal. Tehti kolm suurt wäeosa, iga ühe osa eesotsas oli üks peapiiskopp, piiskopp ja abt. Ülem juhatus anti õela Simon Montforti kätte. Jäle tapmine algas. Wend wõitles siin wennaga, kristlane kristlasega. Kena maa rüüstati nii ära, et aga lagedik järele jäi. Ei heidetud armu noorte ega wanade, meeste ega naeste peale. „Lööge maha, mis elab!" karjus pööraste suu, „küll Jumal omakseb ära tunneb ja neid kaitseb!"

Sõda kestis 20 aastat. Igawese häbiga kaetud aga jäiwad neli wennatapjat Innocentius, Arnold, Dominikus ja Simon.

Albi linna järele hüütakse seda sõda Albigensi sõjaks. Ta oli esimene sähärdune sõda, kus paawsti käsu peale kristlaste mõõgad kristlaste wastu tupest tõmmati, würstid oma alamate wastu ristisõtta saadeti. Paawst Innocentius III. sai

ſelle kurwa kuulſuſe kätte, et ta eſimene oli, kes ſähärduſt ſõda ſünnitas.

Vandallaſed ja muud kuulſad laastajad pole õelamasti ühte maad rüüſtanud, kui paawsti ristiwäed waeſt lõunapooliſt Prantſuſe maad. Sõja lõpul a. 1229 peeti ſinot Toulouſe linnas ja wõeti nõuuks wannutatud mehed ametiſſe panna, kes ketſerid peawad taga otſima ja kohtute kätte andma. Iga ketſeri kaitsja kaotab maa, waranduſe ja ameti; iga maja kiſutakſe maha, kus ketſeritel pelgupaika antakſe; kõik elanikud peawad aastas kolm korda armulaual käima ja kahe aasta tagant uuesti ennaſt wandega katoliku kiriku liikmeks tunnistama j. n. e; niiſuguſed ſeaduſed tehti. Aga piiskopid polnud mitte küllalt wiledad neiſt ſeadusteſt kinni pidama. Seepäraſt aſutas paawſt Gregor IX. **ketſeri kohtud** (a. 1232) ja andis need Dominiklaste hooleks. Need „Iſſanda koerad" (Domini canes), nagu nad iſe ennaſt nimetaſiwad, ſaiwad ſeega lahti lastud ketſerilindu püüdma. Igaühte keda kunagi ketſeriks arwati, oli neil luba kinni wõtta, tema peale tunnistajata ja kaebajata kohut mõista, piinata ja tuleriidal tappa. Salgajad pandi eluks ajaks wangi. Prantſuſe, Italia ja Hiſpania maale aſutati warſti niiſuguſed ketſerikohtud. Ainult Inglismaale neid ei lubatud.

Waimulikkudes ſõdades ja ketſerite kohtutes näitas keſkaja paawsti kirik oma iſeloomu ja kõige pealt oma ſuurt ilmlikku wäge. Aga laiemas piiris ſaadi nüüd ka aegamööda aru, et kiriklikku wäge rohkel mõõdul kurjaſti pruugiti. Uſaldus ja auukartus hakkaſiwad juſt ſedawõrt wähenema, mida enam kirik oma wäeilmutustes liiale läks.

Weel teiſelt poolt ſaatſiwad paawſtid iſeendale kahju. Paawſti ſõda lõunapoolſel Prantſuſemaal häwitas mitmed wahwad würſtid ära, kes ſeni Prantſuſe kuningale tüli wõiſiwad teha ja tema wõimu tagaſi hoida; nende maad läkſiwad Prantſuſe krooni alla. Sellega tõuſis Prantſuſe kuningate wõimus ja alandlikud paawſti teendrid, mis nad ſeni olnud, ſaiwad Peetruſe troonipidajale wihaſeks kardetawaks waſtaſeks. Kuningas Ludwig IX. muretſes Prantſuſe riigikirikule, Rooma kütket lõdwendades, palju wabaduſi ja eesõiguſi ja Philipp Kaunis wihaſtas oma wastupanemiſega paawſti Bonifaciuſt VIII. nii, et ſee ſuri. Aaſtaſt 1305—1377 elaſiwad paawſtid pool wangis Avignoni linnas Prantſuſemaal ning aaſtaſt 1377—1417 teotaſiwad paawſtid oma keſkel Peetruſe auujärge. Neid oli waheſt kaks ja kolm korraga.

Nii walmistas Issand kõrkidele karistust nende enda kõrkuse ja ülbuse läbi, ühtlasi aga teed niisugustele meestele nagu Wiklef ja Hus, Lutherus ja Kalwin.

§ 34. Wiklef.

Wiklefi noorest east ei teata palju. Ta oli kõikipidi waese rahwa laps, sündis Yorkshire maakonnas a. 1324. Juba waratselt soowiti, et terasest poisist õpetatud mees saaks. Inglismaal oli ka waestel wõimalik kaunikest koolitundmist saada, sest koolisid oli õige rohkesti. Igal suuremal kirikul oli oma kirikuwõi kihelkonnakool, niisamati kloostrite juures kloostrikoolid. Kellel aga suurem õppimise himu ja head waimuanded rohkem teadust ja tarkust igatsesiwad, need wõisiwad kas Kambridge ehk Oxfordi ülikoolides tarwilist juhatust ja edendust saada. Õhtumaal ilmus otse sell puhul suur hariduse tuhin. Bologna (Italiamaal) ja Pariisi, Oxfordi ja Kambridge ülikoolides õppisiwad tuhanded üliõpilased. Wiklef asus Oxfordi linna ja käis wist ka kuulsa Thomas Bradwardina ettelugemisi kuulmas. Selle õpetatud mehe hoolel sai ta kõikipidi Augustinuse kirjadega, nimelt Augustinuse tähtsa õpetusega tuttawaks, et ainult Jumala suur arm inimese õndsaks teeb ja kõige paremad teod inimest ei suuda patust lunastada.

Jälle endise Linkolni linna piiskoppi Grostete kirjad awasiwad ta silmad paawsti Kristuse wastalist olemist nägema.

Seaduse tundmise kõrwal uuris ta wäsimata waimuga Jumala sõna ja leidis oma uurimisele õnneks õige hallika, püha kirja. Warsti hakkas ta pühapäiwiti töörahwale jutlusi pidama. Iseäranis kuulsaks sai Wiklef Oxfordi linnas oma waidlemiste läbi kerjusmunkadega. Kerjusmunkade ordosid oli nüüd juba neli — Dominiklased, Franzisklased, Karmelitlased ja Augustinlased. Munkadel oli luba ka ülikoolides õpetada. Seda õigust tarwitasiwad nad ohtrasti ja püüdsiwad kõiki õpekohtasid oma kätte ja kõiki üliõplasi oma ordodesse saada. Lugu käänis juba nii kaugele, et hulgad wanemad enam ei julenud oma poegi suurkooli saata. Üliõplaste arw langes 30,000 pealt 6000 peale. Küll tõrjusiwad piiskopid, preestrid ja usuteadlased munkasid tagasi, aga paawst oli nende tugi, keegi ei saanud neist jagu.

Wiklef wõttis nende sulgumise suure jõuga ja osawusega käsile. Käredas kõnes niihästi suuga kui sulega laitis ta munkade

elu, tõi nende pettuſed ja kawaluſed walge ette, nuhtles nende auu ja rahaahnuſt jne. Koolis ja kirikus rõõmustati Wikleſi wapruſeſt, kiituſed ja auud ſaiwad talle oſaks. Wikleſ ei hoolinud ſiis ka ſelleſt, et waenlaste hulk niiſamati kaswis nagu sõbrade hulk.

Aastal 1361 ſeati ta kirikuõpetajaks ja ühtlaſi koolieeſtſeisjaks. Nagu Wikleſ iſe ewangeliumi põhja peal ſeiſis, nii õpetas ta ka rahwaſt ja istutas jumaliku tõde wägewal sõnal inimeste südametesse. Ta kuulsus ei jäänud Oxfordi müüridesse, waid laial maal rõõmustati tema agaruſeſt tõe ja wabaduſe kuulutamiſes.

Paawſt ja kardinalid ſilmitſeſiwad juba mõnda aega uut liikumiſt. Aastal 1366 tõuſis tüli kuninga ja paawsti wahel ühe makſu pärast, mis paawſt Innocentius III. Inglis maale peale pani, täheks et Inglis ja Iiri maa tema walitſuſe all on. Seda makſu taſuti Inglis poolt wäga tõrkudes ja 43 aasta jookſul polnud teda ſugugi antud. Paawſt Urban V. nõudis nüüd terwet wõlga korraga kuninga Eduardi III. käeſt. Kuningas ſeiſis wastu, parlament ja rahwas kuninga poolt. Wikleſi hooleks anti wastuſt paawstile kirjutada. Wastus ſai niiſugune, et paawſt enam kunagi makſu ei nõudnud, ega ennaſt Inglismaa iſandaks ei tunnistanud. Nüüd tehti Wikleſ profeſſoriks. See oli tähtis ſamm tõe asjas. Profeſſori ametis oli Wikleſil luba üliõplastele Jumala sõna, ja uſuõpetuſe ettelugemiſi pidada. Üliõplaſed auustaſiwad Wikleſi wäga. Tema sõna makſis igas asjas. Raamatutrükkimiſe kunsti weel ei tuntud, ka käſikirju oli raske ſaada, ülem õppimiſe abinõuu üliõplastel oli elaw sõna profeſſori ſuuſt. Sajad noored mehed kandſiwad pärast neid tõeteri elusse kaasa ja laotaſiwad laiali, mis nad põksuwal südamel oma kalli koolmeiſtri ſuuſt kuulnud. Kuninglikus asjatallituſes ſaadeti Wikleſ kord (a. 1374) paawsti juure Avignoni linna. Seal nägi ta nagu omal ajal Lutherus, oma ſilmaga paawsti ja tema lähemate waimulikude kõlwatut elu. Oli Wikleſ enne paawsti kohta ühte ja teiſt asja laitnud, nüüd tegi ta seda weel terawamalt.

Taga andis kuningas Wikleſile ſuurema kihelkonna, Lutherworti (Lutherworſſi). Nüüd ſeiſis Wikleſ oma paremal tööjärjel. Aga juba waritſes waenlane. Kaua oli paawſt kannatanud, kuid Wikleſi heal kostis üle terwe maa ja kaunike hulk rahwaſt hakkas tema poole hoidma. Tõsteti ſiis paawsti poolt awalik

kaebtus ja kutsuti Wiklef Londoni linna St. Pauli kiriku kohtu ette. Kuid kohtuniku ja kuningliku marschali wahel, kes Wiklefi saatis, tõusis nii käre tüli, et kohus pooleli jäi. Paawsti meeleliseid tõstsiwad lausa mässamist Londonis, kaks palasti röövwiti tühjaks, aga Wiklef peasis puutumata. Weel teist korda katsuti ta üle hiljemalt kohut mõista, ka sest ei tulnud midagi. Paawstil oliwad käed teise wastase paawsti läbi seotud, ta ei suutnud wabalt wastast suruda.

Wiklefi tähtsam töö on Inglis keeli piibel. Hakkaja waimuga ja tüdinemata usinusega wõttis ta selle töö käsile. Niipea kui osa oli ümber pandud, lasi ta selle kohe hulgaist kirjutajatest ära kirjutada. Lühikese ajaga sai ka juba kas terwe piibel ehk ometigi mõned osad piiblist inimeste kätte. Aastal 1380 oli terwe piibel Inglis keeles walmis. Teda wõisiwad nüüd ka wähema haridusega inimesed linnas ja maal, sõjamehed ja talupojad lugeda. Jumala sõna sai sedawiisi Inglismaal jooksma. Küll püüti katoliklaste poolt raamatut ära keelata, wande alla panna, kuid see ei läinud korda. Waremalt asutas Wiklef ewangeliumi kuulutamise seltsi, kelle liikmed rändajad Jumala sõna kuulutajad oliwad. Need nõnda nimetatud waesed preestrid kandsiwad kallist sõna laiali rahwa sekka. Raamat, mis seni kloostri tolmus tarwitamata seisnud, liht rahwale koguni kätte saamata, sai tarwituseks rahwa kätte, iga mees wõis oma keeles kallist õpetust ja kosutust tema seest leida.

Rõõm oli üleüldne ülema ja alama rahwa keskel. Mis kaua warjul olnud, awalikult seisis see kõikide ees, oma silmil waadata, oma mõttel läbi katsuda. Ja Oxfordi professor ei wäsinud lugemise ja uurimise himu äratamast. Ligi 40 aastat tegi Wiklef ewangeliumi tööd suusõnal, jutlustes ja kirjades. „Kiri ainult on tõde!“ nii ütles ta ja toetas ennast selle tõe peale. Paawsti meeleliste seas oli ta nimi küll hirmus, aga et tal ka palju poolehoidjaid oli, seda tunnistas wastase suu, öeldes: „Iga teine mees, kes sulle tee peal wastu tuleb, on Wiklefi meeleline.“

Püha kirja uurimise himu, mis Wiklef Inglismaal äratas, laenetas üle selle kitsama piiri laiali üle Europamaa ja pea kõlas sealt wastukaja, nimelt Böömimaalt.

Kaks aastat enne surma kaotas Wiklef professori ameti Oxfordi linnas. Aga see oli otse Jumala arm, kes oma me-

hele elulõpul piſut rahu jagas. Aastal 1384 koristas ſurm Wikleſi ära, ſada aastat enne Lutheruſe ſündimiſt.

§ 35. Hus.

Sel puhul kus Wikleſi õpetuſed ſuure kiiruſega laiali kanti, oli Inglis- ja Böömimaa wahel ſage läbikäimine, ſeſt Böömi kuninga tütar Anna ſai Inglis kuningale mehele. Böömi õpenõudjad istuſiwad Oxfordi ſuurkooli ſaalides Wikleſi õpetuſt kuulmas ja Inglis õpilaſed käiſiwad jälle Praga ſuurkoolis oma teadmiſi laiendamas. Wikleſi kirjad ſaiwad aegamööda nii tähtſaks, et Praga ſuurkooli profeſſorid neiſt waikides ei wõinud mööda minna, nad pidiwad oma õpilaſi nendega tutwuſtama, oma arwuſtuſed ka nende kohta andma. Kuulſam Praga profeſſorite ſeas oli Johannes Hus.

Johannes Hus, talupoja poeg, näitas warakult terawat mõiſtuſt, wiiſakat olemiſt, kindlat meelt. Eſimeſe kooliõpetuſe ſai ta ühe mõisniku kuluga klooſtrikoolis. Päraſt aſus Hus emaga koos Praga linna elama. Peagi hakati temaſt ſuurt lugu pidama ja ſeati ſuurkooli õpetajaks. Laiemad piirid ſai Hus oma tööle ſeſt ajaſt, kus ta uue Betlemma kiriku preeſtriks ſeati ſelle tingimiſega, et oma koguduſele Böömi keeles Jumala ſõna kuulutaks (1400). Palju ſõbru leidis kõrgekaſuline, lahkeolemiſega ja kõlblikkude kombetega noor preeſter, kes ſelge aruſaadawa ſõnaga, elawa püha waimuſtuſega kurja laitis ja keelas, head nõudis ja edendas, iſe laitmata elas.

Rahwa laps tundis rahwa tarwituſi. Jumala ſõna armaſtus ja hale meel rahwa ebauſu ja rumaluſe päraſt ajas ta kõige jõuga, kõigi abinõuudega tööle. Kõrkuſt ega halpuſt ei ſallinud ta oma ega teiſte külles. Rahwaſt Jumala ſõna najal kõlblikule elule äratada, ſee oli tema ülem püüd. Pea nägi ta, et ühe mehe jõud ei ulata ja ta ſilmad olekſiwad heal meelel ametiwendade poolt abi näinud. Aga ſealt poolt paiſtis talle kurb pilt waſtu ega wõetud ſeal tema ſõnaſt ega teoſt ſugugi märku. Waimulikkude meeſte elu oli otſe mädapaiſeks ſaanud, rikkus koguduſt, rikkus riiki. Seda raiskuſt oli waja ſuruda, laita. Weel tõrkus Hus terawat ſõna tarwitamaſt, aga kelmiſtükk armuleiwaga, mis preeſtrid ühes kirikus tegiwad, wõttis tõkke eeſt. See kirik käſti ära lõhkuda, aga preeſtrid ſeiſiwad waſtu. Seal leiti altari lahuramiſel kolm weriſt armuleiba ja

kohe kanti kõla wälja, neis leibades olla imewägi. Peapiiskopi käsul kuulas Hus asja üle ja tunnistas ta pettuseks. Nüüd hakkas Hus terawal sõnal suure hulga waimulikkude meeste kõlwatut elu laitma. Seega sattus ta preestrite ja munkade wiha alla.

Suurkoolis läksiwad tülid Wiklefi õpetuse pärast nii suureks ja käredaks, et üleüldist otsust nende kohta nõuti. Hus püüdis kaua ennast sest asjast eemal hoida, aga wiimati uuris ta Wiklefi kirjad läbi ja tunnistas ennast nende poole. Otsus tehti healteenamusega. Böömlased olliwad oma ühe healega Wiklefi poolt, Hus nende seas, Saksad, Baierlased ja Poolakad oma kolme healega wastu ja heitsiwad wihaga Wiklefi õpetuse needmise alla. Hus muretses nüüd kuninga poolt suurkoolile uue seaduse, mis oma maa rahwusele kolm, wõõrastele ühe heale kinnitas. Wõõrad lahkusiwad suure pahandusega Pragast ja asutasiwad oma maadel suurkoolid, kandsiwad aga oma wiha Hussi wastu koju kaasa ja hoolitsesiwad, nimelt Sakslased, see eest, et kõigis paigus suurkoolides Hussi nimi hästi teotatud sai ja teda Wiklefi meeleliseks ketseriks peeti. Seega oli Hus nüüd ka õpetatud meeste wiha all. Puudus weel paawsti ja keisri wiha.

See tuli ka pea. Paawst Johann XXIII. kutsus rahwad ristisõtta. Neapoli kuningas Ladislaus ajas paawsti Bologna linnast ära. Ristisõjal tahtis paawst oma wastast karistada. Hus ei wõinud seda ülekohut sallida. „Kus on Kristuse waim, kui ristirahwast ristirahwa wastu sõjawaenule kihutatakse ja wenna werewalamise eest patust peasta tõotatakse?“ Hus laitis paawsti tegu awalikult ja Hussi meeleline rahwas astus rahwa kombel sammu edasi, sõimas ja teotas peastukuulutajaid ja wiskas nad linnast wälja. See oli paawsti wastu mässamine. Hus tunnistati kihutajaks, korjati kõik süüd kokku, tehti ta ketseriks ja paawst põrutas ta oma kõige kõwema needmise alla. Hus lahkus Praga linnast, kodupaigal wõtsiwad sõbrad ta paawsti needmisest hoolimata rõõmuga wastu. Hus polnud mitte kangekaelne omas ettewõtmises, waid walmis iga ütlemist ja õpetust õiendama, mis püha kirja põhjusel ekslikuks tunnistati, aga püha kirja tõe eest tõotas ta seista surmani, „küll Jumal mulle seks oma Püha Waimu abi jagab.“

Kristlik kirik oli juba ammugi hoopis halwal ja läilal järjel. Suur paawstide wõimus ei toonud kirikule mitte ooda-

tud kasu, waid aina kahju wõimuse kurjasti pruukimise läbi. Munkade karm lihasuretamise elu ei kannud wiimati ka mitte oodatud kõlbduse wilja. Kus ta mitte otse riiwatuse sisse ei wiinud, seal näitas ta kindlasti ja selgesti, et niisugune kloostrisund kirikule ja koguduselе mitte tarwilist elustust ei suutnud pakkuda. Uut elu hallikat oli waja, kiriku parandamise aeg seisis ukse ees.

Piiskopid olíwad esimesed, kes paranduse nõuu käsile wõtsiwad. Nende sobitusel kutsuti Piisa linna aastal 1409 kiriklik koosolek paawstide kodutülisid lõpetama. Neid oli see puhul kaks ametis. Mõlemad heideti ametist ja waliti uus. Wanad ei annud aga ametit käest, nii oli neid nüüd kolm, häbiks ristirahwale. Selle pahanduse lõpetuseks kutsuti suur üleüldne sinot Kostnizi linna (1414—1418).

Hussi asi wõeti seal ka õienduselе ja kutsuti Hus ette. Sõbrad kohkusiwad ja hoiatasiwad. Hus ise aimas õnnetust, aga pani lootuse Jumala peale; ons Jumal meie poolt, kes wõib siis wastu seista. Keisri poolt anti talle weel kaitsekiri Kostnizi linna ja tagasi käimiseks, et keegi teda ei peataks.

Paawst ja kardinalid püüdsiwad erakombel Hussi meelt pöörda, ei saanud temast jagu. Hus seisis püha kirja põhjal. Tõrkuja pandi wangi. Rooma kuningas Sigismund, pärastine keiser, oli alles kaugel tulemas. Böömi mõisnikud wiisiwad talle sõna, wihaselt käskis Sigismund wangi kohe wabastada, ehk muidu lubas ta torniukšed wägiwallal lõhkuda lasta. Ei wõetud käsku kuulda. Päraft meelitati Sigismund ära; usumäratsejale ep olla waja sõna pidada. Pool aastat peeti Hus wangis, kus ta oma terwise kaotas.

Päiwiti käisiwad waenlased temaga waidlemas ja katsumas ta meelt pöörda. Eestkostjat ei antud talle. Sigismundi muretsemisel toodi ta wiimati suurele koosolekule. Esimesel päewal tõusis kohe niisugune kära, et Hus sugugi ei saanud kuuldawalt kõnelda. Teisel päewal oli wagasem kord ja Hus kostis oma eest. Aga Hussi sõna, et üks kuningas, kes suure patu sees elab, Jumala ees mitte kuningas ei ole, pahandas Sigismundi nii, et see suure wihaga hüüdis, „jõledamat ketseri pole maa peal olnud kui see," ja kohe tema surmamist tuleriidal nõudis.

Weel peeti Hus kuu aega wangis ja käidi kõik see aeg teda meelepöörmisele sundimas, aga polnud seal midagi pöörda. Suur

uſuparandaja ſinot näitas wiimati oma päris meelt ſeega, et tõſiſe uſuparandaja tuleſurmale mõistis.

Homiku 6. Juulil a. **1415** kogus ſinot ſuurde kirikuſſe ja peeti Jumala teenistuſt. Jutlus käis ketſeri wastu ja kiitis Sigismundi, et ſee hoolega oma ametit kiriku kaitsmiſeks ja ketſerite häwitamiſeks täita. Siis pandi Hussile täis preeſtri riie ſelga, anti karikas kätte ja wiidi ta ſuure altari ette. Seal wõeti karikas jälle käeſt, preeſtririie ſeljaſt, leigati juukſed ära ja pandi paberiſt kübar, kuradite kujud peale maalitud, talle pähä ja neeti ta hing igaweſe hukatuſe alla. Siis anti teotatud wang ilmliku walitſuſe kätte tuleriidale wiia. Tuleriidal küſiti weel wiimaſt korda Hussi käeſt, kas ta mitte oma õpetuſt ei taha ära ſalata. Hus wastas: „Mis ma olen kirjutanud ja õpetanud, ſeda olen ma hingede peaſtmiſeks kuradi käeſt ja patu ikkeſt teinud, ja mis ma olen kirjutanud ja õpetanud, ſeda kinnitan nüüd rõõmſalt oma ſurmaga!“ Surres tule ja ſuitſu ſees laulis Hus kiituſe laulu oma Jumalale, kes ta hinge peaſtnud. Ta tuhk korjati kokku ja wiſati järwe.

Nii ſuri tõſine Jumala mees tõe ja õiguſe päraſt. Tema ſurm kattis kirikliku ſinoti, kes teda ſurmale mõistis, ja Sigismundi, kes sõnamurdjaks ſai, jäädawa häbiga.

Järgmiſel aastal tapeti Hussi kallis sõber Hieronymus niiſamati tuleſurmas.

§ 36. Uue aja woolud.

Uut kriſtlikku *eluwäge* oli waja, ſenine oli hukas, ära ruugitud, ära rikutud. Kuſt ſeda wõtta? Ja miſſugune on ſee eluwägi? Kontſiilid ja ükſikud piiskoppid pidaſiwad nõuu, lappiſiwad, paikaſiwad ja palistaſiwad ſeda, mis wana, mis aga ſeni heaks arwatud, ſeadſiwad, kohendaſiwad, toetaſiwad — kõik asjata. Et paranduſt, muutuſt waja, ſeda tunti laial piiril.

Seiſuslikus elus ilmus aega mööda tähtis muutmine, kõigil maadel astus kodanlik ſeiſus linnades tähtſalt ette, ja ta ei tulnud tühjade kätega omale eluõiguſt teiste ſeiſuſte ſeas nõudma, waid kandis *haridu*ſe küünalt käes. Kas ſee ehk ei olegi, mis ſeni puudus? Kas haridusel pole ſeda jõudu ja wäge, mis läpastama läinud maailma uue eluwäega täidab? Greeka maalt Türklaste eeſt põgenedes tõiwad teaduſe mehed hulgad kirjad ja raamatud täis wana Greeka waimuwara Italiaſſe;

Greeka haridus, Greeka mõttetarkus, Greeka kunst, Greeka luule saiwad seal uue asupaiga. Plato, Aristoteles, Homerus, Fidias tõusiwad nagu uuesti hauast: „Need meil puuduſiwad!" hüüti rõõmsalt kalliſt waranduſt nähes. Kibedast mõrudast mungaeluſt ja kiriklikuſt tüütawast eestkoſtmiſeſt paistis mõnus peasmine. Eluroomud, iluarmastuſed, elukaunistuſed, luule, teaduſed ja kunstid, rahwuslikud püüdmiſed ja waimustuſed täitſiwad maailma otſekui õilmete lõhnaga palju õnne ja head tõotades. Uuesti ärkaw Greeka muinasaja waim tõotas 15. aastasajal imet teha, seda inimestele anda, mis kriſtlik kirik mitte enam anda ei suutnud. See waim ajas kõigepealt mitmed keskaja aated ja arwamiſed pakku, peastis meeled mõningaſt rumaluſe wangistuſeſt ja ſigitas tõesti uut eluliikumiſt. Juba waremalt oliwad agarad Italia kirjanikud, nagu Dante († 1321), Petrarka († 1374) ja Boccaccio († 1375) tee Ladina keele wangistuſeſt läbi murdnud ja rahwakeelele eluõiguſe annud. Oſawad maalijad Leonardo da Vinci (püha õhtuſöömaaja pilt), Michel Angelo, Rafael Italias ja Albrecht Dürer ning Hans Holbein Sakſamaal tõiwad oma kauni kunstiga maalimiſes ja ehitustes nagu uue ilma imetſejate ſilmade ette.

Paberitegemine ja trükkimiſekunſt tõusiwad ſelſamal ajal aimamata kõrgele järjele. Seni oli pergament, puukoor ja riie kirjutajate ja trükkijate tarbematerjal, osalt wäga kallis, osalt wäga abras ja puuduline. Nartſudeſt (kaltſudeſt) walmistatud kaunis walge paber andis kirjutamiſele ja trükkimiſele hoopis odawama ja parema aluſe. Trüki kunstil oli puupakkudega trükkimine küll juba ammugi tuttaw. Pildid, ſõnad wõi tähed lõigati paku ſiſſe ja trükiti. Hiljemalt, 11. aastasajal, olla üks ſepp ka juba puuſt trükitähti walmistanud. Aga Johann Gutenberg (ſündis Mainzi linna lähedal külas a. 1397) walmistas need tähed metalliſt ja ſeega oli päriſelt trükikunstil teeots lahti wõetud. Raamatute hinnad alaneſiwad korraga hulga, ka liht mees wõis nüüd piskuga omale mõnda lugemiſe waranduſt muretſeda, mis ſeni ainult rikastel ja ſeltſidel wõimalik oli.

Uus aeg jõudis ja sõudis nii magusasti ja mahedasti, nii paisuwalt ja loitwalt kui koidupuna taewa sõrwal ülesse uut roosiliſt tulewikku rüpes kandes.

Ihaldawa õnneliſe lootuſega teretas maailm teaduſe ja kunsti tärkamiſt, tõusmiſt ja elule ärkamiſt. Wirgutuſeks

(Renaissance = renässangs) kutsutakse seda kunsti ja teaduse ärkamise aega. Kas see wirgutus suutis inimeste igatsewaid südamid täita tõsise elujõuga? Mis hallikas see oli, kust 15. aastasada omale wirgutuse wett wõttis? Greeka ja Rooma muinastarkus. Kas sel tarkusel tõesti nooreks tegemise wägi sees peaks olema? Ei mitte! Oma sügawamas põues oma tõsisemates poegades, ei ihaldanud wananew ja raugew maailm mitte teaduse ja kunsti üleswõtmist, wirgutust, waid õige usu üles wõtmist. Mis pean ma tegema, et õndsaks saan? Tuhandetel huultel mõlkus see küsimine. Mitte teaduse ja kunsti uussündimine polnud peaasi, waid kiriku tõsine uussündimine. Mitte seda kuulutust ei oodanud erksa kõrwaga inimeste sugu, et Greeklaste ja Roomlaste muinasaja tarkus jälle on ülesseleitud, waid armu õpetuse kuulutust, mis waestele kuulutatakse, mis patused õndsaks teeb ja inimese soo uueks loob.

Keskaeg 15. aastasajal õhtupoolses Europas aimas õieti, et need hallikad, kust kristlik kombeline elu wäge wõiks wõtta, kirikus oliwad, aga seal kinni maetud, ära umistanud. Sool oli tuimaks saanud, kirik oli maailmaga ennast seganud. Seepärast kõlab kõige höiskamise seest, mis teaduse ja kunsti wirgutus äratas, otsekui tuule wingumise kõrwal laentekohin kangemalt ja tugewamalt: Puhastage kirik, parandage ta pea ja liikmed. Wirgutage küll ka teadus ja kunst, aga wirgutage, parandage kõigepealt usuelu!

Parandati ka, kutsuti kontsiilid, asutati ja plaaniti, tühja läks kõik. Kuningad ja würstid paniwad kätt külge, wõtsiwad kiriklikud kohad oma ülewaatmise ja walitsuse alla, piirasiwad paawsti wõimust, tegiwad oma riikide kirikud Rooma küllest lahti ja seadsiwad nad oma jalale. Suur ühtlane Rooma katoliku kirik langes mitmesse osasse. See oli küll lahutus, aga polnud mitte parandus.

Aga uus haridus, teadus ja kunst, mis nii suurel sammul edasi astus, rõõmu sünnitades, lootusi äratades, kas temal polnud tahtmist ja jõudu kiriku parandust käsile wõtta ja õigete abinõudega toime saata? Kas see haridus, see tarkus siis ei teadnud, mis kirikul waja, mis inimese sugu wõis terweks teha? Oh ei! Sel haridusel oli hoopis teine tahtmine, teine nõu. Ta ei hoolinud kirikust, ei hoolinud inimese soo tulewikust, ta armastas ja kallistas iseennast ja tegi kõik oma wastuwõtjad iseeneseks armastajaks, oma kasunõudjaks. Tal polnud mitte krist-

likku waimu, waid pagana kombe ja waim. Ta heitis wäljaspidi ilma suure wastupanemiseta kõikide kiriku kombete, nõudmiste ja eeskirjade alla, aga südames naeris ja hirwitas ta ja oli lausa pagan. Wirgutuse ajal wõeti küll teadus ja kunst ülesse, aga kristlik kombeline elu maeti maha. Italias ta algas ja seal tunnistas ta kõigepealt oma paganlikku, ristiusu waenulist kõlwatumat iseloomu. Kõrgemat haridust polnud kusagil leida kui Italia würstikodades 15. aastasajal, aga jõledamat ja jäledamat, kombewastalisemat ja loomasarnalisemat elu polnud ka kusagil mujal leida kui neissamades paikades.

Wirgutuse aja paawstid näitasiwad kõigele maailmale, missuguse waimu laps usuta ja ewangeliumita haridus, teadus ja kunst on, ja mis ta ühest inimesest wõib teha. Tapmine, riisumine, pettus, roppus — ühel liigil (paawst Innocentius VIII. 1484—1492 ja Alexander VI. 1492—1503), sõjad ja maade ahnus — teisel liigil (paawst Julius II. 1503—1513), kolmandal liigil teaduse ja kunsti auustus ja armastus ja nende eest hoolekandmine, aga ka ainult nende (Leo X. 1513—1521), see nende tundemärk. Kirikule polnud need mehed mitte toeks ja äratajaks waid häwitajaks. Kirikust hoolisiwad nad ainult niipalju, kui see neile mahti andis omale Italias würstiriiki asutada, kus omawoliliselt teiste sarnaste würstide keskel ühte ehk teist himu wõisiwad taga ajada.

Abi ega parandust renässangs ei saatnud, ta kiirestas aga hukatust.

Aga ka sel haridusest joowastanud ajal, sellel wirgutusel, mis kiriku ja paawsti ja kõik kristliku elu maruwoolul ähwardas maa pealt ära pühkida, oli Issand omale mõningad truuid üle jätnud, kes oma põlwi ei nikutanud uue Baali ees. Inglis- ja Böömimaal kestis usuliikumine, mis Wiklef ja Hus äratanud, waikselt ja warjul, peitus maailma silma eest, edasi. Niisamati oli Hollandi- ja Saksamaal waikne usuelu nagu tuha all õhkumas ja seda elustawat tuulehoogu ootamas, mis leegi lõginal põlema paneb. Kiriku enese rüpest tõsteti uuesti ja ikka uuesti healt, mis usuparandust nõudis, nii Pariisis Gerson ja Hollandimaal Joh. Wessel († 1489), kes ka mõnda aega Pariisis professoriks oli ja kelle kohta Lutherus tunnistas: „Kui ma Wesseli raamatuid waremalt olekssin lugenud, wastased arwaksiwad, Lutherus on kõik Wesseli käest wõtnud, nii kokku käiwad meie mõtted.“ Italiamaal kuulutas munk Savonarola

kartmata sõnal kirikule, paawstile, preestritele ja rahwale Jumala kibedamat karistust, kui meeleparandamist ei tule. Ta suu suluti wõllasurmas, keha põletati pärast tuleriidal (1489).

Oli ka neid mehi, kes küll nobedusega wanu keeli ja muinaskirjandust uurisiwad — humanistlasteks kutsutakse neid — aga mitte kirikust uute teaduste üleswõtmisel hoolimata südamega ei lahkunud, waid kiriklikul põllul uute abinõuudega töösse läksiwad. Nõnda sai Roterdami linnast pärit kuulsa ja kallistatud Erasmuse toimetusel uus testament, ja Reuchlini muretsemisel wana testament alguskeelel haritute rahwa liikmete kätte. Reuchlini käest õppis ka Lutheruse wirk ja tark abiline Melanchthon Hebrea keelt. Reuchlin ja nimelt Erasmus lootsiwad oma keeletarkusega suuta kirikut parandada, aga neil puudus põlew usuwaim. Nad edendasiwad küll tõsist teadust, sünnitasiwad oma kirjadega haritud rahwa seas liikumist, leidsiwad suurt tähelepanemist, aga rohkem ka midagi. Erasmuse pilgekirjad, mis ta harimata munkade üle kirjutas, saiwad tuhandete kaupa trükitud ja tegiwad munga soo küll naeruks, parandust kirikule need kirjad ei annud.

Aastal 1517 oli Rooma linnas suur laterani kontsiil koos, kus ka kiriku parandusest kõneldi ja selle kohta aru peeti. Seal kinnitati, et paawstil ikka weel täis meelewald on maa peal ja et inimesel suremata hing, uus haridus salgas mõlemit. Lõpul kõneles üks piiskopp järgmised sõnad: „Ewangelium on kõige tarkuse, kõige kõlbtuse, kõige jumaliku imewäärilise hallikas; ewangelium, ma ütlen ewangelium!" Juba elas ka see kangelane, kes Jumalast saadetud on, unustatud tõsist täit ewangeliumi kuulutama.*)

§ 37. Lutherus.

Martin Lutherus, talupoja soost Mööra külast Thüringimaalt, sündis 10. Nowembril a. 1483 Eislebeni linnas, kus ta wanemad tööd oliwad otsimas. Isa Hans, töökas otsekohene inimene, luges heal meelel raamatuid ja korjas omale tundmisi. Naene Margarethe oli kombeline jumalakartlik naesterahwas, auustatud omasuguste seas. „Mina olen talupoja poeg," kõneles Lutherus pärast sagedasti, „mu isa, isaisa ja selle isa oliwad

*) Waata Soom, Kirchengeschichte, Leipzig. 1889.

auusad talupojad." Eislebenist asusiwad wanemad kuue kuu päraft Mansfeldi linna. Ka Mansfeldis polnud neil esiotsa õiget hakkamist, kitsikus oli suur. Hiljemalt leidis isa Hans Mansfeldi rauakaewanduses paremat tööd, sai usinuse ja hoole läbi jõukamaks ja waliti wiimati linna nõuukogu liikmeks.

Isa armsam soow oli pojast — Martin oli ta esimene poeg — õpetatud meest kaswatada. Kodune kaswatus oli wali ja waga. Poisikene õpetati paluma, tehti aga ka witsaga hästi tuttawaks. Mansfeldi koolis õppis wäikene Martin lugemist, kirjutamist, katekismust ja Ladina keelt, nagu see sel ajal moodis oli. Koolis peeti niisamati karmi witsawalitsust nagu kodus.

Mansfeldi koolist wiis isa oma poja neljateistkümne aastaselt Magdeburgi linna kloostrikooli. Wahetus oli hakatuses küll armas, aga ilma sõbrata, rahata ja tarwilise peatoiduseta läks koolielu õige kibedaks. Wahetundidel käis Martin teiste waestelaste seltsis uste taga kerjamas. Aasta päraft läks ta Eisenachi linna. Seal oli ka hea kool, peale selle elasiwad seal ema sugulased. Aga neist ei olnud abi ühtigi, Martin pidi nagu ennegi oma leiwapalukest uste taga laulmisega kerjama. See peatoiduse saamise kord ja kombe rõhus, alandas ja häbistas wäga. Juba oli Martinil nõu Mansfeldi linna tagasi minna ja õppimist katki jätta. Seal halastasiwad Kotta pererahwas ta peale ja wõtsiwad oma juure elama. Siin algas hoopis uus elu. Perekond armastas laulu ja muusikat, elas lahkesti ja mureta ja pidas Martini õige poja asemel oma juures. Häda kadus, hädaga kartlik kombe; noore mehe elu sai hoopis parema näo. Koolitööd edenesiwad nüüd palju jõudsamasti, koolmeistrid ja koolipoisid hakkasiwad Martini armastama. Teiste õppijate seas sai ta oma tundmiste pooleft pea esimeseks. Õppimise edenemisega kaswis himu kõrgema hariduse järele, soow suurkooli minna. Isa käsi käis nüüd ka kaunis hästi ja nõnda oli ülikooli tee tasandatud.

Aastal 1501 asus Lutherus Erfurti ülikooli, seda peeti sel puhul paremaks ülikooliks Saksamaal. Lutherus oli juba 18 aastat wana ja wõttis teaduse uurimise elawa jõuuga käsile. Aristoteles mõttetarkuse, keskaja tähtsamate õpetatud meeste kirjade ja Ladina kirjanduse kallal tegi ta usinasti tööd, harjutas ennast waidlemises nagu pruuk ja sai õige osawaks ning agaraks waidlejaks. Aga päris südamelikku rõõmu polnud tall niisugusest teadmisest mitte. Aristoteles läks ta meelest koguni läilaks.

Aastal 1503 anti Lutherusele esimene akademialine auunimi baccalaureus ja kaks aastat hiljemalt 1505 sai ta mõttetarkuse doktoriks.

Isa tahtmist mööda hakkas ta nüüd seadust uurima, et seadusetundjaks saada. Kuid Jumalal oli teine nõu.

Erfurti ülikooli raamatukogus leidis Lutherus Ladina keeli piibli raamatu. Imeks pannes nägi ta, et piiblis hulk niisugusid lugusid on, mis ta seni polnud kuulnud ega aimanudki. Ta käis nüüd sagedasti seda raamatut lugemas. Aga usupõhja ta weel ei leidnud. „Maria awita!" jäi weel mõneks ajaks ta palweks.

Üks raske haigus pani ta surma peale mõtlema ning ühe sõbra äkiline surm ajas ta weel rohkem oma hingeõnnistuse eest muresse. „Mis saab mu hingest, kui ka nii ootamata peaksin surema?" Enne kui ta sellepooleşt selgust sai, andis üks juhtumine ta elule hoopis iseşuguse käänu. Erfurti lähedal sattus ta ühel päewal kange pikse alla. Müristamine ja wälgud oliwad nii ägedad, et noormees iga silmapilk surmalööki ootas. Lutherus langes põlwili ja tõotas mungaks hakata, kui Issand ta elu weel peastaks. Torm waikis aega mööda ja Lutherus jõudis wigata Erfurti linna. Aga tõotus oli antud. Lutherus lahkus sõbrade seltsist, keda ta weel üheks õhtuks oma juure wõõrsile kutsus. Kesköö tunnil koputas ta Augustinuse kloostri wärawa pihta, talle tehti uks lahti ja Lutherus oli kloostris.

Kloostrist saatis ta oma ametikuue ja magistrisõrmuse suurkoolile tagasi, päris mungaelu algas.

Kloostriwennad rõõmustasiwad rohkesti, et auustatud mõttetarkuse doktor nende sekka asus, aga armu nad ta peale ei heitnud. Noore munga kohused pidi ta tingimata täitma, toad pühkima, wärawad lahti tegema ja kinni panema ja muud teenija tallitused tallitama; peale selle wana munga kaasas kerjakotiga uulitsal käima armuandeid kerjamas. See oli Lutherusele uus kõwa kool. Kerjamise kohuseşt peastis teda ülikooli walitsus, kellele see häbiks oli, et tema õpetatud liige mööda uulitsaid käis raasukesi kerjamas. Waba aega hakkas Lutherus nüüd kirjade uurimiseks tarwitama. Augustinuse kirjad saiwad talle siin armsamaks lugemiseks. Kloostri raamatukogus oli ka piibel, seda käis Lutherus sagedasti lugemas. Seni polnud Lutherusel mahti olnud Hebrea ja Greeka keelega tutwustamiseks, siin kloostrimüürides leidis ta kõigepealt munga, kes neid keeli kaunisti

mõistis, siis ka aega neid keeli õppida. Pärastiseks piibli tõlgiks Saksa keelde sai siin alus pandud.

Püha kirja lugemine ja uurimine läks oma soodu edasi, kuid endine doktor, praegune munk polnud kirja mõistmiseks weel mitte küps. Ta ei lugenud piiblit weel mitte oma hingeõnnistuseks, waid teadmise laiendamiseks. Ta oli alles täiesti paawsti kiriku laps, kes piiblist oma hingeõnnistust ei osanud otsida, waid iseäralikkudest käsutegudest. Mis tarbeks püha kiri inimestele on antud, sest ei saanud ta jagu ja seepärast jäi suur osa piiblis jutustatud sündmustest talle otse arusaamataks ja Pauluse õpetus, et inimene usu läbi Kristuse sisse õndsaks saab, ei annud ta südamele rahu, waid ekſitas ja segas teda. Aga küsimine, mis pean ma tegema, et õndsaks saan, ei annud asu. Kas mu hing on peastetud, kas ta wõib peastetud saada? Nende ja sarnaste küsimiste peale otsis ta kõige igatsusega wastust. Hingepeastmiseks oli ta ju ka kloostrisse astunud ja mungaks saanud. Kõik kloostri nõudmised ja seadused täitis Lutherus hoolega, wõitles wäsimata kurjade himude wastu, mis südames leidis, oli terwed ööd külmal, kõwal põrandal põlwili, walwas, palus, paastus, karistas ihu — rahu ei tulnud. Wali karistus rikkus ta terwise, pani ta palawikku, nii et wiirastusi ja waimusid hakkas nägema.

Ühtki waewa ta ei kartnud, ühtki ohwrit ei keelanud, kui ta aga tarwilise pühaduse oleks kätte saanud, mis hinge ajalise peastmise julgeks ja igawese auu ja õnnistuse kindlaks wõis teha. Ta lootis oma tegudest hingele terwist, südame rahu, ja ei annud enesele seepärast mitte armu.

Aega mööda märkas Lutherus, et kõik waew asjata, suur kurwasus ja ahastus tuli ta peale. Kord pani ta enese mitmeks päewaks oma kambri hoopis luku taha. Üks munk, kes Lutheruse südamelooga tuttaw oli, murdis ukse lahti ja leidis Lutheruse minestuses põrandalt. Pikkamisi toibus ta muusika helil.

Abi polnud enam kaugel. Johan Staupitz, Augustinuse kloostrite ülewaataja Saksamaal, wägewa sõnaga ja auusa meelega mees sai talle peastjaks ingliks. Staupitz tundis oma käest Luther use hingelugu. Ta oli ise niisamasuguses ahastuses olnud. Armsal waigistawal kõnel kinnitas ta noort munka ja juhatas, et oma töotused, oma head teod, kedagi ei suuda peasta, sest, kõik meie töö on tühine, ainult Jumala arm ja halastus

wõib meid patuſt lahti teha ja pühaduſt jagada. Pühaſt kirjaſt näitas ta, et Jumala arm Jeeſuſe Kriſtuſe ſees ilmſiks on ſaanud ja et Jumal neid hingeſid õigeks mõiſtab, kes tõega Jeeſuſe Kriſtuſe ja tema ära walatud were ſiſſe uſuwad.

Enne äraminekut kinkis ta Lutherule piibli ja ütles: kirjauurimine jäägu alati ſu ülemaks päewatööks.

See oli kuldne kiir pimeſtatud ſüdamesſe. Kõnelemiſed ja läbikäimine ülewaatajaga andſiwad Lutherule ſuurt troosti; aga tõſiſt rahu ei tunnud ta weelgi. Raske haigus pani ta uuesti ſurma peale mõtlema. Endiſed ahaſtuſed ja hirmud ärkaſiwad jälle. Ühel päewal tuli wana hallpea munk teda waatama. Südamelikud oſawõtjad ſõnad wõtſiwad haige ſüdame lahti, ta kurtis hallpeale oma wiga. Kõigiſt küſimiſteſt ei ſaanud wana munk küll mitte jagu, aga ta tundis uſu wõimuſt ja tuletas hädaldajale uſutunniſtuſeſt mitmele korrale neid ſõnu meele: Mina uſun pattude andeksandmiſt. Need lihtſad ſõnad juhataſiwad Lutheruſe meele käſu õiguſelt uſu õiguſe poole. Lapſe eaſt tundis ta neid ſõnu, aga nüüd hakkaſiwad nad maitſma, ärataſiwad lootuſt, erutaſiwad ſügawamale mõtlemiſele. Hallpea munk tuletas weel püha Bernhardi ſõnu talle meele: Püha Waim tunniſtab ſu ſüdames: Sinu patud on ſulle andeks antud. Jumala tõotuſt mööda pole need ſiis mitte Taaweti wõi Peetruſe patud, waid juſt ſinu eneſe patud, mis ſulle andeks antakſe. Seſt ſilmapilguſt tundis Lutherus oma ſüdames uut ſeni tundmata eluliikumiſt. Staupitz ja wana munk külwaſiwad tõeſeemne, ſee ſünnitas idanemiſel ſoojuſt. Aga endiſed waenlaſed, kahtlus ja hirm, ei taganenud weel. Lutherus aimas küll piſut uſuelu wäge, kuid paawsti uſu kammits pidas ta liikumiſe kinni. Ta oli alles „paawsti uſu mähkmeſes," nagu ta iſe päraſt tunniſtas. Pöörmine algas, aga mees oli alles orjakojas. Kõrwad kuulſiwad küll juba Kriſtuſe healt, aga ſilmade ees wirwendas paawsti taewawõti ja munga pühitſuſe piits. Wiimaſed oliwad talle laſpe eaſt õnniſtuſe hallikaks ja pühaduſe abinõuuks lihaſſe ja luuſſe laſtud. Kas tohib üks inimene kariſtuſeta neid mahajätta ja ainult Kriſtuſe lunaſtuſeſt rõõmuſtada? Wõi kuda wõiks neid kahte ühendada, et mõlemilt kaſu ſaaks? Siin oli weel ſelguſt hädaſti waja, ſee ſelgus ei tulnud korraga, waid wäga pikkamiſi.

Aaſtal 1507 ſalwiti Lutherus preeſtriks, ſeega anti talle õigus „elawate ja ſurnute eeſt Jumalale ohwrid" wiia ja leiba

ja wiina tõsiseks Issanda ihuks ja wereks muuta, sest nii on katoliku õpetus, et preestri palwe tõttu leib ja wiin Jeesuse ihuks ja wereks muudetud saab. Lutherus ehmatas wäga, kui ta hiljemalt selleşt õpetuseşt rohkem aru sai.

Staupitz, Lutheruse truu sõber ja kaitsja, wiis Lutheruse kloostrimüüridest tähtsama paiga peale. Tema soowituse peale seati Lutherus Wittenbergi ülikooli mõttetarkuse professoriks (a. 1508). Enne põlatud Aristoteles toodi nüüd uuesti wälja, sest noor 25 aastane preester pidi oma kuulajatele selle mõttetarkust ette lugema. Nobedusega wõttis Lutherus ameti töö käsile. Kõrwal õppis ta edasi Hebrea ja Greeka keelt. Mõne kuu pärast tehti ta usuteaduse baccalaureuseks, selle tõttu sai ta luba usuõpetuse ja piibliseletuse ettelugemisi pidada. Nüüd oli õige tee jala all. Kõige pealt luges ja seletas Lutherus kuuljatele Taaweti laulud, siis Pauluse raamatu Rooma rahwale. Esimese peatüki 17. salmi lõpp: Kes usust õige on, peab elama, andsiwad noorele kirjaseletajale õige selguse Jumala armunõuust patuse inimese peastmise kohta. Ta sai nüüd selge aru kirja tuumast, et igawest elu mitte paawsti taewawõti ega mungapiits ei anna, waid usk: kes usust õige on, peab elama. Noa ja Abraham, Taawet ja Peetrus ei leidnud mitte oma tegude ja piinamiste läbi südame rahu, peastmist ja õnnistust, waid Jumala armust, mis Kristuse sees, usu läbi. Nii pea kui see tõde Lutheruse südames aset oli wõtnud ja kindlaks saanud, oli tal usuparandaja oow käes, miska paawsti ebatõe wõis wälja kangutada. Kui usk Kristuse sisse õigeks ja õndsaks teeb, kuidas wõib siis paawst ütelda, et tema õndsaks teeb ja hukka mõistab. Kui usk õiguse pant on, miks siis mungad oma paastumist ja kombeid selleks pandiks pakkuwad. Ons aga Jumal ja tema sõna tõde, siis on paawst ja tema õpetus wale. Lutheruse südames oli usuparandus nüüd alganud, kindel põhi pandud, sellel põhjal koolitas ja juhatas Jumal oma ärawalitud meest, aitas seniseid köisi katkestada, tõele radu ajada.

Lutherus oli küll paawstist kuulnud, aga polnud ise teda näinud. Alandliku munga silma ees oli paawst ikka weel kõige ülem ja püham inimene maa peal, Rooma linn kõige pühaduse pesa. Talle anti seda pühamat meest ja paika näha. Aastal 1510 läks Lutherus palja jalu tühja kalitsaga üle Alpi mägestiku. Toidust ja jooki sai ta teeäärseteşt taluperedest, öömaja kloostrites, kelleşt puudu polnud. Aga waata imet, Italia pinna

klooſtritel koguni teine kuju kui waeſel Sakſamaal: Kõik kuldas, toreduſes ja hiilguſes ja reedeſel paastu päewal lauad roogadega niiſamati täis laetud nagu muidu! „Kas paawſt ja uſk ſeda lubab?“ küſis Lutherus wihaga. Selle tõrelemiſe eeſt tahtnud wõõrad mungad ta maha lüüa, kõnelewad mõningad.

Põkſuwa ſüdamega astus Lutherus Rooma wärawaſt ſisſe, ſinna püha linna, kus nii mitmed oma werega Iſſandat auuſtanud, kus apoſtlite hauad ja pühade ſambad! „Ma teretan ſind püha õnnis Rooma linn!“ hüüdis Lutherus põlwili langedes. Aga ta wagad tundmuſed ſaiwad naeruks peetud hukka läinud Rooma linnas. Toreduſt ja hiilguſt nägi ta uulitſail ja kirikutes palju, kuid wagaduſt, lihtſat apoſtlite ſarnaliſt püha elu, nagu ta ootnud, ei näinud ega leidnud ta ſugugi. Kõige rohkem waſt meele wastu oliwad talle uiſakad Jumala teenistuſed, kus preeſtrid teine teiſe wõidu tõttaſiwad. Kord luges ta ka teiste preeſtrite ſeltſis Jumala teenistuſt, neil oli aga ſeitſe korda terwe teenistus ära loetud, enne kui Lutherus eſimeſega walmis ſai, ja need hüüdſiwad nüüd: „Tõtta, tõtta!“ ſee haawas wäga Lutheruſe ſüdant. Külge kaswatatud ebauſk oli ſiiski weel nii ſuur, et Lutherus ühel päewal teiste kõrwal ka põlwili Pilatuſe treppi mööda hakkas ülesſe ronima, paawstiſt tõotatud peastu ſeega omale ära teenima. Kuid ronimiſel kihwatas kõu healel kirjaſõna ta meele: Kes uſuſt õige, peab elama! Häbi ja ehmatuſega tõuſis ta ruttu ülesſe ja põgenes ſeſt paigaſt. Roomaſt lahkudes hüüdis ta: „Ela peale, Room, kes wagasti tahab elada, ſee põgenegu ſinuſt. Kõik on Roomas lubatud, kuid mitte ſee, et keegi auus mees oleks!“ Weel polnud Luther uſel aga wähematki mõtet Rooma kirikuſt lahkuda, aga wäga rahutult ja pelglikult pööras ta Sakſamaale tagaſi.

Warsti anti talle kodu uſuteade doktori auunimi (1512) ja ſeati ühtlaſi linna kiriku peale jutluſi pidama. Lutherus täitis nüüd profeſſori ja jutluſetegija kohuſid kõige agaruſe ja jõuuga. Järgmiſed aastad (1512—1517) kuluſiwad ſelle rahuliſe töö peale ära. Ikka ſügawamalt tundis Lutherus ära, et inimene ainult uſu läbi õigeks ſaab mõiſtetud, ja et puhas Jumala ſõna ainuke abinõuu on, mis uſku elustab ja kirikut ſuudab parandada. Luther uſe ülem püüdmine oli ſeda õpetada ja kuulutada, mis tõde ja mis Jumala meele päraſt. Nii ſammus ta ilma tahtmata uſuparandaja teed.

§ 38. Lutherus ja paawst.

Keskaja patust peastmise kord ajas Lutherusse awalikult paawsti wastu hakkama. Katoliku kirikus õpetati, et surmapatt igawese nuhtluse alla saadab, aga kergemad patud, mis mitte Püha Waimu wastu ei ole, saawad maa peal nuheldud ja tasa tehtud. Kui nuhtlus siin maa peal mitte täieline pole, siis kestab ta puhastustules seni edasi, kui patt tasa on. Paawst, piiskopp ja preester wõiwad oma tundmist mööda ajalist patukaristust siin ilmas ja ka weel puhastustules teises ilmas mõne heateo wasta kergitada wõi ka hoopis maha jätta. Seda nuhtluse kergitust wõi mahajätmist ehk peastu wõis ka raha eest paawsti käest osta. Ja paawst polnud peastu jagamises mitte kitse. Kõik inimesed, kes omal ajal ristisõjas pühal maal wõi mujal käisiwad, saiwad peastu, ja kes raha nende sõdade peale, wõi mõne muu kirikliku tulu peale ohwerdas, sai teda niisamati. Hiljemalt, kui ristisõjad lõppesiwad, hakati Rooma linnas sagedamalt juubeli aastaid pidama ja igaüks, kes Rooma juubelil käis, see kuulutati kõigest patunuhtlusest maa peal ja puhastustules lahti, kinnituseks sai ta tunnistuse paawsti pitseriga.

Paawst Leo X. tarwitas toredate ehituste peale palju raha, nimelt suure Peetri kiriku ehituseks Rooma linnas. Ta tõotas seepärast üleüldist peastu kõikidele inimestele, alandas tunniskirjade hinna ja saatis neid igale poole müüa. Mungad pandi ülemateks sahkerdajateks. Leo kauplemine sigis hästi. Kauplejad käisiwad linnast linna ja külast külasse suure suuga kaupa kiites. Ostjad tungisiwad karja kaupa igawese õnne toojate ümber kokku ja raha jooksis rohkesti munkade kotti. Kui kauplejad kusagile linna ligikonda jõudsiwad, siis saadeti sõnum linna wanematele: „Jumala ja püha isa arm on wärawas!“ Sest oli küllalt. Linn läks kohe kihama. Preestrid, mungad, nunnad, linnawanemad, kodanikud, kaupmehed, käsitööliseд, mehed ja naesed, noored ja wanad ruttasiwad küünaldega ja lippudega peastu kauplejatele wastu. Uulitsatel kisendasiwad mungad ja nunnad: „Ostke, ostke!“ Kirikud tehti kaubahooneks, punane peasturist seati altarile, munk astus kantslisse pidas peastujutlust, seletas helkiwal sõnal peastukirjade tulu ja manitses inimesi agarale ostmisele, iseenestele ja teistele, elawate ja surnute heaks. Pärast jutlust algas siis müümine. Kohutatud inimesed kulutasiwad wõi kas wiimase peninga, et aga peastukirja kätte saaks.

Pööraſem pööraste ſeas oli peastukaupleja munk Johannes Tezel.

Et ſee ſahkerdamine häbemata, kõlwatu ja põhjatu kahjulik, ſeda nägiwad ja tundſiwad küll hulgad mõiſtlikud mehed, aga kes julges wasta hakata? Kauplejad kaubitſeſiwad ju paawsti loaga!

Lutherus waatas ka ja kannatas. Sakſi kuurwürſt ei laſknud peastukauplejaid oma piiri ſiſſe, ſeepäraſt polnud ka Luteruſel eſiotſa tungiwat ſundi nendega ſõdima hakata. Aga Tezel aſus Sakſi rajale ja meelitas nüüd ka Wittenbergi elanikka oma kaubale. Lutherus hoiatas ja manitſes, inimeſed oſtſiwad ſiiski. Mitmed jäiwad ſelle tõttu pihtilt hoopis ära, teiſed tuliwad, aga kui preester meeleparandamiſt ja patukahetſemiſt nõudis, naerſiwad nad ja näitaſiwad oma peastukirjad ette. Lutherus ſeletas: „kui teie oma pattu ei kahetſe, ſiis ei ſaa teie neid ka andeks ja lähete kõige oma peastukirjaga hukka.“ Ta astus ka jutlustes peastupahanduſele wastu, kirjutas piiskoppidele ja nõudis nende käeſt abi. Aga kui abi tulemata jäi, pani ta oma mõtted peastukauplemiſe kohta üheksakümneswiies waielſõnas paberiſſe ja naelutas nad 19. (31.) Oktobril a. 1517 Wittenbergi losſikiriku ukſe külge. See mehine tegu on uſupuhastamiſe noor nähtaw idu. „Paawsti peaſt ei peasta kedagi patuſt,“ ütleb Lutherus oma waielſõnades; „Jumal üksi annab patu andeks ja nimelt neile, kes tõesti oma pattu kahetſewad. Kirik wõib küll neiſt karistusteſt wabastada, mis ta iſe peale pannud, aga kiriku woli ei ulata üle ſurmatunni. Kes on ſee mees, kes julgeb ütelda, et nii ja nii mitme tukati eeſt ühe patuſe hing wõib peastetud ſaada! Kes wõib Jumala armu raha eeſt müüa!“

Tõeſõna ſeiſis awalikult hulkade ees. Wittenbergi ülikool ja rahwas kohkus ja kihas. Waielſõnad läkſiwad ſuuſt ſuhu; rändajad ja reiſijad kandſiwad Wittenbergi munga julged ſõnad igale poole. Neljateiſtkümne päewaga oliwad nad üle Sakſamaa tuttawad ja umbes kuu aja ſees tundis neid terwe kriſtlik maailm. Room karjus tuld ja tõrwa ketſerile, kloſtrielanikud oliwad wihaſt nagu pööraſed, aga hulgad teraſed waimud peaſeſiwad nagu luupainaja rõhutuſeſt. Luteruſe nimi oli ühe löögiga kuulus ja kõikide ſuus. Kui Jumal teda poleks hoidnud, ſiis oleks ta wäga ülemeelſeks wõinud minna.

Paawſt pidas ſeda lugu hakatuſes munkade nääklemiſeks ja ei hoolinud temaſt, aga hiljemalt andis ta Luteruſele käſu Rooma linna tulla, oma eeſt koſtma. Ülikool ja kuurwürſt ei

laſknud Lutheruſt minna. Paawſt määras ſiis Augsburi linna ülekuulamiſe paigaks ja andis asja kardinali Kajetanuſe hooleks. Kajetanus wõttis Lutheruſe õige iſalikult wastu; ta lootis oma Italia kaaslastega, et Saksa mungakene warsti põlwili langeb ja andeks palub. Aga Lutherus palus eksituſi nimetada, et oma eeſt wõiks kosta ja püha kirja najal waieldawaid tükkiſid ſeletada. „Mis,“ hüüdis Kajetanus wihaſelt, „kas ſina arwad, et paawſt õige Saksa talupoja arwamisteſt hoolib, wõi et ma ſinuga ſiia olen tulnud waidlema? Heida alla, ehk oota oma karistuſt. Wõi loodad ſa ehk, et mõni würſt ſind ſõjariiſtadega hakkab kaitsma? Paawsti wäikene sõrm on tugewam kui terwe Saksamaa.“ Lutherus toetas elawa Jumala armu ja kaitsmiſe peale ja nõnda lõppes ſee ülekuulamine. Kajetanus läks Rooma tagaſi paawſtile oma häbi kurtma, et talupoja poeg julgenud talle wastu hakata. Lutherus kirjutas weel paawſtile ſeletuſekirja ja aſus jälle Wittenberki.

Uuesti katſus paawſt aastal 1519 tüli oma ſaadiku Karl von Miltitzi läbi lõpetada. See tõi Saksi kuurwürſtile kalli kuldroosikeſe paawſti käeſt kingituſeks ja kuldſeks noomimiſeks wastuhakkaja munga päraſt. Miltitz wõttis targemalt kui Kajetanus asja käſile. Talle tõendati, et kiriklik tüli otſe Tezeli wale ja Jumala teotamiſe läbi tõusnud. Seepäraſt ſai kõige pealt Tezel, kes oma peastukära küll ju ammugi oli maha jätnud, kõwa manitſuſe. Altenburgi linnas kõneles Miltitz Lutheruſega. Mitte tõreledes ja uhkel wiiſil ei püüdnud ta tüli lõpetada, waid wõttis ſõbralikult Lutheruſe wastu ja meelitas ta niikaugele, et Lutherus tõotas wait olla, kui wastaliſed ka waikikſiwad, küll ſiis tüli iſeeneſeſt raugeda. Miltitz oli ſelle lubamiſega wäga rahul. Suure rõõmuga ſuuteles ta ketſerlikku munka, ſoowis weel, et ſee paawſtile lepliku kirja kirjutaks ja tunnistas ſõna ning teoga, et ta munga olemiſega wäga rahul. Suur tüli tõe ja wale, paawsti ning uſupuhastamiſe wahel, näis täiesti waigistatud ja lõpetatud olema. Rahutunnistus kirjutati mõlemilt poolt alla, kõik näis korras.

Ewangeliumi wägi kangutas aga ruttu kawalasti walmistatud kaane jälle pealt. Tüli algas uuesti ja hoopis ootamata küllest. Doktor Eck Ingolſtadti linnaſt otſis waidluſe auu ja kutſus Lutheruſe ſõbra Wittenbergi profeſſori Karlſtadti awalikule waidlemiſele. Waidlus algas Leipzigi linnas (a. 1520) ja kestis mitu nädalat. Lutherus ei ſeganud ennaſt alguſes

asjasse; aga doktor Eck kiskus Latheruse waielsõnad oma waidlemiste sekka ja awateles seega Lutheruse enese eest kostma. Karlstadt jäi sest ajast kõrwale. Eck sõdis paawstuse, Lutherus usupuhastamise eest. Tõde sai siin hulga kuuljate ees awalikuks. Lutheruse sage püha kirja tarwitamine äratas iseäranis õliõplaste südames kirjauurimise himu ja see ei jäänud asjata. Niihästi Leipzigis kui Wittenbergis algas sest ajast uus nobe töö piibli kallal. Eck jäi oodatud auust ilma; kuum wiha südames Lutheruse wastu ruttas ta Rooma linna paawstilt wastasele wandeköit tooma. Paawst mõnitas. Aga Eck ja sõbrad, nimelt Dominiklased, käisiwad wäga ägedasti peale; 15. Juunil 1520 pani paawst Lutheruse kirikuwande alla. Lutheruse kirjad kästi ära põletada, ta ise anti saadana hooleks. Aga aeg oli mööda, kus paawsti wanne weel Lutherust wõis kohutada. Wiimse wiiekümne aasta sees oli ilmas ülepea palju muutunud. Trükikunst tegi wabama hariduse tee lahti, Amerikamaa ülesleidmine, meretee ümber Afrikamaa, Greeka õpetlased, kes Türklase eest põgenedes Õhtumaale asusiwad, see kõik äratas liikumist, elu, tegewust waimuwallas, laiendas inimeste silmaringi ja peastis waimud keskaegsest paawstuse köiest. Südames hoidis hea jagu rahwast juba Lutheruse poole, nimelt üliõplased, kunstnikud ja ärimehed.

Lutherus oli omalt poolt kõik teinud, mis wõimalik, et rahu pidada. Alandlikul kombel oli ta paawstile, kardinalidele, piiskappidele, würstidele ja õpetatud meestele kirjad kirjutanud, oma eest kostnud, tõotanud rahu pidada. Kõik asjata, Aeg oli käes ennast Rooma külleşt hoopis lahti lüüa. Kümnemal jõulukuu päewal 1520 wõttis ta paawsti wandekirja, katoliku seaduse raamatu ja weel mõned muud wastaste kirjad, läks Wittenbergi linna wärawate ette wälja ja põletas nad tules hulga rahwa ees ära. Ülikooli doktorid ja üliõplased hõiskasiwad. Lutherus oli nüüd waba; side, mis teda tänini Roomaga koos hoidnud, täiesti katki lõigatud. Ta hakkas awalikult Rooma leppimata wastaseks.

§ 39. Lutherus ja keiser.

Paawstist sai Lutherus lahti, aga wägewam wastane astus asemele. Paawst andis julge munga karistuse keisri hoolde. Keiser Karl V., noor 19. aastane hakkaja waimuga würst, truu

katoliklane, sõjakunsti ja teaduse armastaja mees, oli hiljuti alles Rooma keisrikrooni oma pähä saanud. Tema walitsuse all seisiwad Hispania, Burgundia, Niederlandi, Italia, Ida-India ja uued Amerika maad. Inimeste mälestuses polnud enam nii wägewat walitsejat olnud. Noorel keisril oliwad rikkad waimuanded ja peenikene tark mõistus, ta mõistis kawal ja, kus tarwis, wäga lahke olla. Osawamat ja kõlblikumat meest ei wõinud watikan oma asjaajajaks soowidagi. Usupuhastus läks raske proowi peale. Nüüd pidi ilmsiks saama, kas see asi Jumalast wõi inimestest on. Terwe Europa silmade ees weeresiwad waenuwankrid wastakuti kokku; ühe peal noor teohimuline keiser, poole maailma walitseja, terawa mõõgaga, teise peal Mööra küla talumehe poeg Wittenbergi munk, sõjariistaks piibel peos. Paawst ja tema meeleliseb hõiskasiwad, nad ei jõudnud seda tundi ära oodata, kus keiser wihatud munga maa pealt ära kaotas. Teisel pool wärisesiwad hulkade südamed; Hussi ja Hieronymuse lugu oli Saksa maa inimestel alles wärskelt meeles.

Keisril polnud wõimalik nii kohe Lutherust käsile wõtta, teisi tallitusi oli rohkesti ootamas. Seda rahuaega tarwitas Lutherus oma sõbradega uue õpetuse laiali laotamiseks. Juba oli tal sõbru Helwetia, Prantsuse ja Inglis maal. Puhas ewangelium kuulutati hulgal kantslitel. Uue päewa koit kumas, pimedus lahkus.

Niipea kui keiser Karl V. mahti sai, kutsus ta Saksa riigipäewa Wormsi linna kokku. Karli Suure mälestuse päewal 28. Januaril 1521 awas ta riigipäewa koosoleku. Säärast toredat kogu polnud enne Saksa maal nähtud. Kuurwürstid, herzogid, peapiiskopid, landkrahwid, markkrahwid, krahwid, piiskopid, baronid ja herrad, kuningate ja linnade saadikud ootsiwad põnewusel raskete küsimuste, kõigepealt Lutheruse asja seletust. Europa rahu ja Jumala sõna tõde seisiwad kaalu peal.

Paawsti saadiku kõne Lutheruse asjus oli niisugune müristamine, et Lutherus hakatusest kohe kadunud näis olema. Paawsti wandekiri ja Lutheruse kirjade lasu oliwad saadiku ees ja ta kinnitas, et riigipäew teist otsust ei tohi ega wõi teha, kui paawst juba teinud. Lutheruse kirjades olla nii hirmsad ketseriõpetused sees, et nende pärast sadatuhat ketserit wõida ära põletada. Wägewad sõnad mõjusiwad; igalt poolt kuuldi nurisemist Lutheruse ja tema meeleliste wastu. Kõige rohkem laitis

ſaadik ſeda nõuu, Lutheruſt riigipäewale kutſuda, ſee olla ketſeri auustamine.

Noor keiſer oli eſiotſa kitſikuſes. Lutheruſe eluſt ei hoolinud ta küll wähemat ja ſeepäraſt polnud tal ſuurt asja paawsti ſaadiku nõudmiſele Lutheruſe ära hukkamiſeks wastu ſeista, aga Saksi kuurwürsti, Lutheruſe kaitsjat, ei tahtnud keiſer mitte pahandada. Juſt Saksi kuurwürsti ſoowitamiſel oli Karl keisrikrooni oma pähä ſaanud. Ei jäänud muud nõuu, kui Lutheruſt ometigi riigipäewale kutſuda ja tüliasja üle kuulata. Kuurwürsti tahtmiſt mööda andis keiſer Lutheruſele ka kaitſekirja Wormſi tulemiſeks ja wabaks tagaſiminemiſeks. Lutherus ei pelganud tulemaſt, ta ootas aga kutſumiſt.

Niipea kui kaitſekiri Wittenberki jõudis, läks Lutherus teele. Eel ratſas keiſerlik käſkjalg kaitſekirjaga, Lutherus wäikeſel wankril tema järele. Sõbrade meeled aimaſiwad halba. Wastaſed kiristaſiwad hambaid. Sõber Spalatin, kuurwürsti kodupreester, ſaatis Lutheruſele weel Wormſi linna wärawaſſe hoiatuſe ſõna wastu, et ta mitte linna ei tuleks. Aga Lutherus wastas Jumala abi peale lootes: „Kui ka Wormſi linnas nii palju kuradid peaks olema kui kiwa katustel, ma tulekſin ometi.“ Rüütlid ja adelimehed tuliwad ſuure hulga rahwaga Lutheruſele wastu ja inimeſi oliwad paawſtlaste wihaſtuſeks kõik uulitſad, aknad ja katukſed täis. Kõik tahtſiwad kuuluſt munka näha, kes paawſtile julges wastu hakata.

Järgmiſel päewal wiidi Lutherus riigipäewale ja küſiti, kas ta neid kirjaſid, mis talle ette näidati, omaks tunnistab ja kas ta walmis on nende ſiſu ja õpetuſt tühjaks tunnistama, wõi tahab ta nende õpetuſe juure kindlaks jääda. Lutherus tunnistas kirjad omaks. Teiſe küſimiſe wastamiſeks palus ta omale ühe päewa mõtlemiſe aega. Öö otſa wõitles Lutherus palawas palwes oma ſüdant hoolega Jſſanda ees läbi katſudes ja omale ſelguſt ja kinnituſt ſuure asja kohta nõudes. Palwe wili ilmus teiſel päewal.

Jälle näeme teda keiſri ees riigipäewal. Pikemas kõnes andis Lutherus nüüd aru oma raamatute kohta. Ta ſeletas, kuda ta mõne raamatu ſees Jumala püha ſõna püüdnud inimestele ära ſeletada; teiſte raamatute ſiſu aga käia paawsti ja nende wastu, kes oma waleõpetustega ja kurja häbieluga ristirahwale kahjulikku eesmärki annud, ristiusku teotanud ja rikkunud. Seda ſeletuſt ei tahtnud riigipäew kauemalt kuulda, ta

pidada ettepandud küsimise peale kas jah wõi ei wastama. Nüüd ütles Lutherus kartmata kombel: „Et mu käest liht lühikest wastust nõutakse, siis tahan ta anda sarwita ja hammasteta: kui mind mitte püha kirja tunnistusega ehk muude selgete põhjuste waral süüdlaseks ei tehta, siis ei wõi ma ka midagi tagasi wõtta. Siin ma olen, teisiti ma ei wõi, Jumal aidaku mind! Aamen."

Lutheruse julge kõne ja kartmata wastus ei jäänud mitte üsna mõjuta. Mitmed, kes seni uisa ta wastu olnud, lõiwad mõtlema, ja keiser ütles: „Munk kõneleb kartmata ja julgesti."

Lühikese arupidamise järele kuulutas kantsler: „Homme wara tuleb riigipäew nõupidamiseks jälle kokku ja siis saab keisri otsus kuulutatud." See öö, mis nüüd tuli, oli mõlemil pool uneta ja rahuta. Homik jõudis ja tõi Lutheruse kohta kahtlasi sõnumid. Rooma kawalus oli keisrist wõitu saanud. Noor keiser lasi riigipäewal oma otsuse ette lugeda, kus ta teada andis, et ta kõige wäega uut õpetust, mis ekſitatud munk laiali kannud, tahab maha sulguda. „Ma tahan munga koju saata ja ta ära keelata rahwast ärritamast. Ehk muidu tahan ma tema ja ta meelelised wande abil ja muul teel püüda ära hukata."

Iseeneseſt oli see otsus wali küllalt, aga paawstlased polnud temaga ammugi mitte rahul. Nende süda ihkas werd. Nad tahtsiwad Lutheruse jalamaid ära hukata ja ta tuha niisamati wette puistata nagu see Hussi tuhaga Kostnizis oli tehtud. Aga Lutherusel oli kaitsekiri ja keiser Karl ei annud oma sõna miski hinna eest murda. Lutherus peasis eluga Wormsist. Kuurwürst lasi ta tee peal, waenlaste salawiha kartes, oma rüütliteſt, kellel teerööwlite riided seljas oliwad, kinni wõtta ja Wartburgi lossi warjule wiia. Hiljemalt andis keiser küll weel käsukirja wälja, kus Lutherus riigiwande alla heideti, aga Lutherus oli juba peidus.

Edespidi oli keisril nii palju wälisid tülisid oma suures riigis õiendada, et iseäraliku rõhuga enam Lutheruse peale ei suutnud käia ja kus wcel keiser ja paawst Lutherusele ning tema meelelistele kitsikut püüdsiwad teha, seal ei kutsutud enam Lutherust kohtu ette, waid würstid hakkasiwad sest ajast uue õpetuse eestkostjaks ja kaitsjaks.

Paawsti kiriku kõrwa kaswis uus puhastatud kirik; selle seest- ja wäljastpidine ehitus ja kordaseadmine tarwitas edespidi

kõike Lutheruse aega ja jõudu, kuid esiotsa sundis kuurwürst teda Wartburgi lossi rüütlielu elama.

§ 40. Usupuhastamine Saksamaal.

Kasuta polnud see mitte usupuhastuse edenemisele, et Lutherus ühe aja Wartburgi lossi waikuses eemalt seda liikumist pealt wõis waadata, mis ta ise käima pannud. Korraldada oli palju. Uus wiin ei kõlwanud hästi wanade astjate sisse, aga wanu astjaid ära wisata, enne kui uued walmis, polnud ka mitte sünnis. Mõnda astjat wõis tarwitada, mõnda mitte. Ainult aegamööda wõis uusi astjaid muretseda, nii wõis siis ka wanu astjaid ainult aegamööda eest ära wõtta. Katoliku kirikud kõlbasiwad küll selge ewangeliumi kuulutamise ja õige sakramendi tallituse paigaks, muud kui mõningat wäikest muudatust oli waja ette wõtta. Katoliku Jumala teenistuse kord aga pidi põhjast muudetud saama. Kõik tormiline ägedus sellel toimetusel wõis noorele puhastatud usule ainult kahju saata. Lutherus oli loomu pooleşt äge mees; waheşt ta poleks mitte piiri pidanud, kui ise keşk liikumise sees oleks seisnud. Aga nüüd pani Issand ta kümneks kuuks „Patmuse saarele" Wartburgi lossi. Siit sai ta pikalistele erutajaks, äkilistele tasandajaks. Mis muidu uisapäisa, tormiliselt ja äkitselt oleks tehtud, sai nüüd targu tasastesse roobastesse juhitud. Kirjadega ja õlipuulehtedega toetas Lutherus sõpru ning hirmutas wastaseid, kes esmalt arwasiwad, et Lutherus kadunud wõi surnud. Wartburgis alustas ta ka oma tähtsama töö, Saksa keelse piibli ümberpaneku. Suwel 1521 tegi Lutherus uue testamendi üsna walmis.

Wittenbergi linnas hoolitses truu Melanchthon selle eest, et usuteade üliõplased tublit juhatust saiwad. Õpetamine oli selle mehe ülem rõõm ja polnud teist sarnast osawat professorit leida kui tema. Aga Melanchthon oli ühtlasi rahumees, tasase järeleandja waimuga, usupuhastuse edenemist ei suutnud ta juhtida. Aega mööda wõtsiwad mõned „märatsejad waimud" wõimust, hakkasiwad pilta lõhkuma ja tegiwad muid segadusi.

Nüüd ei püsinud Lutherus kauemalt Wartburgis olla; ootamata tuli ta Märtsi kuul 1522 Wittenberki, waigistas wägewates jutlustes rahwast ja korratu olek kadus. Melanchthoniga koos waatas Lutherus peale selle uue testamendi tõlgi läbi

ja andis ſelle trükki (1522). Raamat leidis wäga rõõmuſt wastuwõtmiſt ülemate ja alamate keskel. Teda trükiti ſuured hulgad ja ühte järgi ning ta ſai tõesti rahwa-raamatuks. Kohe wõttis Lutherus wana testamendi tõlkimiſe käſile. Aastal 1530 lõpetas ta ka ſelle töö ja a. 1534 ilmus täis Saksa keelne piibel. Uſupuhastus ſai ſeega Saksamaal kõige kindlama põhja alla. Lugejad, mõiſtlikud inimeſed, ſuutſiwad piibli najal iſe katoliku eksituſi ära tunda ja uſuteed leida.

Wägew uſupuhastuſe liikumine algas terwel Saksamaal, ükski küla ega linn ei jäänud temaſt puutumata. Jumala teenistustel tehti jutlus peaasjaks ja Ladina keele aſemele ſeati Saksa keel, koori laulu kõrwa koguduſe laul. Jõulus 1521 jagati juba Wittenbergi linnas lauarahwale eſimeſt korda ewangeliumi õpetuſt mööda Kristuſe taewaliſt annet leiwa ja wiina all, kuna katoliku kirikus ainult leiba jagatakſe. Mungad ja nunnad jätſiwad klooſtrielu maha. Aadelimehed, kellele Lutherus iſeäraliſes raamatus nende kohuſed meele tuletas, tõſtſiwad a. 1522 ſada kaebduſt awalikult paawſti peale. Kaupmehed ja reiſijad kandſiwad ſõnumid ſeſt, mis ſündinud, igale poole laiali. Awalikult ja ſalaja weeti raamatukoormaid: piiblid, jutluſeraamatuid ja teiſi uſupuhastuſe kirjaſid. Liikumine ja oſawõtmine kiriklikus uuenduſes oli üleüldne. Ka mujal maades, nagu Rootſi-, Daani-, Hollandi-, Italia-, Hiſpania-, Prantſuſe ja Inglismaal oli neid inimeſi, kes Saksamaal ärkanud ewangeliliſeſt liikumiſeſt rõõmu tundſiwad, ja iga edenewat ſammu oma eeſtpalwega ſaatſiwad.

Lutherus pani, kui teiſed klooſtriwennad ju klooſtri oliwad tühjaks jätnud, a. 1524 oma mungakuue ka maha. Järgmiſel aastal heitis ta abielusſe; naene Katharina oli enne ka klooſtris nunnaks olnud. Nii wõis Lutherus nüüd ka oma perekondſes elus kui piiskopp ja hingekarjane koguduſele head eesmärki anda. Ei ta wäſinud ſule ja ſõnaga ewangeliumi kuulutamiſe eeſt ligidal ja kaugel hoolt kandmaſt. See oli ta püüdmiſe ülem ſiht, et igal pool kriſtlikus kirikus Jumala ſõna „ſelgesti ja puhtasti“ ſaaks õpetatud ja ſakramendid „õieti“ pühitſetud. Neid kirikuid, kus puhta ewangeliumi õpetuſele jutluſes ja ſakramendi tallituſes aſet anti, hakati Luther uſe kirikuteks (kogudusteks) hüüdma. Nende arw kaswis priskesti.

Wastaſed muidugi mitte ei maganud. Kiriku wanded ja kuninglikud käſud lendaſiwad aina. Sõnas ja kirjas püüdſiwad

paawstlaſed kardetawat liikumiſt muljuda. Iſegi üks kuningas, Heinrich VIII. Inglismaal, wõttis ſule paawsti kaitsmiſeks kätte. Lutheruſe raamat „Paabeli wangipõli" oli paawſtlastele kõige ſuuremat tuska teinud. Selle wastu kirjutas Heinrich raamatu: „Seitſe ſakramenti," ja ſai paawsti poolt auunime „uſukaitsja."

Paawſtlaste kõrwal ilmuſiwad uſupuhastuſele teiſed takiſtuſed. Nõnda ſaatis *talupoegade mässamine* uſupuhaſtuſele wäga ſuurt kahju. Talupoegade järg Sakſamaal oli hale, nad oliwad mõisnikkude ja rüütlite jalge alla maha rõhutud. Mässamiſel püüdſiwad nad omale kergituſt, ſaiwad aga a. 1525 ära wõidetud ja uuesti alla rõhutud. Kuid Lutheruſele pandi, ehk ta küll talupoegi juſt püüdis tagaſi hoida, mässutõusmine süüks. Mitmed würstid lõiwad mässu tõttu Lutheruſe wastaſeks.

Ka *ümberristijate* ſelts tegi palju paha. Nad põlgaſiwad lasteristimiſt, nimetaſiwad ſeda kuradi pettuſeks, hüüdſiwad ennaſt õigeteks uſupuhastajateks, uhkuſtaſiwad oma Püha Waimu annetega, kiitleſiwad uute ilmutustega ja unenägudega, ei ſallinud ülemaid ega walitſuſt. Nende hulk kaswis ruttu, ehk küll würstid ja walitſejad wäega ja piinaga nende wastu ſeiſiwad. Rätſepp Johann Bockhold Leydeni linnaſt oli nende peamees. Münſtri linnaſt ajaſiwad nad katoliku piiskopi ära, rätſepp hakkas „uue Siioni" kuningaks. Aga jäle oli rätſepa walitſus, ta polnud mitte inimeste walitſeja, waid nende tapja. Piiskopp piiras linna ümber, nälja ſunnil tegiwad inimeſed wärawad lahti ja kurwale ſegaduſele walmiſtati wõitjate poolt werine lõpp. Uſupuhaſtuſele aga pandi ſiin uks lukku.

Kus keiſer kõige ſelle aja oli? Türklane ja Prantslane pidaſiwad ta ühte lugu nii kinni, et mitte mahti ei ſaanud, kindlamalt Sakſamaa peale ſilma wiſata. Saksa ewangelimeeleliſed würstid aga lõiwad rahu ajal lepingusſe kokku oma uſu ja wabaduſe kaitsmiſeks.

Speieri riigipäewal (a. 1526), mis keiſri wend Ferdinand juhatas, pidi uſuaſi täiesti ſeletatud ſaama. Keiſer nõudis oma Wormſi käſukirja (Lutherus ja tema poole hoidjad riigiwande all, kõigiſt õigusteſt lahti) rutuliſt täitmiſt ja endiſe kirikuolu jalale ſeadmiſt. Ewangelimeeleliſed würstid paniwad omalt poolt järgmiſe ſeletuſe ſellele nõudmiſele wastu: „Meie tahame oma jõudu tarwitada, et Jumala nimi auuſtatud ja ſee õpetus kaitſtud ſaab, mis Jumala ſõnaga ühte käib. Meie täname Jumalat, et meie päiwil tõſine õpetus õigekſſaamiſeſt

usu läbi elawaks on saanud, mis kaua aega ebausu lasu alla maetud oli ja ei luba mitte, et tõde, mis meil wast on ilmsiks saanud, jälle saaks maha kustutatud."

See on ewangeliusku würstide esimene awalik tunnistus, liht, lühike ja selge. Suur segadus oli tulemas keisri ja würstide wahel. Aga Türk wiis Ferdinandi Ungari maad kaitsma ja Karl läks Rooma linna petist paawsti karistama. Hädaoht kadus. Saksa riigipäewal tegiwad ewangeli ja katoliku würstid taga oma keskel otsuse, et iga würst omal maal oma südametunnistust mööda usuasju wõib õiendada, kuni üleüldne kiriklik sinot mõjuwa otsuse teeb. Makswaks sai siis Speieri riigipäewal seadus: Kelle maa, selle usk (cujus regio, ejus religio).

Kolm aastat rahulist tööaega oli jälle wõidetud. Uus õpetus juurdus ja wõttis maad. Kiriku ja kooli elu korraldati. Lutherus kirjutas oma suure ja wäikese katekismuse (a. 1529) ja kaunistas kiriku lauludega Jumala teenistust. Ta tegi ise mitmed kaunid laulud ja lõi neile wiisid juure. Kloostrite waranduse ga asutati uued koolid.

Järgmisel Speieri riigipäewal a. 1529 mõisteti keisri ja katoliklaste poolt endine otsus (1526) tühjaks ja nõuti uuesti Wormsi käsukirja täitmist. Aga ewangelimeelelised würstid waidlesiwad wasta, esmalt suusõnal, siis kirjalikult. Selleşt wastuwaidlemiseşt (protest) hüütakse ewangeliusulisi tänapäewani wastuwaidlejateks (protestantlasteks). Aasta päraşt peeti uus riigipäew Augsburgi linnas (1530). Seal lasiwad wastuwaidlejad oma usutunnistuse (confessio Augustana) awalikult ette lugeda. Kõik kuulasiwad hästi tähelpannes pealt ja mitmed katoliku würstid oliwad temaga õige rahul. Selle Augsburgi usutunnistuse lipu all läks ewangeliusu liikumine nüüd edasi.

Keiser, paawst ja katoliku würstid turtsusiwad wäga. Ühte lugu oli nende poolt weriſt wägiwalda karta. Schmalkaldi leping 1531 walmistas protestandi würstid sõjale. Aga weel anti noorele wõsule usuwäljal aega kosuda ja kosumist kulus mitmet pidi ära.

Luther use kirikutel ja kogudustel polnud weel kindlat seadust, sest usupuhastajad ei nõudnud ega soowinud hakatuses sugugi mitte uut usku wõi uut kirikut. Nende nõuu ja soow oli wana usku parandada ja puhastada, ei mitte kirikuseadust muuta. Kui nende nõuu oleks kuulda wõetud, kui puhas ewangeliumi õpetus ja õige sakramendi tallitus neile oleks

lubatud, siis olekſiwad nad wanasse kirikusse paawsti ja piiskopide alla jäänud. Aga paawſt ja piiskopid ei lubanud nende soowi, ei kinnitanud nende kirikuõpetajaid, ei wõtnud ewangelimeelelisi armulauale, kui need oma õpetuseſt ei taganenud. Nii ei olnud teist nõuu, kui hoopis katoliku kirikuſt, paawsti ja piiskoppide woli alt lahkuda. Schmalkaldi õpetused (1537) täiendawad Augsburgi usutunnistuſt selle pooleſt, et ewangeli kirik eneſe täiesti paawsti alt lahti wõttis ja ise oma seaduseandjaks ja walitsejaks hakkas püha kirja põhja peal. Need Schmalkaldi õpetused on teine tähtis usutunnistus wastuwaidlejas ewangeli Lutheruse kirikus.

Werine taplus ei jäänud nüüd ka enam kauaks tulemata. Schmalkaldi sõjas ristiti wastuwaidlew Lutheruse kirik wereristimisega (1546). Esmalt surus keiser wastuwaidlejad oma alla, päraſt pööras sõjaõnn ja wastuwaidlejad saiwad omale Saksamaal eluõiguse (1552), mis Augsburgi rahutegemisel (1555) uuendati ja wiimati päraſt kolmekümne aastaſt sõda (1618—1648), kus Rootsi kuningas Gustav Adolf Saksamaa Lutheruse kiriku häwituseſt peastis, aastal 1648 täiesti kindlaks tehti.

Lutheruse kutsus Jumal enne ära, kui werine sõjawanker weerema hakkas. Eislebeni linnas oli ta sündinud, sealsamas ka ta suri. Mansfeldi krahwid palusiwad ta omale poole päranduse asju õiendama. Tee peal külmetas Lutherus ja jäi haigeks. Terwis paranes küll jälle ja krahwid leppisiwad Lutheruse rõõmuks, aga haigus tuli uuesti. 18. Weebruaril 1546 pani Lutherus oma silmad kinni rahuunele. Enne surma küsis doktor Jonas weel: „Aus isa, kas surete nüüd Jeesuse Kristuse sisse uskudes ja oma õpetuse sisse kindlaks jäädes?“ „Jah!“ kostis Lutherus selge sõnaga, magas weel weerand tunni õige magusasti, tõmbas siis korra sügawasti hinge ja uinus ristis kätega wiimsele unele Issandas.

§ 41. Usupuhastamine Schweizimaal. Ulrich Zwingli.

Schweizimaa sai Iiri saare munkade käest ristiusu. Gallus, tuttawa kloostriisa ja missionari Kolumbanuse jünger, kuulutas mägise maa rahwale kõige esmalt Kristuse lunastust ja armu. Hulk kloostrid asutati ja aega mööda sai terwe maa

ristiusku. Kirikud anti hiljemalt paawsti kaitsmise alla ja kirikuseadus sai Rooma wärki.

Schweizi mehed oliwad wanaste kuulsad oma wapruse pooleſt, nende maad hüüti aina Europa sõjakooliks. Schweizi mehi himustati igal pool sõjameheks. Seſt kaswis wiimati halb waenulkäimise pruuk. Suurel hulgal läksiwad noored poisid wõeraste würstide juure waenupalgaliseks, waenudes auu ja raha teenima. Kes neist eluga tagasi peasiwad, tõiwad hulga riiwatuid kombeid kaasa. Kodune rahwas sai rikutud. Paawstidel oli seſt palju süüd. Nende waenuwanker weeres sagedasti, soldatid kulus palju ära. Schweizlased oliwad lähedal saada, muudkui wõeti neid. Preestrid manitsesiwad pühale sõjale, rahakukkur meelitas omalt poolt. Raha sai aga warsti peaasjaks. Kes rohkem pakkus, see soldatid sai, oli ta nüüd paawst wõi paawsti wastane würst. Paawst tegi siis ka oma rahakoti suu ikka rohkem lahti, meelitas, kus rahasummad ei ulatanud, heade kohtadega ja peastukirjadega. Niisugune sahkerdamine solkis preestrid ja rahwa, kaotas aga ühtlasi Schweizi rahwa seas auupakkumise paawsti wastu. Nii seisiwad lood usupuhastuse algul.

Ühel ajal algas usuliikumine Schweizimaal ja Saksamaal, aga lahus ja teineteiseſt peaaegu puutumata. Üks tõde tungis wäega mõlemates maades elule, üks waim pani mõlemates usupuhastuse käima. Seepärast on usupuhastusel mõlemates maades rohkesti ühisust ja sarnasust. Siiski sai usupuhastus teisel maal ja teise rahwa seas teise näo ja teise kuju, seſt et rahwus, riigiseadus ja seltslik elu mõlemil maal hoopis isesugune oli. Saksamaal walitses igal pool würstide wõim, Schweizimaal waba rahwas wabadriikides. Saksamaal wõitles keiserlik wägi paawsti lipu all usupuhastuse wastu, Schweizimaal seda ei tuntud; siin oli rahwas ise usupuhastuse wastuwõtja ja ka wastuhakkaja. Saksamaal tõusis ja paistis üks mees, Lutherus, kaugelt üle teiste; ta seisis kui mõni wana aja kangelane keſk liikumist; midagi ei saadud ilma temata tehtud. Schweizimaal koguni teine lugu. Terwe rida auusaid mehi seisis malewa ees. Seal oli Wittenbach, Zwingli, Ökolampadius, Leo Juda, Kapito, Haller, Farél, Oswald Mykonius ja Kalwin. Mitmed neist saiwad siis alles teine teisega tuttawaks, kui juba usupuhastuse töö oma ette oliwad käsile wõtnud. Wõitlemine ilmus ja algas kõigis üheteistkümnes wabadriigis otse nagu käsu peale ühe kor-

raga. Glarus, Basel, Zürich, Bern, Neuenburg, Genf, Luzern, Schaffhausen, Appenzell, St. Gallen ja Graubünden läksiwad korraga usupuhastuse liikumisel kihama.

Usupuhastajate meeste seast paistab Ulrich Zwingli kõige esmalt silma. Teda kutsutakse enamisti Schweizi maa usupuhastuse apostliks ja tõesti oli ta tähtis tööriist Issanda käes, ehk küll teised juba enne teda põldu oliwad harima hakanud ja ka hiljemalt ülem juhatus kunagi tema käes ei seisnud. 11. aastasajal läksiwad kaks waga koopameest St. Galleni linnast Zürichi järwe kaldale elama. Kõrwalisesse tühja orgu asus pikkamisi hulk inimesi elama. Kõrgemasse paika, 2000 jalga üle järwe weepinna, ehitati kirik. Kiriku ümber kaswis küla Wildhaus. See küla on Ulrich Zwingli sündimise paik. Tema isa oli wäikese külakoguduse wanem wõi ammann. Ulrich sündis uueaasta päewal 1483. Zwingli pere ja sugukond oli mõjukas ja jõukas. Isal oli hulk karjaloomi, need aeti suweks mägedesse. Isa, wendade ja õdede kaasas käis ka Ulrich suwel mägedel karja hoidmas. Aga poisikesel oliwad head waimuanded ja seepärast soowis isa tast preestrit lasta saada. Üks onu oligi preester; selle juure saadeti poisike õppima. Pärast wiis onu ta Baseli linna, sealt Berni, Wiini ja jälle tagasi Baseli ülikooli. Basel oli Schweizi maal, mis Tartu Liiwi maal, tarkuse pesa, hea ülikooliga ja suurte trükikodadega. Mõjukam usuteade professor oli seal Wittembach. See kuulus usuteadlane tundis püha kirja wäga hästi. Paawsti eksitused polnud tal seepärast ka mitte tundmata ja oma kuulajate ees ei katnud ta neid mitte aralt kinni. Oma enese seisupaika tähendas Wittembach järgmise sõnaga: „Kristuse surm on ainuke tasumine, mis meie pattude eest on maksetud.“ Käsutegudest ei lootnud ta siis muidugi mitte õigekssaamist. Tema käest õppis Ulrich Zwingli seda, mis Lutherus Staupitzi käest, et usk see on, mis meid õigeks teeb. Baselis sõbrustas Ulrich Zwingli Leo Judaga ja Kapitoga. Suur muusika sõber oli Zwingli, nagu kõik ta suguwennad Ta mängis kannelt ja wiiulit, puhus wilet, klarineti ja jahtsarwe.

Aastal 1506 kutsuti Zwingli Glarusse linna kirikuõpetajaks. Seal tegi ta kümme aastat koguduse keskel tööd ja laiendas enese teadmist piibli lugemisega, Origenese, Ambrosiuse, Hieronymuse, Augustinuse ja Chrisostomuse kirjadega. Ka Wiklefi, Hussi ja Erasmuse raamatuid luges ta hoolega ja Rooma kirik-

likud ekſituſed ſaiwad tal aega mööda ikka ſelgemaks. Kantsliſt kuulutas Zwingli julguſega Jumala ſõna, aga ſeletas ka oma kuuljatele Rooma ekſituſi.

Aastal 1513 tarwitas paawſt jälle Schweizlaste mööka Italia pinnal Prantſuſe kuninga Franz I. wastu. Maakonna ſeaduſt mööda ſaadeti Zwingli Glaruſe meestele ſõtta preeſtriks. Sell waenukäigul nägi ta oma ſilmaga ſõja koleduſt ja ühtlaſi paawſtlaste ülbuſt ning uhkuſt. Suguwendade tapmine piſtis Maregno lahingis talle eneſelegi ſõjamõõga pihku. Ta märkas nüüd, et kirik ja riik *hädasti* paranduſt tarwitawad. Kõige pealt kipitas ſee ta ſüdame peal, et ſuured ſalgad noori ſuguwendi auuahne paawſti ſõdades oma elu pidiwad kaotama.

Zwingli laitis koju tulles wägewal ſõnal oma suguwendade waenulkäimiſt ja mitmed maakonnad keelaſiwad ſelle kombe ära.

Aastal 1516 kutſuti Zwingli Einſiedelni kirikuõpetajaks Schwyzi maakonnas. See oli Schweizlaste püham paik, rahwaſt woolas ſinna igalt poolt ſuurel hulgal kokku. Kolm aastat wõitles ſeal Zwingli ebauſu ja kõikſuguste ekſituste wastu. Klooſtriiſa ſallis ja kiitis ſeda.

Tähtſamaks tööpaigaks aga ſai Zwinglile Zürichi linn ja maakond. Sinna kutſuti ta aastal **1519**. Hea ſõbra Oswaldi Mykoniuſe leidis ta ſeal ees, ſee oli kooliülem Zürichis. Jutluſte põhjaks wõttis Zwingli Matteuſe ewangeliumi ja ſeletas ſelle järgimööda otſani ära. See oli koguduſele kuulmata ja uus. Kaunis kõneand toetas ſeletuſte mõju. Nii kui ristija Johannes manitſes ta rahwaſt meeleparandamiſele. Mõningad waimulikud ülemad ei tahtnud ſeda ſallida, et Zwingli Matteuſe ewangeliumi jutluſtes ära ſeletas, aga wiiſakal kombel tuletas Zwingli neile meele, et juba kirikuiſa Chryſoſtomus Matteuſe ja Augustinus Johanneſe ewangeliumi üle jutluſi oliwad pidanud.

Ka Schweizi uſupuhastajatel käis peastukaupleja tüli tegemas. See oli *Bernhardin Samſon*, niiſama häbemata nagu Tezel. Aga Schweizlaſed ſaiwad ſelleſt hõlpſamasti jagu kui Sakslaſed Tezeliſt. Aastal 1518 tuli Samſon maale ja nimelt Schwyzi maakonda. Zwingli oli alles Einſiedelnis. See walmiſtas talle ſeal niiſuguſe wastuwõtmiſe, et kaupleja mujale läks õnne katſuma. Aga mujal kaup ei õitſenud, rahwas oli waene. Kui ta wiimati rikka Zürichi linna poole nihkus, oli Zwingli juba ſeal ees. Linna walitſus ei annud Samſonile luba oma kaupa lahtigi wõtta. Paha meelega läks Samſon

tagasi Italiasse, aga wiis siiski kolme hobuse koorma peasturaha kaasa. Paawsti wandekiri jäi tulemata, sest Lutheruse asi Saksa maal oli alles seletamata, Schweizlastega ei tahtnud paawst uut tüli hakata.

Esimesest päewast saadik oli Zwingli oma Zürichlasi ewangeliumi tões õpetanud ja juhatanud. See hakkas mõjuma. Mitmed katoliku kombed jääti maha. Linna poolt anti kõikidele munkadele ja preestritele käsk kätte puhast ewangeliumi kuulutada. Aga ühtlasi tuli piiskopi poolt, kellele asi liiale läks, käsukiri, kus kõik uuenduséd ära keelati. Torm oli tõusmas. Aga usupuhastusel oliwad niihästi Zürichis kui mujal kaunikesed juured all. Zwingli polnud sugugi mitte ükši töös. Hulgad juba pidasiwad uut selget õpetust kalliks. Glaruse, Schwyzi ja Zürichi maakonnas oli Zwingli ise ewangeliumi seemet külwanud, waimud oliwad seal liikumas. Mujal kandsiwad teised tähtsad mehed kalli asja eest hoolt. Baseli linnas rändas Zwingliga ühte rada professor ja kirikuõpetaja Johannes Ökolampadius. Ta oli hea Hebrea ja Greeka keele tundja, awitas Erasmust Greeka keelse uue testamendi wäljaandmise juures, õppis ise seal juures Jumala sõna sügawamalt tundma; käis Saksa maal, maitses ka ühe wahe mungaelu; sai Lutherusega tuttawaks; ja toetas wiimati Zwinglit niisamati nagu Melanchthon Lutherust. Kolmas tähtis tööline oli Leo Juda, wäikese kasuga „preestrikene," aga wägewa waimuga mees. Zwingliga koos õppis ta omal ajal Baselis Wittembachi juures usuteadet, sai siis oma kodupaika Elsassi maale õpetajaks. Sealt lahkudes läks ta tagasi Baseli linna, oli Zwingli järel Einsiedelnis neli aastat, kust ta a. 1523 Zürichi linna Peetri kiriku õpetajaks kutsuti. Pisut wanem neist oli Kapito, ka Elsassi maalt pärit. Tema tööpõld oli hakatuses Baseli linnas, kus ta Ökolampadiusega käsi käes käis; päraft asus ta Strassburgi linna; seal oli usupuhastaja Bucer juba töös. Oma eluõhtuni kandis Kapito Buceri kõrwal ewangeliumi õpetuse eest hoolt. Berni linnas walmistas jälle tasane Berthold Haller puhastatud usule, mitme pahanduséga wõideldes, aga ikka wõites, kauni paigakese. Peale nimetatud meeste oli muidugi weel teisi, kes Schweizi maal ewangeliumi seemet külwasiwad.

Kaua aega ei tehtud usupuhastajatele mingi wälist waewa wõi takistust. Aga Kostnitzi piiskopi käsukiri äratas mungad ja preestrid ühel hoobil ägedale wastupanemisele. Aastal 1522

tõstsiwad Zürichi mungad linna walitsuse ees Zwingli peale kaebtuse, et see neile sugugi asu ei anna ja nad rahwa silmas otse naeruks teeb. Ka piiskopp läkitas saadiku Zwingli peale kaebama. Kutsuti siis suur linna nõunukogu kokku. Saadiku kaebtus oli wägew, aga Zwingli wastus weel wägewam. Kaebtusest ei saanud midagi. Selsamal ajal tuli Franzisklane Franz Lambert Prantsuse maalt Zürichi linna Zwingliga uue õpetuse päraft waidlema. Aga waidluses andis ta enese awalikult alla ja tunnistas Zwingli õpetuse õigeks. Wastastele tuli see lõpp koguni ootamata, nad lootsiwad just Lamberti kõneosawuseft palju abi ketserite wastu. Linnawalitsus aga andis nüüd kõwa käsu, et puhas ewangelium kõigis linna kirikutes saaks kuulutatud. Zwingli wõttis naese; teised õpetajad astusiwad tema jälgedesse; hulgad kloostrid jäiwad tühjaks.

Katoliku pühade piltide ja sakramendi tallituse wastu läksiwad healed päew päewalt käredamaks. Asja selgituseks peeti Zürichi linnas kaks awalikku waidlust (a. 1523). Esimeseks waidluseks seadis Zwingli 67 waielsõna omast õpetuseft kokku ja kostis ise nende eest. Wastane, piiskopi abiline Faber sai ära wõidetud. Teisel waidlusel oliwad Zwingli ja Leo Juda walmis piltide ja sakramendi tallituse päraft waidlema, aga jäiwad peaaegu wastaseta.

Linnawalitsus lasi nüüd nelipühi päewaks a. 1524 pildid kirikust ära koristada ja seinad walgeks lubjatada. Altari asemele seati liht laud, kust pealt lauarahwale leib ja wiin wälja jagati. See sündis esimest korda aastal 1525. Puhastatud usuga hakati ühtlasi hästi kõlblikku elu nõudma ja seati kindel kirikuwalitsus jalale. Kõik awalikud riiwatu elu elajad saiwad kõwasti karistatud ja kui waja, hoopis maalt wälja aetud.

Teistes linnades ja maakondades edenes usupuhastus niisamati nagu Zürichis. Aga wiies maakonnas jäiwad katoliklased enamusesse ja peremeheks ja hakkasiwad ewangeliusulisi taga kiusama. Sinna juure tuli, et katoliklased waenulkäimise poolt oliwad, kuna ewangeliusulised selle kõlwatu kombe wastu seisiwad. Kurb kodusõda oli selle wastoleku järg. Kappeli lahingus 1531 saiwad ewangeliusulised ära wõidetud ja Zwingli langes tapluses. Waenlased leidsiwad ta surnukeha, kiskusiwad neljaks, põletasiwad ära ja puistasiwad tuha tuulde. Aga põlema süüdatud ewangeliumi tuld ei suutnud waenlased enam kustutada.

§ 42. Usupuhastamine Schweizi maal.

Farel ja Kalwin.

Saksa Schweizimaal oliwad usupuhastajad suuremalt osalt oma maa lapsed, Prantsuse Schweizimaal aga wäljamaalased. Tähtsamad wiimaste hulgas, Wilhelm Farel ja Johann Kalwin oliwad Prantsuse maalt pärit.

Farel, rikka adelipere laps, sündis a. 1489 Dauphinè maakonnas ja õppis Pariisi ülikoolis. Nuusam mees selles suures ülikoolis (Sorbonne) oli usuteade professor Johann Faber (Lefèvre). Aastal 1512 juba õpetas ta, et Jeesus Kristus ainukene usu hallikas, siht ja pea on, ning et Jeesuse rist taewaukse lahti ja põrguwärawa kinni paneb. Farèl kuulas ja Issand tegi ta südame lahti. Lühikese ajaga sai ta Jeesuse tõsisele tundmisele. Professor ja üliõplane löiwad kindlaks sõbraks. Kauaks polnud nende jäämist Pariisi mitte, waen läks seal uue õpetuse wastu wäga suureks. Aga Meaux'i (Moo) waga piiskopp kutsus nad oma poole ewangeliumi kuulutama. Rahwast tuli hulgal nende jutlust ligidalt ja kaugelt kuulama. Töö uutsewili oli wäikene kogudus, mis Farel siin asutas. Esimene puhastatud usuga kogudus Prantsuse maal. Kuid preestrid kihutasiwad katoliku rahwa nii mässama, et mehed paremaks arwasiwad eemale minna. Farel asus tükiks ajaks oma kodupaika tõesõna kuulutama. Kodu elasiwad tal kolm wenda, need wõitis ta kõige esmalt puhastatud usule. Siis käis ta lõwi julgusega linnast linna ja paigast paika inimesi jutlustega äratamas. Küll ähwardati, küll kimbutati meest, aga mida suurem kitsikus, seda suurem julgus. Ülewal mägedes ja all orgudes, jõgedel ja järwedel, kus ta aga iial kuuljaid leidis, tõstis ta oma healt. Wiimati ei annud wastased talle sugugi asu ja püüdsiwad teda kui lindu. Siis põgenes ta Baseli linna (a. 1524). Nüüd jäigi Farel Schweizi maale elama ja käis endist wiisi linnad ja maad läbi jutlusi pidamas. Kuid prantsuskeelne rahwas oli wäga elaw ja äge, ning Fareli tulised sõnad sütitasiwad mõnes paigas liig elawat, aga pealiskaudist tuld. Töö mõju polnud mitte ikka tõsine meeleparandus, waid aga paljas tormijooksmine katoliku eksituste wastu.

Farel ise oli läbi ja läbi usklik mees. Genfi linnas ootas teda suurem ja kindlam töö kui senine. Linn oli rikas, palju uhkeid kirikuid ja kloostrid, aga ka palju ebausku, kergemeelelist

ja kõlwatut elu. Farel wõttis paranduse kõige jõuuga ja elawusega käsile. Ta leidis ka linnawalitsuse poolt abi ning toetust. Kuid preestrid tõstsiwad nii käredat lärmi, et Farel ajuti linnast pidi ära minema. Koolmeister Froment ajas aga waikselt tööd edasi. Ta õpetas lastele uue testamendi piiblilugu ja tegi seda nii mõnusalt, et ka wanemad suurel hulgal tema õpetust tuliwad pealt kuulama. Kord wiisiwad nad koolmeistri wägisi turu peale ewangeliumi kuulutama. Aasta pärast tuli Farel jälle tagasi. Ärritus kaswis nüüd mõlemil pool, katoliklaste ja ewangelimeeleliste seas. Katoliklased wõtsiwad wiimati nõuuks ewangeliusulisi ära tappa. Need walmistasiwad siis ka omalt poolt waenumõõka. Wõõrad kaupmehed lõiwad waigistajateks riidlejate wahele, kui ju werewalamine algamas oli. Linnawalitsus ei teadnud nüüd muud paremat teha, kui usuwabadust kõigile elanikkudele kuulutada. Ühtlasi aga keelas ta kõwasti ära midagi jutlustes kuulutada, mis mitte Jumala sõnaga ühte ei käi. Piiskopp oli juba ammugi linnast läinud. Katoliklased katsusiwad weel kord awaliku waidlemisega õnne (a. 1535), saiwad ära wõidetud. Siis katsusiwad nad kihwtiga uue liikumise peamehi ära surmata, ka see katse läks nurja. Linna suures nõuukogus kaalus wiimati healte enamus ewangelimeeleliste poole. Kõik paawstitamised keelati ära, ewangeliumi Jumala teenistused seati korrale ja linn oligi pealiskaudu parandatud usku. Genfi linn sai nüüd peidupaigaks hulkadele, kes usu pärast põgenemas oliwad. Aga see mees oli alles tulemata, kes Genfi linna parandatud usu peapaigaks tegi.

Ühel õhtul Augusti kuul a. 1536 jõudis kõrge kasuga kahwatanud palega Prantsuse põgeneja linna. Tal oli nõu pisut hingastada ja siis Baseli ning Strassburgi poole edasi rännata, kus ta juba ennegi aset oli pidanud. See oli Johann **Kalwin.** Näo pooleşt oli ta Genfi linnas küll alles tundmata, aga muidu juba hästi teatud. Tema raamat „ristiusu õpetus" oli tuttaw, teati ka, et ta tubli usuteadlane ja truu usupuhastuse sõber on; et ta Prantsuse kuningalt puhastatud usulistele kergitust ja sallimist nõudnud ja Pariisist pahanduste pärast, mis seal usuasjus tõusnud, lahkunud. Nii pea kui Farel kuulda sai, et Kalwin Genfi linnas on, ruttas ta tema juure wõõrastemajasse ja palus teda Genfi linna omale abiks jääda. Kalwin seisis koguni wastu, aga ei ta peasnud Fareli käest, pidi jääma.

Ta seati ühe kiriku peale õpetajaks ja ühtlasi usuteade professoriks. Nüüd oli suurte annetega mehel paras mõjuwald käes.

See tähtsam usupuhastuse põhjustaja, edendaja ja juhataja Lutheruse kõrwal sündis Prantsuse maal Pikardie maakonnas Noyoni linnas 10. Juulil 1509. Isa oli kohase piiskoppi kirjatallitaja, pojast pidi preester saama. Anti ka juba 12 aastasele poisikesele preestrikoht, s. o. koha sissetulek ja niideti tal pealagi paljaks. Pärast käis Kalwin Pariisis Usuteade koolis ning seati 18 aastaselt tõesti preestriks. Puhastatud usuga sai Kalwin juba koolis tuttawaks ning hakkas oma onupoja Olivetani kõrwal piiblit lugema. Aga selgus puudus ja hoolega püüdis ta ennast uuest õpetusest eemal hoida. Süda ei annud rahu. Et südametunnistust waigistada, pakitusest peaseda, jättis Kalwin preestri ameti maha ja hakkas õigusteadet õppima. Kõrwal luges ta piiblit, leidis wiimati rahu ja selgust ja hakkas nüüd ka teistele õpetama, mis ise uskus ja tõeks pidas. Kalwin läks nüüd uuesti Pariisi ja äratas seal inimesi õigele usule. Warsti sai ta nimi tuttawaks ning ta lootis, sest et hulgad inimesed rõõmuga tema kõnesid kuulasiwad ja tõe õpetuse ka wastu wõtsiwad, Pariisis pikema aja peale tööd leidwat. Aga tagakiusamine ajas ta rutuliselt põgenema. Nüüd wiibis Kalwin mitmes paigas, nimelt küll Baselis, kus ta oma raamatu „ristiusu õpetuse" trükkida lasi (1535). Wiimati jõudis ta oma rändamisel Genfi linna ja leidis seal päris jäämise paiga.

Kalwini ristiusu õpetus ilmus wäga õigel ajal. Teda oli hädasti waja. Wäga selgelt ja osawalt on ses raamatus tarwilised usuasjad õpetuseks kokku seatud, ja nimelt kuues peatükis. 1. Käsk (10 käsku); 2. usk (apostli usutunnistuse seletus); 3. palwe (Isa meie seletus); 4. sakramendid (ristimine ja altari sakrament); 5. sakramendid (Rooma teiste wiie sakramendi wastu); 6. kristlik wabadus (usklíku inimese seisukoht ilmlikuis asjus). Raamat, umbes 500 lehekülge paks, on õieti nagu üks suur katekismus ning see puudus seni ajani puhastatud usulistel Schweizi ja Prantsuse maal.

Genfi linna terwe olemise muutis Kalwin hoopis uueks. Karmide seadustega häwitas ta kergemeelelise ja riiwatu elu ära, korraldas Jumala teenistuse ja seadis waimulikkude asjade tallituseks ning nimelt korraliku elu kaswatamiseks konsistorikohtu kõwa karistuse loaga. Ka asutas ta ewangeliusulise ülikooli, kus hulgad noored mehed õpetaja ameti peale ette walmistati.

Kalwini mõjul sai Genfi kogudus tähtsaks toeks ja eeskujuks muile puhastatud usu kogudustele mitmetel maadel.

Rasked tööd rikkusiwad Kalwini terwise. Wiimased eluaastad oli ta ühte lugu haige ja kannatas suurt häda. Aga tööst ei wäsinud ta siiski. Aastal 1564 peastis surm ta walust.

§ 43. Lutheruse ja Kalwini usulised.

Täiesti ühte ei läinud Lutheruse ja Zwingli-Kalwini õpetus mitte. Jumala sõna kohta nõuuti mõlemilt poolt, et see „selgesti ja puhtasti saaks õpetatud" ja inimesed „seda mõõda ka pühasti kui Jumala lapsed elaksiwad." Kõik, mis Jumala sõnaga mitte ühte ei käinud, heideti kõrwale. Ka õigekssaamise kohta õpetati ja kuulutati mõlemil pool ühel wiisil, et inimese teod seal midagi ei maksa, waid ainult usk Kristuse sisse. Usku ei saa aga inimene mitte omast meelest ja wäest, waid Püha Waimu abi läbi, nii et Jumal see on, kes kõik teeb, kellele ka kõik au jääb. Altarisakramendi õpetuses läksiwad mõtted lahku. Zwingli ütles: Altarisakrament on üks mälestamise söömaaeg, mis Kristuse mälestuseks leiba ja wiina maitsedes pühitsetakse; leib jääb leiwaks ja wiin jääb wiinaks. Lutherus õpetas ka: Leib jääb leiwaks ja wiin wiinaks ja ei saa mitte *muudetud*, nagu katoliku kirikus õpetatakse. Aga leiwa ja wiina all saawad kõik, kes püha õhtusöömaajast osa wõtawad, olgu nad usklikud wõi uskmata, Kristuse tõsist ihu ja werd, muud kui usklikud õnnistuseks, uskmatad hukatuseks.

Saksa maal *Marburgi* linnas käisiwad Lutherus, Zwingli ja hulk teisi õpetatud mehi puhastatud usu *ühendamise* pärast nõuu pidamas (a. 1529), et pärast ühe lipu all kui üks puhastatud usu kogudus olcks wõinud paawstlaste wastu wõidelda. Lepiti ka kõigis muis õpetustes, kuid mitte altarisakramendi õpetuses. Mõlemad kirikud läksiwad lahku. Augsburgi riigipäewal sai see lahk ka keiserliku riigiwalitsuse ees awalikuks tehtud. Mõningad ewangeliusulised linnad ei annud Augsburgi usutunnistusele mitte oma allkirja, sest et nad püha õhtusöömaaja õpetuses Zwingli meelelised oliwad. Nad seadsiwad ühe iseäralise usutunnistuse kokku ja pakkusiwad seda keisrile.

Kalwin nihkus oma õpetusega küll wäga Lutheruse lähedale. Ta ütleb: Kuna suu leiba ja wiina maitseb, saab hing

Kristuse äraseletatud ihu ja werd, aga ainult usklik hing, uskmata ei saa muud kui leiba ja wiina. Zwingli õpetus jääti aega mööda rohkem kõrwale, kuna Kalwini waim ja õpetus makswaks sai, niihästi kõigel Schweizimaal (ka Zürichi linnas), kui ka Prantsuse-, Schoti-, Inglis- ja Amerikamaal. Ka suur osa Saksamaad heitis Kalwini usku. Saksa maalsete koguduste tähtsam usutunnistuse raamat on Heidelbergi katekismus.

Protestantlaste suur kogudus on seega üks kaksik-kogudus. Neid koguduši ja inimesi, kes Kalwini ja tema meeleliste mõjul ja hoolekandmisel puhastatud usu wastu wõtsiwad, kutsutakse puhastatud usulisteks ehk Kalwini usulisteks (Reformierte, реформаты), teisi, kes sedasama Lutheruse ja tema meeleliste mõjul tegiwad, Lutheruse usulisteks. Mõlemaid kokku hüütakse ewangeliusulisteks ehk protestantlasteks (wastawaidlejaks). Hakatuses, kui püütud ühendus ei siginenud, asus ajuti kurb waimuwaen kaksikute wahele, nii et need, kes sõbrad pidiwad olema ja wennad wõisiwad olla, teine teisega ei tahtnud sugugi kokku leppida. Mõlemad läksiwad lahus tööle, igaüks omas paigas, oma iseäralikkude omadustega ja annetega. Aga elamises tõi üks siht ja ühtlane püha kirja juhatus, mis nagu üks hallik mõlemid kosutas, nad jälle korrale. Teine hakkas teise tööd tähele panema ja tänuga ka oma elus seda tarwitama, mis teise juures head nägi olewat. Waenu asemele asus mitmeti sõbralik käeandmine. Nii sigines aega mööda lugupidamine, lugupidamisest sõbrus. Ning see sõbrus, mis nii ajajooksul kaswis, õitseb kõige lopsakamalt just seal, kus ta ilma kirjutatud kontrahita wabalt loidab.

§ 44. Usupuhastus Eesti-, Liiwi- ja Kuuramaal.

Wäga waratselt jõudis usupuhastuse laene Saksamaalt Läänemere maadele ja walmistas siin lõhutud, piinatud ja rikutud pinnal uut aega. Terwe keskaeg oli neis maades alalistes wõitlemistes ordo ja peapiiskoppide wahel ära kulunud. Hakatuses loeti peapiiskoppisid maawalitsejateks. Ordo oli nende alam ja teenija. Selles mõttes asutaski Albrecht Buxhöwden ordo: Ta pidi teraw mõõk olema piiskoppide käes niihästi kangekaelsete Eestlaste kui ka muude wastupanijate wastu. Aga niipea kui suur Eesti sõda lõppis, pööris mõõk oma waheda tera peremehe wastu. Ordo jõud tõusis iga aastaga. Wägewam

ei tahtnud enam nõrgema teener olla. Wõitlemine ordo ja piiskoppide wahel algas aastal 1328 ja kestis umbes kakssada aastat. Alles ordomeister Walter von Plettenberg (1494—1535) waigistas pisut waenu. Just sellel lühikesel rahuajal külwati ruttu usupuhastuse seeme.

Andreas Knöpken, kooliõpetaja Saksmaalt, tuli oma endiste õppijate kutsumise peale Riia linna ja tegi tasasel kombel ewangelijutlustega hakatust (a. 1521). Tema abiline Sylvester Tegetmaier sünnitas hakatuses oma walju, sõnaga rohkesti pahandust. Rahwas tormas kirikutesse, kiskus pildid seintelt ja purustas nad ära. Aga linnawalitsus sallis seda. Linna kirjatallitaja Lohmüller lõi usupuhastajate kilda, hakkas oma käe peal nende politikaliseks asjatallitajaks ja soowitas uut õpetust linnale ja ordomeistrile Plettenbergile. Tehti siis ka Riia linnas, peapiiskopi ja preestrite suureks pahanduseks, usupuhastajatele warsti tähtsamate kirikute uksed lahti. Ähwardustega ja sajatustega läksiwad preestrid suures kiriklikus rongis, lipud ja pildid ees, linnawärawast wälja. Keegi ei palunud neid jääma. Õõse pimedas pugesiwad nad ise jälle tagasi. Hiljemalt asus Lutheruse õpilane Dr. theol. Briesmann Riia linna ja seadis kirikuolu korrale. Mungad ja nunnad kadusiwad kloostritest. Lohmüller seati esimeseks superintendendiks.

Tartus ja Tallinnas wõeti puhastatud õigeusk selsamal ajal wastu. Linnadel oli suur woli käes. Teiste wolipidajatega, nagu piiskoppidega, ordoga ja rüütlitega elasiwad nad enamiste rohkem waenus kui sõbruses. Nii polnud neil ka asja piiskoppisid kallistada. Kõik linna kirikud, nii hästi Tartus kui Tallinnas, anti lihtsalt nõuukogu wolil ewangeli õpetajate tarwitusele. Ainult doomkirikud jäiwad weel esiotsa katoliiklaste kätte. Piiskopid ei annud küll oma ametit mitte käest, aga waimulikust walitsusest jäi neile paljas nimi. Lutheruse usu walitsus jäi puuduliseks ja segaseks; linnades langes suurem woli linnawalitsuse kätte, maa tarbeks asutati hiljemalt konsistorikohtud ja superintendendi amet.

Eesti ja Läti kogudustes ei edenenud usupuhastus nii ruttu; seal ilmusiwad nimelt keelelised raskused. Ewangeliusk nõudis hoolast Jumala sõna kuulutamist, rahwale arusaadawas keeles. Seda nõudmist polnud uuel kirikuwalitsusel Eestlaste ja Lätlaste kohta mitte kerge täita. Maal ja linnades oliwad juba katoliku ajast Eesti ja Läti kogudused. Neile kulus nüüd õpetajaid, kes nende

keelt mõistsiwad. Kõik ewangeliusu õpetajad tuliwad Saksamaalt ja oliwad seega maarahwale umbkeelsed. Jutluse kõrwal nõudis nus Jumala teenistuse kord ka kogeduse laulu. Seal oli umbkeelsetel õpetajatel palju muret ja waewa ja wähe abi wolipidajate poolt. Kõik raamatud puuduſiwad. Rahwa keelt wõis ainult rahwa suust pikkamisi kuulmise waral õppida. Mõningad, noored õpetajad, saiwad rahwa keele siiski ime ruttu kätte. Esimene Läti õpetaja Riia linnas oli nii osaw, et oma kogudusele wäga waraselt Lätikeelse laulukogu kätte muretses (1524). Suurem hulk õpetajaid ei saanud aga rasketest keelteſt sugugi jagu. Eestlaste ja Lätlaste seast noori mehi õpetaja ameti peale walmistada, mis loomulik oleks olnud, ei sallinud wolipidajate linna- ja maawalitsejate meel. Mõlemad rahwukesed oliwad wabade inimeste kirjast juba mõnda aega maha kustutatud ja noortel õpetajatel polnud mingisuguſt wõimust, neid alatumast järjest peasta.

Aga ewangeliusk leidis kõigist takistusteſt hoolimata Eestlaste ja Lätlaste keskel ometi wastuwõtmist ja õige lahket ning rõõmulist. Mis põhjusel? Kolmsada wiiskümmend aastat juba kestis raudne ike. Eestlane ja Lätlane oli maani maha rõhutud, ta hingeelu tarretuses. Jumalakartust ei tundnud wali mõisnik ega korratu piiskopp. Ilmlik ja waimulik walitsus imes ühtlasi rahwa üdi; ja kui kadedus wolipidajad tülisse ajas, siis kandis talurahwas waenukulud. Ei olnud halastajaid, ei hoolitsejaid, ei eestkostjaid, ei usutroosti. Usupuhastusega ilmus orjadele Jumala arm, pani südametes tarretanud were käima, äratas elulootuse. Kaunimat troosti ei wõinud keegi rõhutud rahwale pakkuda kui seda, et taewas Jumal on, kes ise oma kõrwaga inimese hädakisendamist kuuleb, kes halastab ja Kristuses orjad wangist peastab. Seda troosti pakkus ewangeliusk oma lihtsas kuulutuses. Sest oli küllalt. Surnud luudesse puutus Issanda tuul, neis algas liikumine.

Wäljamaalt tulnud õpetajad hakkasiwad kohe koolisid nõudma ja rahwast ise usuõpetuses koolitama. Ei nad leidnud aga mingisuguſt toetust. Eestlastele trükiti siiski õpetajate hoolitsemisel aastal 1553 katekismus ja Lätlastele pisut hiljemalt wäikene ewangeliumi- ja epistliraamat ning pandi seega mõlema rahwa kirjandusele alus. Edasi ehitamise sulusiwad sõjad ja waenud tükiks ajaks kinni. Põhjatumad hädad tuliwad rahwast uuesti katsma. Aga täiesti lämmastatud ei saanud kõiges kur-

namiſes eluleek; ta jäi tuha alla õhkuma, kuni päew jõudis, kus ta ilmſi oma eluliſt olemiſt wõis näidata.

Wiletſuſed tõuſiwad ordomeiſtri Plettenbergi poolikuſt olemiſeſt. See lonkas uſupuhastuſe asjus kahele poole. Ta ei julgenud katoliku uſuſt täiesti lahkuda, ei julgenud ega ſuutnud uſupuhastuſe liikumiſt aga ka mitte ära keelata. Hõlpſasti oleks Plettenberg wõinud piiskoppide walitſuſe hoopis ära kaotada ja kõik ilmliku woli oma kätte wõtta. Linnad ja rüütlid oliwad ſellega nõuus, aga Plettenberg põikles. Taga läkſiwad tülid linnade, piiskoppide ja rüütlite wahel päew päewalt ſuuremaks. Elatanud ordomeiſter ei ſaanud neiſt enam jagu. Päraſt Plettenbergi ſurma polnud korratumal olekul enam otſa ega määra. Waenlaſed piiri peal: Wenelaſed, Poolakad, Leedulaſed, Rootslaſed ja Daanlaſed ootaſiwad oſa. Waen Wenelastega algas kõige esmalt. Wenelastele anti ennegi mõnda korda ehk küll tõrkudes makſu. Nüüd nõudis Iwan Hirmus tingimata allaheitmiſt ja kui nõudmiſt ei täidetud, ſaatis ta oma waenuwäed maad laastama (a. 1558). Wastupanemiſe jõud oli koguni wähene. Hüüti Saksa keiſrit appi, ſee oli iſegi Türklaſe käes ſuures hädas. Ka mujalt ei leitud awitajaid. Maa ſai hirmſasti ära laastatud, enam kui pool oſa rahwaſt langes waenus. Wenelaſe alla aga ei tahtnud wolipidajad ennaſt mingi hinna eeſt anda. Nad tegiwad wiimati hullu tüki ja müüſiwad oma maad ära, jaolt Holſteini herzogile Magnuſele, jaolt Poola kuningale Sigismund Augustile. Tartu linn ja ümberkaudne maa jäi Wene ſuurwürſti alla.

Herzog Magnus ei ſuutnud oma oſa kudagi kaitſta. Tallinn ja Eeſtimaa andis eneſe 4. Juulil 1561 Rootſi külge. Kuuramaa mõiſtis wiimane ordomeiſter Gotthard Kettler weel wiimſel tunnil Poola kaitſmiſe all eneſele herzogiriigiks teha ja ſeega hulga wiletſuſe päiwi maaſt ja rahwaſt eemal hoida. — Puhaſtatud uſk ſai tema ajal Kuuramaal walitſema. 234 aaſtat keſtis ſeal herzogide walitſus; aaſtal 1795 ſai maa Wene riigi külge liidetud.

Liiwimaa tegi Poola kuningaga Sigismund Augustiga allaandmiſel (a. 1561) ſuure riigikontrahi, privilegium Sigismundi Augusti, aga wiletſus kaswis weel ſuuremaks. Suur Poola-Rootſi ſõda 1600—1629 pani esmalt wiletſuſele krooni pähä, ſaatis aga Liiwimaa (a. 1629) Rootslaſte kätte ja ſeega tuli nüüd ka Liiwimaal uus aeg, mis Eeſtimaal juba oli alganud.

Rõõmuga ja hõiskamisega võeti Rootslased wastu. Nad ilmusiwad peastjana. Rootsi walitsus täitis maa wastu oma kohused truuisti. Nimelt kalli kuninga Gustav Adolfi hoolekandmisel algas Liiwimaal nobe kiriklik elu. Üleüldne kirikukatsumine ehk loetamine awaldas, et kirikuolu waja alusest peale uuesti ülesse ehitada. Jumalakojad oliwad waremetes, koolisid maal polnud olemaski. Õpetusest wõi Jumala sõna tundmisest ei wõinud juttugi olla. Korraldati siis kõige pealt kirikuwalitsus ja seati maal praostid õpetajate ja koguduste ülewaatajateks. Tartus awati ülikool (a. 1632). Ka püüdis riigiwalitsus talupoegade seisukorda kergitada ja muutis pärisorjuse teoorjuseks. Õpetajad ei jäänud hoolekandmises riigiwalitsusest mitte taha. Sinotid pandi käima ja püüti neil ühel nõunl ja meelel usuelu edemist. Eesti ja Läti koguduste kohta ilmusiwad endised takistused. Õpetajate keelepuuduse kõrwal käis suur raamatute puudus. Raamatuteta jäi kõik õpetus nagu õhu sisse ja nimelt piiblita polnud ewangeliusul weel mitte täieline nägu. Ülem mure oli nüüd rahwale raamatuid muretseda. Õpetaja Heinrich Stahl Eestimaal seadis ühe Käsi- ja Koduraamatu kokku, kus ewangeliumid, epistlid, Kristuse kannatamise lugu ja mõningad Taaweti laulud sees oliwad ja andis selle raamatu trükki (a. 1632). Sarnase töö toimetas õpetaja Rossinius Wõru murdele. Neid raamatuid oli kõige pealt õpetajatel endil waja. Stahl pakkus neile keeleõppimise kergituseks weel oma grammatika ja tarwituseks jutluse raamatu. Läti keeles ilmus õpetaja Glücki toimetusel uus testament (1685) ja warsi ka terwe piibel (1689). Wõru murdes andis õpet. Adrian Virginius wastse testamendi trükki (a. 1686). Tallinna murdeline uus testament oli õpetaja Hornungi wäsimata hoolel käsikirjas trüki tarbeks juba mõnda aega walmis, aga mitmed pahad takistused ja nimelt suur Põhja sõda keelas trükkimist.

Rootsiwalitsuse hoolekandmine talu- ja linnarahwa seisukorra eest ärritas omawolilist Eesti- ja Liiwimaa rüütlikonda. Ärritus läks rääkimata suureks, kui riigiwalitsus kõik mõisad, kelle omandusekirjad mitte selged polnud, kroonumaadeks tegi. Rüütlid hakkasiwad wastu. Selle peale kaotati rüütlite walitsus hoopis ära. Rootsi seadus astus Saksa seaduse asemele, Roosi ametnikud ja kohtunikud saadeti maale. Rüütlid otsisiwad abi. Põhja sõda oli just algamas. Rüütlite saadik Johann

Patkul juhatas nüüd keisri Peetri silmad Läänemere maade poole. Eesti- ja Liiwimaa tehti uuesti sõjatallermaaks. Suur oli wilets ja häwitaw see sõda. Wiimati Nystadti lepingus (a. 1721) saiwad Läänemere maad Wene riigi külge kinnitatud. Eesti ja Läti rahwa põlw läks esiotsa Wene walitsuse all jälle koguni raskeks, sest nad langesiwad uuesti rüütlite täielise woli alla. Siis aga pööris lugu. Keisri Aleksandri I. nõudmisel lõigati köied katki ja orjadest tehti aega mööda wabad inimesed.

§ 45. Usupuhastamine Rootsi-, Taani-, Norra- ja Poolamaal.

Kaks wenda Olew (Oluf) ja Lars Peterson kandsiwad Wittenbergist, kus nad üliõplasena usklikuks saiwad, ewangeliõpetuse Rootsi, oma kodumaale. Neid awitas ja toetas piiskopi asemik Lars Anderson. Rootsimaa oli parajasti paawsti wande all, kui usupuhastus seal liikuma hakkas. Peapiiskopp Gustav Trolle ei saanud riigiwalitsejaga Sten Sturega mitte korda. Paawst püüdis peapiiskoppi oma wandega awitada. Paawsti wande tõttu tuli Taani kuningas Christian II, heitis Rootsi maa oma alla (a. 1520) ja lasi Stokholmi linnas 600 ülemat Rootslast ära hukata. Gustav Wasa peasis õigel ajal Saksamaale. Pärast kogus ta sõjasalga, ajas Taanlased maast wälja ja rahwas tõstis ta (a. 1523) ühel meelel kuningaks. Saksamaal tutwus as Gustav Wasa ennast ewangeliusuga. Tema läbi sai usupuhastamine Rootsimaal korda saadetud. Wasa kutsus Petersonid omale awitajaks, nimetas Olewi Stokholmi linna õpetajaks ja Larsi Upsala ülikooli professoriks, Andersoni aga seadis ta omale kantsleriks. Aastal 1524 toimetati Stokholmi linnas awalik waidlus, kus usupuhastajad wõidumeheks jäiwad. Anderson tõlkis nüüd uue testamendi ja Petersonid wana testamendi Rootsi keelde. Aga rahwas ei raatsinud katoliku usust lahkuda ja ülbed piiskopid tegiwad kuningale palju raskust. Riigipäewal Westeräsi linnas (a. 1527) pani Gustav Wasa seepärast pisarsilmil oma krooni maha. Aga nüüd ärkas rahwas korraga ja armastuses oma kuninga wastu raputas ta Roomi ikke eneseşt ära. Kuninga hoolde anti, usuasjus oma tahtmist mööda walitseda. Lutheruse ja Melanchthoni juhatusel toimetati nüüd usupuhastus terwel maal korrale; keegi ei seis-

nud enam wastu. Rootsimaalt kanti puhas ewangeliõpetus ka Soomemaale. Päraſt püüdsiwad jeſuitlaſed küll weel ſegaduſt teha. Gustav Waſa teine poeg Johann III heitis ſalaja jeſuitlaſe Poſſevini toimetuſel ja meelituſel katoliku usku ja tema poeg Sigismund tunnistas eneſe koguni awalikult katoliklaſeks. Aga riigipäewal (a. 1604) heitſiwad ſeiſuſed Sigismundi troonilt ning waliſiwad ta onu, kindla protestantlaſe Karl IX. Rootſi kuningaks. Uſupuhastus ſai Rootſimaal wäga kauni ja kindla järjele ja Rootslaſed peaſtſiwad ewangeliuſuliſed niihästi Eesti- ja Liiwimaal katoliklaſte lämmatuſeſt, kui ka kurwal ajal Saksamaal kolmekümne aastaſes sõjas (kuningas Gustav Adolf).

Daanimaal rikkus kuningas Christian II oma kahepoolſe olekuga uſupuhastuſe hakatuſt. Rootſimaal ſobitas ſee kuningas katoliku piiskopidega sõbruſt ja ootas neilt oma wõimule kaſu; Daanimaal jälle lõi ta ſelleſama püüdmiſega uſupuhastajate poole. Pahura palk oli kolmekümne aastane wangipõli, wangis ta ka ſuri. Otſekohene truu uſupuhastuſe sõber aga oli kuningas Friedrich I, kes Chriſtiani aſemele kuningaks waliti (a. 1524). Tema walitſuſe all laotas auumeeleline Hans Tauſen ewangeliõpetuſe Daanimaal laiali. Riigipäewal (a. 1527) kuulutas ettewaatlik kuningas uſuwabaduſe, piiras piiskopide woli, andis preeſtritele luba abielusſe heita ja munkadele kloſtriſt wälja minna. Püha kiri pandi Daani keelde ümber, jutlus ja kirikulaul wõeti Jumala teenistuſe korda ülesſe. Kloſtrite warandus jaotati tarwituſt mööda ära, aſutati nimelt ſelle waranduſe abil koolid ja trükiti raamatud. Keegi ei kahetſenud, et puhastatud uſk oli wastu wõetud, igal pool tärkas rõõmus uſuelu. Daani walitſuſe all ſeiſis ſeda puhku ka Norramaa. Seal leidis uſupuhastus kohe hakatuſes lahket wastuwõtmiſt.

Poolamaale toodi uſupuhastus kolmeſt külleſt: Wittembergiſt, kus hulk noori Poolakaid õppimas käiſiwad; Böömi maalt, põgenejate Böömi wennaste läbi, keda kodumaal õelasti taga kiuſati; ning wiimati Schweizi maalt. Protestantlaſed ei mõiſtnud aga teine teiſega mitte kokku leppida, ſeeläbi kahandaſiwad nad iſe uſupuhastuſe mõju. Kuningad ſeiſiwad küll läbistikku kõik uſupuhastuſe wastu, aga ſeiſuste nõudmiſel anti riigiwalitſuſe poolt (aastal 1573, pax dissidentium) katoliklastele ja protestantlastele üheſuguſed õiguſed ja ſeda lepingut kinnitas iga uus kuningas wandega, nii kaua kui Poola riik jalal ſeiſis.

§ 46. Jesuitlaste ordo ja Tridentini kontsiil.

Ewangeliusk leidis nii laial piiril lahket ja rõõmulist wastuwõtmist, et näis, kui peaksiwad katoliku kiriku päewad loetud olema. Isegi Italia ja Hispania maal, otse watikani akende all, asusiwad uued perekad protestandikogudused lootusrikkalt elama. Piiskoppidel ja preestritel polnud enam täit julgust wastu hakata. Hulgad neist jäiwad tasa ootama, kuni asi selgub, ja oliwad walmis isegi tarwilisel korral ewangeliusku wastu wõtma. Kohmetus ei kestnud kaua. 16. aastasaja keskel algab katoliku kiriku rüpes käre wastuliikumine, elu kohendamine ja parandamine. Protestantlased tõrjutakse laial rinnal Italias, Hispanias, Prantsuse, Baieri ja Austria maal tagasi. Katoliku kirik wõtab raudse armuta käega neis maades wõimuse oma pihku, heidab pehmuse, hooletuse, korratu eluku enesest ära ja nõuab kõikide poolt tingimata allaheitmist. See on katoliklaste usuparandus. Ewangeliusu najal ta algas ja ewangeliusu wastu käis selle paranduse siht. Tema sütitajad ja kandjad on esimeses reas jesuitlased.

Kuulsa ja kardetawa jesuitlaste ordo asutaja Ignatius Loyola on Hispania soost, rüütli poeg, sündis aastal 1491. Ta sai kuninga kojas kaswatatud, sirgus tubliks waenuosawaks rüütliks ja wäledaks meheks. Sõjas saadud haaw tegi ta wigaseks ja pani rüütlielu tee kinni. Haiguse ajal tõusiwad, katoliku pühade meeste elulugusid lugedes, kõiksugused mõtted ta pähä. Rüütlielust ja mõõgaosawusest auuahnel ja kuulsushimulisel mehel enam auupärga polnud loota. Raamatutest nägi ta, et pühadel meestel ka oma kuulsus on. Sarnast kuulsust wõis ka wigane mees kätte saada. Warsti torkas tall himu meele, ka pühaks meheks saada. Põdemise lõpul wõttis Loyola kohe waimuliku rüütli harjutused käsile: pekstis ennast, paastus järgesti, walwas ja nälgis. Oma lihasuretaja piinas tuletab ta Lutheruse kloostrielu meele. Aga wahe mõlemate wahel on suur. Lutherusel polnud mingi auuahnust, ta püüdis piinal patust lahti saada ja otsis rahu Jumalaga; Loyola jälle nõudis inimeste ja Jumala ees püha mehe hiilgust.

Kodumaalt rändas Loyola Jerusalemma ja tahtis seal waimulikule tööle hakata. Aga haritud Arablaste sekka ei kõlwanud wähäse haridusega rüütel mitte. Ta tuli tagasi, õppis Pariisis suure usinusega ja hoolega, kuulas ülikoolis ette-

lugemisi ja hakkas ka jutlusi pidama. Ülikoolis leidis Loyola mõningad noored mehed, kes temaga nõusse lõiwad, nende seas pärastise kuulsa India misſionari Franz Xaveri. Nad astusiwad seltsi kokku ja tõotasiwad Montmartre kiriku maaluses kabelis Jeesuse Kristuse rüütliks hakata (a. 1534). Kristuse sõjalised lubasiwad nüüd ka Kristuse maapealsele asemikule sõnakuuljad teenrid ja alamad olla; umbusu wastu ristirahwa seas ja paganate maal püha sõda alustada. Paawst kinnitas ordo (1540).

Jesuitlane kannab musta ordoriiet, ei tunne omas tegewuses sõbra ega sugulast, ei nõua muud auu ega wara kui oma kiriku wäge ja hiilgust. Selle sihi kätteſaamiseks nõutakse iga ordoliikme käest wastutõrkumata ja mõtlemata sõnakuulmist ülemate wastu. Iga ülem ordoliige olgu alama ordoliikme silma ees otse Kristus ise. Kõik ordoliikmed jaotatakse nelja liiki; ülemast liigist wõetakse ordowalitsejad, alama liigi osalised on liht teenijad, ei kanna ordoriiet, teeniwad salaja ja tarwitatakse salakuulajateks. Ordo eesotsas seisab ordokindral. Ordoliikmetel endal tahtmist ega südametunnistust ei tohi olla. Nende tahtmine, püüdmine ja südametunnistus saab ordoülema poolt neile määratud. Ordokindral seisab paawsti woli all. Jesuitlaste ordo tarwitab ainult osawaid, tarku, kawalaid inimesi. Igaüks peab kindla reegli järele ennast niikaugele harjutama, et ta uhke ja alandlik, pehme ja wali, tagasihoidlik ja hakkaja, tossike ja kawal wõib olla. Jesuitlaste asupaik pole mitte kloostrimüürides, waid igalpool maailmas inimeste keskel, kus neid just ordoülem tarwitab. Kõigist seisusteſt ja ametitest wõtawad nad liikmeid wastu ja tarwitawad neid jälle kõikuguste ametite peale. Ka umbusklikkudega ja katoliku usu wastastega wõiwad nad ümber käia ja sõbrust sobitada. Liikmete arw on piirita.

Würstide ja kuningate ligikonnad kubisesiwad warsti jesuitlasteſt; pihtiisade, preestrite ja nõuandjate kohad kiskusiwad nad oma kätte ja meelitasiwad ka mitmed kroonitud pead enda liiki. Kuna toores harimata munk ülemates seltskondades sugugi ligi ei lastud, leidis peenikene, tark ja haritud jesuitlane igal pool lahtised ukſed ja rõõmsa wastuwõtmise. Kuna nad ühel pool riigiwalitsused oma mõju alla surusiwad, katsusiwad nad teisel pool niisamati noore soo kaswatamist oma kätte saada. Selleks muretsesiwad nad olewates koolides ja ülikoolides õpekohad oma ordoliikmete kätte ja asutasiwad ise hulga koolisid.

Ordo kaswis äraarwamata ruttu ja laotas tiiwad üle maailma laiali. Jesuitlaſed oliwad õige paawsti parem käſi ja püüdſiwad igaühte Rooma ikke ja paawsti wõimuſe alla ſaata. Selleks otstarbeks tarwitaſiwad nad kõiki abinõuuſid, lubatuid ja lubamataid, häid ja halbu. „Tarbe pühendab tarbenõuu.“ Armastuſeta ja halastuſeta, kõiki loomulikka, inimlikka ja jumalikka kohuſi ja õiguſi kõrwale heites ſammuſiwad nad oma rada. Nad kõlbaſiwad igale poole, paganaid ristiusku pöörma ja protestantlaſi rõhuma. Suurt kahju tegiwad nad ewangeliuſule. Italias, Hiſpanias, Baieri ja Auſtria maal ſai nende läbi protestandi uſk peaaegu ſootumaks ära kaotatud. Jesuitlaſed mõiſtſiwad oma wastaſid ikka nende endi sõjariistadega suruda. Hoolitſeſiwad protestantlaſed koolide eeſt — jesuitlaſed ſeadſiwad neile oma koolid wastu, nõudſiwad protestantlaſed teaduſe edenemiſt — jesuitlaſed niiſamati; püüdſiwad protestantlaſed jutluste waral rahwa ſeas usku äratada — jesuitlaſed tegiwad ka jutluſi.

Kus tähendatud tee pikaline ja waewaline näis, ja käredamaid abinõuuſid tarwitada wõis, ſeal wõeti kahtlemata wägiwald ja tagakiuſamine appi. Seepäraſt käiwad sõjad, mässamiſed, ſalatapmiſed, werewalamine ſagedasti jesuitlaste kannul. Nimelt tunnistawad weriſe Maria teod Inglismaal, herzogi Alba teod Hollandi maal ja werepulmad Prantſuſe maal jesuitlaste mõju ja waimu.

Paawſt ja katoliku uſk ärkaſiwad jesuitlaste mõjul uimastuſeſt, woli anti jälle kõige auuga paawsti kätte, leiged ja tõrkujad piiskopid ſaadeti kõrwale. Julgus, elu ja liikumine tõuſiwad päew päewalt paawſtlaste ſeas.

Tridentini kontſiilil (1545—1563) näitas katoliku kirik, et ta oma endiſeſt rajaſt mitte ei lahku, oma endiſteſt nõudmiſteſt ei tagane. Kõik uuenduſed ewangeliumi poole lükati kärſitult kõrwale, aga kõik ſeniſed kiriklikud ſeadlemiſed ja õpetuſed tehti ſelgemaks ja waljumaks, põliſeks, ja piirati protestantlaſte wastu ära. Paawsti woli kirikuwalitſuſes tehti weel kindlamaks ja laiemaks. Uſu ja elu mõõdupuuks ei ſeatud mitte püha kiri, waid wanad kiriku õpetuſed (traditio), nagu ſinotite otſuſed ja paawſtide ſeadlemiſed; kinnitati uuesti ſeitſe ſakramenti, preeſtrite poismehepõli, miſſaohwer, puhastustuli, pühade ja jätiſte auuſtamine, klooſtrid, peaſtumüük.

Nõnda ſai katoliku kirik Tridentini kontſiilil ſelged kindlad

seaduſed, ja et mitmed korratud olekud ka kõrwale heideti, tegew waim igal pool katoliku kirikus maad wõttis, ſiis ei läinud uſuparandus katoliku kirikuſt ometi mitte päris puutumata mööda, ka ſee kirik ſai endale teiſe uuendatud näo.

§ 47. Ewangeliuſu koguduſed Prantſuſemaal.

Ewangeliuſuliſed Prantſuſemaal kannataſiwad hakatuſeſt ſaadik palju waewa, häda ja tagakiuſamiſt. Kuningas Franz I (1515—1547) rõhus neid tule ja mõõgaga, wangistuſega ja piinaga. Jumala teenistuſi awalikult pidada ei ſallitud. Ainult metſades, koobastes ja waremetes mahtiſiwad uſklikud kokku tulla ja neiſki paikades ainult ööaegu. Ewangeliuſuliſi kutſuti Hugenotlaſeks. Rõhumiſeſt ja hädaſt põlew Kristuſe armastus ei hoolinud ja tagakiuſamine kaswatas aina uſklikkude arwu. Laiali pillatud hinged koguſiwad uutes aſupaikades ikka jälle uuesti kogudusteks kokku. Hugenotlaste elaw uſk ja truu Jumala armastus paiſtis nii läikiwalt inimeſte ſilma, et palju wastaſeid nende liiki lõi ja tagakiuſajateſt ſagedasti ſüdikad uſuwõitlejad ſaiwad. Mõnes kohas oliwad terwed külad ja linnad Hugenotlaſi täis. Genfis ei wäſinud Kalwin oma uſuwendi Prantſuſemaal kirjalikult ja ſuuſõnal kinnitamaſt ja trööſtimaſt, tema kõrwal Beza.

Aegamööda hakati ka priskeſti awalikka Jumala teenistuſi pidama. Hulgad walitſuſe ametnikud hoidſiwad iſe ka ewangeliumi poole.

Ketſerikohtud ei ſuutnud enam uſklikkudeſt jagu ſaada, ehk küll piinad ja põletamiſed ühte ſoodu edaſi keſtſiwad ja ſadade kaupa inimeſi tuleriidale ſaadeti. Ka järgmiſe kuninga Heinrich II (1547—1559) all polnud paremat põlwe. Kuid ewangeliuſt koſus priskeſti. Juba mitmed kuningliku perekonna liikmed lugeſiwad endid puhaſtatud uſuliſte kilda. Katoliklaſed jäiwad muresſe ja kartma. Kuningal oli wiimati nõuu kõiki ewangelimeelelisi wangi wõtta ja ära ſurmata. Surm keelas teda kurja nõuu täitmaſt. Heinrichi leſe Catharina de Medici ajal lõppes Hugenotlaſte kannatus. Mõõk tõſteti mõõga wastu. Hirmus werewalamine Waſſy linnas (1562), kus Hugenotlaſed halastamata kombel ühes küünis Jumala teenistuſel ära tapeti, andis awaliku ſõjale asja. Hugenotlaſte ſõjapealikud oliwad

Navarra printsid ja wana hallpea admiral Coligny, katoliklaste juhatajad jälle herzogid de Guise.

Kümme aastat peeti awalikku waenu. Hugenotlased saiwad wiimati usuwabaduse ja täielise eluõiguse. Sellega ei leppinud kuninganna. Ta wihkas Hugenotlasi hirmsasti. Tema meeleşt polnud nad mingisuguste õiguste waid ainult hukkamise wääriliseḑ. Peeti nõuu, neid salaja ühe korraga mõõga alla wõtta. Noor kuningas Karl IX (1560—1574) lõi ka halwa ema nõuusse. Kõige esmalt meelitati Hugenotlaseḑ Pariisi linna ja tehti nad sõbruse ja auustamistega hästi julgeks. Kuningas pakkus neile igaweşt rahu. Selle kinnituseks ja pandiks pidi prints Heinrich Navarra kuninga õega Margaretaga laulatatud saama. Pulmapiduks kutsuti kõik Hugenotlaste eeştwõtjad Pariisi ja wõeti seal suure lahkusega ja auustusega wastu. Mitmed lõiwad pea kartma, aimasiwad pettust ja põgenesiwad aegsasti. Augusti kuul a. 1572 peeti pulmad ütlemata toredusega.

Mõni päew hiljemalt lasti uulitsal pistoliga kaks pauku admiral Coligny pihta ja haawati ta käewars. Kuningas kurjustas wäga ja tõotas kurjategijaid, kui neid kätte peaks saadama, raskesti nuhelda. Kuid üleüldne tapmise päew oli juba salaja ära määratud. Augusti kuu 24. päewal süda ööşi anti losşikella helistamisega tapmise märk. Suurel parwel jookşiwad mõrtşukad tööle. Uulitsad pandi kettidega kinni ja tõrwalontide walguşel algas jäle tapmine. Coligny oli juba magamas. Teenrid ja sõbrad äratasiwad ta ja sundisiwad põgenema. Admiral käskis neid igaühte iseennaşt peasta, ise jäi rahuliste mõrtşukaid ootama. Need tormasiwad pea tuppa, pistsiwad ta surnuks ja wiskasiwad keha aknaşt wälja. Keda iial uulitsal kätte saadi, see surmati. Niisamati käisiwad tapasalgad majaşt majasse tapmas. Weri jookşis jõgena, kellegi peale ei heidetud armu. Noore abielupaari losşis ja nende silmade ees tapeti puhastatudusulisi. Kuningas Karl IX surmas oma lossi akendeşt pistoliga põgenejaid. Heinrich Navarra ja prints de Condè jääti elusse. Neile anti walida, kas katoliku usk wõi eluaegne wangipõli? Mõlemad peaştsiwad endale wabaduse ja Hugenotlastele eeştwõtjad katoliku usku astumisega.

Colygny pea saatis kuningas paawstile kingituseks. Paawst lasi suure tänupüha pühitseda ja mälestuseraha lüüa. Kaheksa päewa kestis mujal riigis tapmine ja 20,000, teiste sõnumete järele 100,000 Hugenotlaşt, saiwad ära surmatud.

Kuninga ja katoliklaste rõõm oli suur, aga warane. Wäikene osa protestantlasi lõppes, kaugelt suurem osa jäi järele. Karl IX roojastas oma nime jäädawalt. Südamelunnistus koormas teda raskelt päewad ja ööd, kuningas kuiwas ja kõdunes, ja suri meele ära heitmises, alles 24 aastat wana (1574).

Wõitlemised algasiwad uuesti. Järgmine kuningas Heinrich III (1574—1589) aga kartis oma sõbru, Guise herzogisid weel enam kui Hugenotlasi ja lasi nad ära tappa. Ta ise langes jesuitlase Jakobi Clementi noatera all (1589).

Kuningliku krooni päris nüüd endine Navarra prints Heinrich IV (1589—1610). Wastutahtmist saadud katoliku usu oli ta taga jälle maha jätnud. Aga kuningaks tõustes ei suutnud ta muul wiisil werist sõda ja wastupanemist lõpetada, kui seega, et wabatahtlikult uuesti katoliku usku heitis. Oma endisid usuwendi ei unustanud ta seepärast mitte ära ja aastal 1598 andis ta Hugenotlaste kaitsmiseks kuulsa Nantesi käskkirja, mille tõttu ewangeliusulised Jumala teenistuse loa, mõned kindlad paigad ja katoliklastega ühesuguse kodanikuõiguse saiwad.

Heinrich IV järeltulija Ludwig XIII († 1643) ja tema minister Richelieu (ütle Rischeljö) all algas uus rõhumine, werised tapmised ja waenud. Ludwig XIV († 1715) püüdis oma roppu elu ketserite häwitamisega kiriku silma ees wabandada ja kaunistada. Ta pani Hugenotlaste linnadesse ja küladesse toored dragonisoldatid elama (dragonadid). Need kiusasiwad, näljatasiwad ja teotasiwad oma roppusega Hugenotlaste perekonde. Piinamisel hirwitasiwad nad: „Surege, wõi saage katoliklaseks!“ Nantesi käskkiri tehti tühjaks (a. 1685) ja sest ajast algasiwad Prantsusemaal alles päris werepulmad. Dragonite salgad suurendati, wanemate käest wõeti lapsed ära, wanemaid endid piinati, põletati, ratastati, tapeti umbkaupa, wõi weeti wangikodadesse ja saadeti wangilaewadega merele aerusid tõmbama. Tuhanded põgenesiwad metsadesse ja mägedesse; ka seal peeti jahti nende peale ja lasti maha nagu metsalindu. Iga pool jooksis ewangeliusuliste weri jõgena. Ühes ainsas maakonnas (Languedoc) tapeti 100,000 protestantlast. Nende kirikud ja koolid häwitati ära; midagi märki ei pidanud ewangeliusust järele jääma. Wäljarändamine keelati kõwasti ära, siiski jätsiwad 600,000 Hugenotlast oma kalli isamaa maha, enamiste wirgad käsitöölised, aga ka 15,000 mõisnikku, ja põgenesiwad suure waewa ja hädaga Schweizi, Hollandi, Brandenburgi ja Inglismaale.

Awalik ewangeliusu tunnistus kadus pea sootumaks Prantsusemaal, ainult Cevenni mägedesse jäi salk Hugenotlasi, kes mõõgaga oma usu ja tunnistuse eest waprasti seisiwad, ja kelleest wäehulgad mitte jagu ei saanud. Neid kutsuti Kamisardlasteks. Alles suurel Prantsuse mässamisel a. 1789 saiwad ewangeliusulised koos kõikide teiste ususeltsidega täielised usu- ja eluõigused. Praegu asub ewangeliusulisi Prantsusemaal umbes pool miljoni, arwu pooleest küll wäikene salgakene, aga truuisti peawad nad oma usku ülesse ja hoolitsewad wäga usu edenemise eest.

§ 48. Usupuhastamine Hispania-, Hollandi- ja Belgiamaal.

Prantsuse naabrimaad, lõunas Hispania-, põhjas Belgia- ja Hollandimaa, oliwad usupuhastuse hakatusel keisri Karl V walitsuse ja päraft tema werehimulise poja Philipp II (1556 kuni 1598) all.

Kusagil maal polnud ketserid nii wihatud kui Hispaniamaal. Selle maa ülem uhkus oli ta õige katoliku usk. Aga usupuhastuse walgus saatis oma kiired ka sinna maale. Lutheruse kirjad pandi Hispania keelde ümber ja loeti agarasti. Keisri Karli V kaaslased, kes Saksamaa riigipäewadel Lutheruse õpetusega tuttawaks saiwad, kandsiwad kalliſt Jumala sõna seemet koju kaasa. Ketserikohtud süütasiwad küll ruttu tuleriidad ketserite hirmutuseks põlema, aga surm ei kohutanud usklikka. Juba Karl V walitsuse ajal muretseti terwe piibel Hispania keelde. Kaks linna, põhjas Walladolid, lõunas Sewilla, oliwad ewangeliusuliste pea kogumise paigad.

Philipp II wõttis ketserite kaotamise plaani mööda kätte. Ehk küll ewangeliusulised wäga ettewaatlikult elasiwad, köik hoolega eemal hoidsiwad, mis katoliku usuliste silma pahandades oleks wõinud puutuda, ja oma koosolekuid ainult salaja pidasiwad — ketserite nuuskijad oskasiwad neid leida.

Kes põgeneda ei suutnud, langes armuta surmale. Lühikese ajaga puhastas Philipp II oma maa ewangeliusulisteſt täiesti. Aga ta kaotas seeläbi lugemata hulgad usinaid töökaid, kõlblikka inimesi, ewangeliusulisteſt puhastatud maa jäi weriwaeseks, ka Amerika kullawoorid ei mõjunud, ja tänapäewani on maa waene.

Hollandi- ja Belgiamaal liikus juba wannasti iseäraline elaw usuwaim. Aastal 1350 asutas Gerhard Groot seal „üheelu wennaste seltsi," kelle liikmed hoolega püha kirja lugesiwad, Jumala sõna tõtt uurisiwad ja waga Jumalakartlikku elu elasiwad. Nende keskelt kaswasiwad mitmed tähtsad mehed, kelle mõju kaugele üle kodumaa piiride ulatas. Need walmistasiwad omalt kohalt maad usupuhastusele, nõnda Toomas a Kampis, kelle raamat „Kristuse järelkäimine" pea kõikidesse keeltesse on ülesse pandud. Tähtsad on ka tark ja waga Johannes Wessel ning kuulus keeletundja Erasmus Roterdami linnast, kes esimese Greeka keeli uue testamendi Baseli linnas trükki andis. Kunst ja teadus õitsesiwad maal, sest et paawsti rõhumist seal mitte liialt ei tuntud.

Puhastatud usk leidis kõige soojemat wastuwõtmist. Prantsuse maalt tuliwad Kalwini usulised, Saksa maalt Lutheruse usulised maale. Aga wiimaselt poolt tükkis ka palju ümberristijaid sisse. Ümberristijate keskel oli palju korratumat waimu ja märatsemist. Nad sünnitasiwad paraku rohkesti segadust ja takistasiwad seega ewangeliusu laiali lagunemist üle terwe maa. Hiljemalt saatis Menno Simons ümberristijate seas küll selgitust ja need, kes ennast tema ümber andsiwad koguda, saiwad wäga wiisakaks koguduseks. Mennonitlasteks kutsutakse neid. Aga wiga oli juba tehtud.

Antwerpeni linn, kuulus oma määratuma kaubitsemise poolest, sai puhastatud usulistele kindlamaks pesapaigaks. Seal asutati suured trükikojad ja trükiti suured hulgad ewangeliusu õpetuse raamatuid, ka Schweizi- ja Saksamaa tarbeks. Aastal 1526 andis Jakob Liesvelt Hollandi keeli piibli trükki. Ka William Tindali Inglis keeli uus testament trükiti seal. Amsterdami linnas jälle trükiti Hispania keeli piibel.

Philipp II. arwas oma kohuseks puhastatud usku Hollandi ja Belgia maal niisamati ära kaotada nagu kodu Hispanias. Hukkamise töö andis ta oma õe Margareta Parma ja kardinali Granvella hooleks. Ketserikohtud pandi ametisse ja asutati hulk uusi piiskoppkonde. Uuendus pahandas paljusid katoliklasi niisamati nagu tagakiusatud protestantlasi.

Mitmed linnad lõiwad lepingusse kokku oma wabaduse kaitsmiseks ja jäleda kurjuse tagasi tõrjumiseks (1566). Leping-lased nõudsiwad kõigepealt ketserikohtute kaotamist. Neid hakati Geusideks (ütle Göisideks) kutsuma.

Usklikud wõtsiwad selle lepingu peale toetades suurema julgusega ewangeliõpetuse laiali laotamise käsile. Lageda taewa all pidasiwad nad enamisti oma koosolekuid. Hermann Modet, Petrus Dathenus ja Johann Arends hoolitsesiwad kõige mõjukamalt puhta ewangeliumi kuulutuse eest. Paraku takistasiwad märatsejad ümberristijad ühtelugu tõeõpetuse mõju. Prints Wilhelm Oranien sundis nad küll rahule, aga hulgad tähtsad mehed oliwad juba lepingust nende pärast lahkunud.

Nüüd saatis Philipp II. oma pealiku herzogi Alba suure sõjawäega kõigile otsa tegema, kes mitte katoliklased ei olnud (a. 1567). Suure wäe wastu polnud Wilhelm Oranienil esiotsa wõimalik hakata. Ta põgenes ära Saksamaale. Alba tappis ja möllas kõige jäledamal kombel. Wõllad ja puud oliwad alalõpmata poodud inimesi täis. Alba kiitis äraminnes, et ta kuue aastaga (1567—1573) 18,000 inimest ära hukata lasknud. Aga õieti oli hukatute hulk palju suurem, sest alaline sõda ja nälg tappis inimesi omalt poolt. Wilhelm Oranien korjas Saksamaal sõjawäe ja sõdis wäsimata Alba ja selle järgmiste pealikute wastu. Aastal 1581 tõsteti Wilhelm Oranien maa walitsejaks, aga kolme aasta pärast tapeti ta jesuitlaste õsitamisel salaja ära (1584). Poeg Moritz ajas sõda edasi. Philipp II. suri aastal 1598 koleda haiguse kätte. Sõda aga lõppis Hollandis alles aastal 1648. Hollandimaa jäi ewangeliusku, Belgia aga katoliku usku.

§ 49. Inglismaa.

Wiklefi päiwist saadik liikus Inglis maal püha kiri salamahti rahwa keskel ja kaunike salk inimesi toitis selle warandusega oma hinge. Usuliikumist maisel maal kuuldes tõstsiwad nad pead ülesse ja tänasiwad Jumalat, kes neid uue päewa koitu näha lasi. Seni oliwad nad palju häda ära kannatanud. Ehk nad küll tasa ja warjul ennast maa nurkades hoidsiwad, tagakiusajate teraw silm leidis neid siiski. Just sel puhul, kus Saksamaal usupuhastamine algas, surmati Inglismaal mitu lollardlast, see nende nimi. Üks kaupmees nimega Richard Hun, kelle juurest Wiklefi piibel leiti, kägistati tornis ära ja pärast lasti weel surnukeha awalikult ära põletada. Teine mees John Brown pandi tuleriidale, sest et ta katoliku missa-

ohwri õpetuſt õigeks ei arwanud. Enne ſurma laulis Brown Jumalale leekides kiituſe laulu.

Muu rahwas Inglismaal elas ſuures waeſuſes, puuduſes, rumaluſes ja kottpimeduſes. Rasked koduſõjad oliwad maa hirmſasti ära laastanud. Noor jõuline kuningas Heinrich VIII., kes a. 1509 troonile astus, tõotas maale ja rahwale jälle paremaid aegu. Ta armastas ja edendas teaduſt teadus taſandas ka uſupuhastuſe teed. Teaduſemehi ei ſuutnud katoliku kiriklik wägi mitte Huni ja Browni kombel ära põletada. Nimelt Erasmuſe ümber, kes ſel ajal Inglismaal elas, kogus ſuur hulk teaduſe armastajaid mehi Inglis ſooſt. Erasmus kartis ſiiski kurja ja aſus Baſeli linna. Erasmuſe Greeka keelne uus testament, mis ta Baſelis trükki andis, wiidi ſuurel hulgal Inglismaale ja äratas ſeal õpetajate ja õppijate ſeas Oxfordi ja Cambridge ülikoolides õnnistatud elu ja walguſt.

Cambridge ülikoolis kogus profeſſor Stafford üliõplaſed püha kirja uurimiſele; ta iſe ſai Thomas Bilney najal uſutee jalge alla. Bilney oli ſiin õige uſupuhaſtuſe waimulik iſa. Raske wõitlemiſe järele leidis ta Erasmuſe uueſt testamendiſt ſoowitud ja otſitud troosti, walguſt ja rahu. Nüüd ei wäſinud ta aga kõige elawuſe ja rammuga teiſtele ſedaſama pakkumaſt, mis ta iſe kui elu ülema hea ära oli tunnud. Neile kahele astus kolmandaks kõrwa tark ja waimukas Hugo Latimer, nende endine kurjuſtaja waſtane. Omal uſuteade ekſamil weel pidas Latimer wägewa kõne Melanchthoni waſtu. Aga Bilney oli tema päraſt juba mõnda aega Jumalat palumas. Warſti ſai ka ſiin Sauluſeſt Paulus. Bilney juhatuſel hakkas Latimer püha kirja uurima, ſai uſklikuks ja kandis ſeſt ajaſt niiſamaſuguſe lõwijulguſega ewangeliumi ſeemet rahwa ſekka nagu Farel Schweizimaal.

Oxfordi ülikool ei jäänud wennaſülikooliſt uſuäratuſe tööl mitte taha. Erasmuſel oli ſeal palju ſõbru ja tema testament mitmete käes. Uut hoogu ſai uſuedenemine ſeſt ajaſt, kus kuninga Heinrich VIII hooliſemiſel uus kool Oxfordi linna aſutati ja mitmed uſklikud mehed, Bilney ſõbrad, ſelle kooli õpetajateks kutſuti. Elu, mis need mehed äratasiwad, leidis ſuurt ergutuſt ja toetuſt Tindali Inglis keelſe testamendi waral, mis aastal 1526 Oxfordi linna jõudis.

William Tindale oli iſe Oxfordis õppimas olnud ja Erasmuſe Greeka keelſe testamendi waral Jumala tõe walguſt

südamesse saanud. Tindaliga seltsisiwad mitmed teised üliõplased püha kirja uurimisel. Tagakiusamine ajas Tindale Oxfordist Cambridge linna, kas ta Bilney ja teistega koos ewangeliumi laiali laotamise kallal tööd tegi. Päraft asus Tindal oma sündimise paika ühe mõisniku juure kodukoolmeistriks. Siin nägi ta, kui wäga rahwale pühakirja rahwakeeles waja oleks. Ta wõttis nõuu seda muretseda. Londonis algas Tindale sõbra John Frythi abiga seda tööd. Pea sunniti ta aga Londonist põgenema. Oma käsikirjadega kohast kohta ja paigast paika Europamaal rändades ja põgenedes lõpetas ta siiski õnnelikult töö. Wõõralmaal sai tõlge trükitud ja sala kombel Inglismaale wiidud. Mõlemate waewanägijate Tindali ja Frythi maapealne palk oli surm. Nad saiwad, esimene Belgiamaal, teine oma kodu Londonis ära hukatud.

Suure rõõmuga wõeti Tindali ümberpandud uus testament niihästi Oxfordi kui ka Cambridge ülikoolis wastu. Teda loeti suure himuga ja kristlik tõde kandis südames kaunist wilja. Seda tõde kanti nüüd ka hoolega rahwa sekka. Peapiiskopp Wolsey ei annud aga ewangeliumile mitte kaua mahti maad wõtta. Tema sundimisel pandi kõik ülikooli doktorid, keda pühakirja lugijaks peeti, wangi. Mõnda waewati ahelates kuud ja aastad, teised põletati ära (a. 1526).

Wahe ajal toodi mõnningad Lutheruse kirjad üle mere Inglismaale. Kuningas Heinrich VIII luges neid ka ja kirjutas nende wastu raamatu „seitsmest sakramendist". Aga sõbrus paawsti ja kuninga wahel läks rikki, kui kuningas paawsti poolt oma abielu lahutust ägedalt nõudis. Paawst ei suutnud nõudmist täita. Heinri chVIII lõi enese nüüd paawstist hoopis lahti (1531) ja tunnistas enese Inglis kiriku peaks.

Usupuhastuse peaks ja eestwõtjaks ei hakanud ta seega mitte, waid mõlemad, katoliklased ja ewangeliusulised pidiwad ühtlasi kuninga usutunnistuse omaks wõtma ehk karistuse alla heitma. See kuninglik usutunnistus polnud muud midagi kui wana katoliku usk kõikide oma headega ja wigadega, muud kui eksimata paawsti asemel seisis nüüd eksimata kuningas kirikuwalitsuse eesotsas. Nii palju wõitsiwad usupuhastajad, et Tindali ja Coverdali ümberpandud püha kiri aastast 1535 saadik Inglismaal lubati laiali laotada. Igasse kirikusse muretseti üks piibel, mis ahelaga altari ruumis kinni seisis, kus igaüks teda wõis lugeda.

Heinrichi poja Eduard VI ajal paranes kiriklik olu mitmetpidi. Wäga noorelt astus Eduard auujärjele, aga ta sai hästi kaswatatud ja juhatatud ja tema asemel pidas walitsust ewangelimeeleline herzog Somertset. Oma kroonimise juures nõudis noor kuningas (1547), et kahe mõõga kõrwa, mis padjade peal kroonimise rongil kuninga ees kanti, „waimu mõõk" piibel saaks lisatud, — Wangihooneteşt lasti kõik need wälja, kes Heinrich VIII ajal usu päraşt sinna olliwad kinni pandud. Heinrichi „werine" usutunnistus heideti kõrwale ja peapiiskopp Cranmer seadis piiskopi Ridley abil uue usutunnistuse kokku. Nende meeste hoolekandmisel ilmus nimelt tähtis „üleüldne palweraamat" (The Book of Common Prayer), mis tänapäewani Inglis kirikus tarwitusel on. Kirikuteenistuse kord ja tegumood jäi katoliku laadi. Aga kõige usinusega hakati nüüd terwel maal püha kirja lugemise eeşt muret pidama. Walgus oli küünlajala peale seatud.

Noor waga ja hoolas kuningas Eduard VI şuri waratselt, alles 15 aastat wana (1553). Tema järel püüti walitsust ewangelimeelise Johanna Gray kätte anda. Aga rahwas seisis selle püüdmise wastu ja nii astus Eduardi õde Maria, liianimega „werine" troonile. Maria wihkas ewangeliusku niisamati südame põhjaşt nagu tema abikaas Hispania kuningas Philipp II. Ewangeliusu eeştwõtjad Cranmer ja teised heideti kohe wangitorni. Maria parem käsi oli kantsler Gardiner. Esimene weretunnistaja, keda elawalt ära põletati, oli Rogers, enne katoliku preester, siis ewangeliõpetaja ja püha kirja professor Londonis. Järgmised, keda tuleriidale saadeti, olliwad piiskopid Hooper, Latimer ja Ridley. Kartmata läksiwad need mehed şurmale. Nagu mõni wana aja prohwet kannatas nimelt auuwäärt kõrge kasuga hall Latimer.

Peapiiskopp Cranmer peeti kolm aastat wangis. Suur waew tegi ta nõrgaks ja nõdruses salgas ta ewangeliusu ära. Aga Maria ei heitnud sellegi päraşt ta peale armu ja Cranmer mõisteti tulesurmale. Surres lepitas wana piiskopp oma salgamisesüü usujulguses. Tuleriidal tõstis ta oma heale ja kahetses awalikult oma eksitust; ta kõneles katoliku usu wastu ja manitses rahwaşt puhastatud õpetuseşt kinni hoida. Kui leegid juba kõrgesse loitsiwad, hoidis auuwäärilise rauk oma parema käe, millega ta ususalgamise kirja oli allakirjutanud, kõige esmalt tulde ja kordas mitu korda: „Oh sa wilets käsi!" Ja

ta ei tõmmanud käewart mitte enne tagasi, kui käsi oli ära põlenud. Piiskoppide hea eesmärk mõjus teistesse inimestesse, kes rõõmuga ja kindlusega neile surmas järgi läksiwad. — Näis siiski, nagu peaks puhastatud usk langema. Kloostrid asutati uuesti, katoliku seadused pandi maksma ja taheti ka weel Hispania laadi ketserikohtud maal töösse panna. Seal halastas Jumal Inglis rahwa peale. Werine Maria suri a. 1558 wiie aastalise walitsuse järele ja tema poolõde Elisabeth astus ametijärjele.

Elisabeth oli protestandi waimus kaswatatud. Oma poolõe walitsuse all kannatas ta mõnda raskust ja kiusu. Kahele korrale heideti ta koguni wangitorni. Niisuguste katsumiste waral kosus ta usk, waim sai kindlaks ja mehiseks. Troonile saades käis Elisabethi püüd ja siht sinna, oma kirikut ja rahwast suureks ja tugewaks teha. Ta oli waga südamega inimene. Iga päew luges ta ühe peatüki oma Greeka keelsest testamendist. Aga suur osa kõrkust asus ka Elisabethi südames ja sellest ei saanud ta lahti. Usupuhastust edendas Elisabeth kauni jõuuga. Puhastatud usu sisu koondati 39 õpetuses ja anti kõikidele kogudustele ühtlane seadus ja kirikuteenistuse eeskiri (Uniformitätsakte). Selle eeskirja tõttu jäiwad mitmed katoliku kombed ja seadmised alale. Hulgad usklikud hinged, nimelt niisugused, kes werise Maria aegu Prantsuse- ja Schweizimaale põgenedes, seal Kalwini kirikuseadusega ja kirikuteenistuse korraga tuttawaks oliwad saanud, ei leppinud selle eeskirjaga, kus paawsti ja ewangeliumi usk nende meelest ühte ikkesse oliwad rakendatud. Wastuseisjaid kutsuti „dissenters (teisiti mõtlejateks) ehk puritanlasteks (sõnast purus = puhas). Puritanlastele tuliwad aga halwad päewad kätte. Kõwa käsk anti wälja, et kõik riigikodanikud kirikus peawad käima. Iseäralikka kirikuteenistusi aga ei lubatud mitte. Mitmed usklikud õpetajad ja koguduseid palusiwad endile uniformitätsaktist wabastamist. Neid ei wõetud kuulda ja sõnakuulmatad anti nuhtluse alla. Mõnningad õpetajad jätsiwad oma ametid hoopis maha, teised lasti walitsuse poolest lahti.

Aastal 1603 astus Elisabethi surma järele Rooma meelne Stuartite sugu Inglis troonile. Sest ajast läks nuhtlemine karedamaks. Mõned tapeti ja põletati ära. Kahel sõnakuulmatal dissenteril lõigati kõrwad peast.

Puritanlastel ei jäänud paremat peasmise nõuu kui wälja rännata. Tuhanded asusiwad Amerikasse ja leidsiwad seal

endale uue kodumaa. Riigiwalitsus kohkus ja lasi wiimati laewad kinni wõtta. Nõnda saiwad a. 1637 Themse jões jälle mõned laewad kinni peetud, kelle peal teiste puritanlaste seas õpetaja Oliver Cromwell oli. See mees oli Jumala poolt ära määratud oma kodumaal suurt tööd ära tegema. Wiis aastat hiljemalt wõitles Cromwell sõjas kuninga Karl I. wastu ja astus päraſt Karli ärahukkamiſt riigiwalitsuse ette otsa. Cromwell tahtis Kalwini kombel walitseda ilmlikku ja waimulikku walitsust täiesti ühte sulatades. Aga see ei läinud tall korda. Protestantlaste eest seisis ja kostis Cromwell igal pool, kus seda kunagi waja oli.

Puritanlased langesiwad warakult kahte osasse. Ühte osa kutsuti presbyterianlasteks, nende juures seisis koguduse- ja kirikuwalitsus wanemate (presbyter) käes; teist osa hüüti independentlasteks, need ei sallinud mingisugust kirikuwalitsust.

§ 50. Schotimaa suur usuärataja John Knox.

Schotimaa polnud ka pimedal keskajal mitte hoopis Jumala sõna walgusета. Seal asus kaunis rohkesti lollardlasi waikselt ja warjul. Usupuhastamise aja algul tõiwad laewad maise maa usuärkamise sõnumid warsti Schotimaa randa ja ka koorma Tindali tõlgitud uusi testamenta. Enne kui piiskopid seda aimasiwad, läks juba hulk testamenta rahwa kätte.

Esimene tähtis ewangeliumi kuulutaja Schotimaal oli Patrik Hamilton. Ta käis Pariisis, Wittenbergis ja wiimati Marburgis õppimas; sai Pariisis wist Fareli ja Lefevriga tuttawaks, Wittenbergis Lutherusega ja Melanchthoniga, Marburgis Franz Lambertiga. Lambert ütles noore üliõplase kohta: Ma pole weel tänini teist meest näinud, kes nii selgesti ja arusaadawalt Jumala sõna tõtt oleks tunnistanud kui see. Hamiltoni süda kipitas kõige pealt koju poole, oma rahwale Jumala sõna kuulutama. Oma isa mõisas õpetas ja kuulutas ta (1527) kõigile, kes kunagi soowisiwad, põlewas armastuses ewangeliumi tõtt. Piiskop aga meelitas ta oma juurde, mõistis ruttu kohtu ära ja saatis noore 24-aastase mehe tuleriidale (1528). Weel palju teisi saiwad sel wiisil ära surmatud. Piiskopp David Beaton oli tagakiusamise hing. Ewangelium aga wõttis ikka enam maad ja wiimati anti riigiwalitsuse poolt kõigile inimestele luba püha kirja lugeda (1543). Järgmine

wägew ewangeliumi kuulutaja, kes Hamiltoni sarnaselt surmaga oma usutunnistust kinnitas, oli Georg Wishart, ta põletati Beatoni käsu peale ära (a. 1546).

Kuulsam ja kindlam Schotimaa usupuhastaja, **John Knox** (ütle Noks), sündis aastal 1505. Ta õppis Glasgowi ülikoolis mõttetarkust ja usuteadet ning õnnistati noorelt preestriks. Piibli lugemine ja Augustinuse ja Hieronymuse kirjade uurimine, ka Hamiltoni südikas usutunnistamine kohutasiwad teda; ta kaotas endise usalduse paawsti ja katoliku usu kohta. Sel ajal kui Wishart ära põletati, oli Knoks kodukoolmeistriks ühe hugenotlase majas ja tegi seal ewangeliumi kuulutamisega wäikese kogu kuuljate ees hakatust. Pärast astus ta awalikult ette, läks St. Andrewsi linna ja hakkas seal julgesti rahwale püha kirja õpetama. Paik polnud mitte hästi walitud. St. Andrewsi linna peeti mässajaks linnaks, sest et mõningad mõisnikud seal piiskopi Beatoni oliwad ära tapnud, ja warsti tuli sõjawägi linnarahwast karistama. Knox sattus teistega koos wangi ja saadeti ühe Prantsuse laewa peale aerumeheks. Kaks aastat kannatas ta kõige õelamat waewa. Ihujõud kadus, aga usk jäi elawaks, seda kinnitas wang Jumala sõnaga ja hoolsa palwega. Teiste wangide seas täitis Knox õpetaja kohusi, juhatas uskmataid Kristuse juurde ja trööstis usklikka. Laewalt sai ta wiimati lahti, aga kodumaale ei antud talle luba tagasi tulla. Londonis soowis kuningas Eduard VI. teda omale kuningakoja õpetajaks. Aga mõningad järele jäänud katoliku kombed Inglis kirikus ei meeldinud Knoxile ja seepärast ei wõtnud ta pakutud kohta wastu. Sõbrade soowil läks Knox, jala läbi Prantsuse maa rändades, Genfi linna, kus Kalwin ta rõõmuga wastu wõttis. Kalwin oli oma töö juba peaaegu lõpetanud, kui Knox tema juurde tuli aset ja peawarju otsima. Mõlemad mehed oliwad keha ja waimu poolest wäga teine teise sarnased, mõlemad nimelt kindla raudse tahtmisega. Esimesel puhul ei wiibinud Knox Genfis mitte kaua. Ta kutsuti Frankfurti linna Inglis koguduse õpetajaks. Segadused koguduse keskel sundisiwad Knoxi seda kohta peagi jälle maha jätma, uuesti rändas ta mõneks ajaks Genfi linna. Kaheksa aastat elas Knox nüüd juba wõõral maal, süda ihkas kodu poole.

Aastal 1555 läks Knox Schotimaale tagasi. Seda puhku kestis just tagakiusamise waheaeg. Edinburgi linna asus Knox elama ja asutas seal weikese koguduse. Ei antud talle aga

aastatki mahti rahuliselt tööd teha. Jälle ähwardasiwad kodusõjad ja waenud. Uuesti wõttis Knox teekonna Genfi linna poole jalge alla, kuhu teda Inglis põgenejate õpetajaks kutsuti. Seal muretses ta mõne sõbraga uue piiblitõlke Inglis keelde. Taga mõisteti kodumaal tema õpetus hukka ja ta ise põletati kujuna Edinburgi linnas ära. Ei jäänud nüüd Knoxil muud nõuu üle, kui kirjade waral kodumaal usuasja edendada. Seda tegi ta wäsimata meelega. Aastal 1557 heitsiwad protestantlaste peamehed Schotimaal lepingusse kokku ja tõotasiwad Jumala sõna ja Kristuse kogudust oma waraga ja werega pealetungijate wastu kaitsta. Preestrid kohkusiwad, aga arwasiwad nüüd waja olema seda karmimalt uut õpetust rõhuda. Wana elatanud õpetaja Walter Mill, 83 aastat wana, põletati teiste hirmuks ära. Knoxi mehist meelt oli Schotimaal hädasti waja.

Nagu wälk selgest taewast kõlas 2. Mail 1559 sõnum läbi Shotimaa linnade ja maade: John Knox on jälle kodu. Nüüd tõstsiwad ewangeliumi usulised mässamist ja häwitasiwad hulgad kloostrid ära. Knox waigistas wiimati tormi ja aastal 1560 kuulutas parlament, et katoliku usk ära on heidetud. Knoxi poolt kokkuseatud Schotimaa usutunnistus panti uue kirikuõpetuse põhjaks. Küll olli noorel kirikul weel mõnda wõitlemist, nimelt kuninganna Maria Stuarti all; Knox pidi mitu korda kibedate sõnadega, awalikult ning nelja silma all, kaunile naesterahwale wastu hakkama; aga paawsti wõimus ei suutnud enam lopsakalt kosuwat ewangelikirikut ära kaotada.

Knox suri aastal 1572 waikselt ja rahus Edinburgi linnas, kolm kuud päraft Pariisi werepulma.

§ 51. Wagadlased. (Pietistid). Spener ja Franke.

Ewangelium õigeksaamisest usu läbi murdis usupuhastamise wõitlemisel järk järgult need takistused maha, mis ajawoolul selle rõõmustawa tõe raske wajutuse alla oliwad matnud. Ühtlasi sünnitas see ewangelium omale uue eluaseme maailmas, Lutheruse ja Kalwini kiriku. Need kirikud pole seega mitte inimeste tarkusest saadud, waid nad on igawese ewangeliumi lapsed. Selle ewangeliumi tõttu sigis mõlemis kirikus ewangeliline usuõpetus ja ewangeliline usuelu.

Hiljemalt hakati aga Lutherusc kirikus ükspooliliselt rõhku aina usuõpetuse peale panema. Teadusliseb usuõpetuse raa-

matud tõusiwad suurema tähtsuse sisse kui piibel, nii et Saksamaal kaebtused tõusiwad: Kõik raamatu kaupluseb olla usuõpetuse raamatuid täis, aga piiblid ep olla nähagi. Usuõpetust ehk „õiget usku" kuulutati kantslites, õpetati raamatutes: teda kaitseti ja piirati hoolega ära kõikide segamiste wastu. Aga sellega näis nagu wäsimus käes olema, näis nagu sest küllalt olema, kui teatakse, mis õige usk on. Kristlik elu ei tahtnud edeneda. Unustati suuremas ringkonnas ära, et südameusk armastuse tegudes awalikuks peab saama, sest tegudeta on usk surnud. Rohkem kui sada aastat kestis Saksamaal ja mujal Lutheruse kogudustes sähärdune tarretanud ja pool surnud olek.

Kalwini kirikus jälle hoolitseti kõige usinuse ja hoolega hakatusest saadik kristliku elu eest; kõik eluliikumine pandi kindlate seaduste ja ühtlase mõõdupuu alla. See hool walmistas Kalwini koguduste keskel wägewaid ja kaunid usutegusid mitmel kristliku elu põllul. Aga nii hästi ükspooline õpetuse kui ka ükspooline elu nõudmine polnud loomulik. Ta kitsandas kristliku inimese wabadust ja pani kogudused uuesti inimeste seadmiste ja ikke alla.

Ewangeliumi tõsine waim ei annud pika peale ennast maha muljuda, waid näitas tõustes, kuda mõlemad nõudmised, õpetus ja elu kristlikus kirikus käsi käes peawad käima. Wagadlasteks ehk pietistideks kutsutakse kirikuloos neid mehi, kelle läbi ewangeliumi waim mõlemad nõudmised ühendas ja seega protestandi kirikus tarwilist edenemist soetas.

Saksa mehed **Spener** ja **Franke** seisawad selle liikumise eesotsas, mis Saksamaal algas ja terwes protestandi kirikus wägewat kaja äratas.

Spener, sündimise poolest Elsassi maalt pärit, nõudis hoolast püha kirja uurimist ja ka erksat tegewat usuelu. Lutheruse usus hoolega kaswatatud ja koolitatud wõttis ta ühtlasi head äratust mõningast sündsast Inglis keeli raamatust ja Kalwini usulise kirikuõpetaja Labadie käest. Mõne aja elas Spener ka Genfi linnas. Strassburgis hakkas ta ülikoolis ettelugemisi pidama ja täitis kõrwal kirikuõpetaja kohusid. Sealt kutsuti ta Frankfurti linna wanemaks õpetajaks. Kakskümmend aastat haris Spener suures riigilinnas Issanda wiinamäge, küll rohke õnnistusega aga ka rohke waenu ja teotamise all. Jutlustes ei mõistnud Spener mitte Kalwini usuliste peale kohut, waid püüdis oma koguduse liikmeid uuele sündimisele äratada. Jutluste mõju oli see, et hul-

gad tõsisemad inimesed rohkem püha kirjaga tuttawaks soowisiwad saada. Need kogus Spener nädalas kaks korda oma majasse *püha kirja lugemisele*. Spener ise juhatas neid kooskäimisi ja seletas uut testamenti. Küsimiste ja kostmiste najal sai siis loetud tükk weel selgemaks tehtud. Kooskäijate hulk kaswis nii jõuudsasti, et nad enam õpetaja majasse kõik ei mahtunud. Spener hakkas lugemisi kirikus pidama. Peale selle kogus Spener lapsed *katekismusetunnile*. Raamatute waral äratas Spener mujal paikades himu püha kirja lugemisele (pia desideria 1675), tungis selle peale, et koguduse *tegewalt* kirklikust elust osa wõtaksiwad ja oma südamesüsku elus ja tegudes tunnistaks.

Piibel sai nüüd jälle oma õige koha peale. Inimesed hakkasiwad teda oma hinge kosutuseks ja usuwalgustuseks kui õiget hallikat tarwitama. Koduse Jumala teenistused ja katekismusetunnid saiwad laial piiril harjunud asjaks. — Frankfurti linnast kutsuti Spener Dresdeni Saksimaale. Seal hoolitses ta wiis aastat kristliku elu äratuse eest. Ka ülikoolides algasiwad äratawad ja kosutawad piiblilugemised teadusliste seletuste kõrwal. Ilma wastupanemiseta see küll ei sündinud. — Kolmes suures linnas oli Spener nüüd juba piibli tarwituse päewakorrale seadnud ja koguduse erksale tegewusele meelitanud. Weel anti talle mahti neljandas linnas, Berlinis, sedasama teha, ja sealgi läks see tal korda. Suurt rõõmu walmistati Spenerile *Halle ülikooli* asutamisega. Usuteade professorid jääti Speneri nimetada. Ta kutsus sinna elawa ja usklikku *Franke* ja selle sõbra Breithaupti. Halle sai sel kombel wagadlaste kogupaigaks, ühtlasi ka hulga usklikkude kirikuõpetajate ja edespidiste professorite õpepaigaks. Rõõmuga nägi Spener oma tööd rohkesti sigiwat, püha kiri sai rahwale armsaks koduraamatuks. Aga kurwastust oli wagal tasasel mehel ka. Sest mõnes paigas jätsiwad nüüd wagadlaste koguduse kiriku hoopis maha, ei läinud enam pihtile ega armulauale ja pidasiwad endid pühaks ja oma kogudusi ainsaks õigeks kirikuks. See oli lahutamine ja lõhkumine kosutuse kõrwal. Spener ise jäi Lutheruse kirikule truuiks. Ta elu oli Issandale pühitsetud ja kõik, mis ta tegi, seda pühitses ta palwes. Loomu pooleşt oli Spener helde ja tasane, tõsise ja puhta olemisega. Ta sai 71 aastat wanaks ja suri a. 1705.

Speneri kõrwal seisis wagadlaste eesotsas Halle waestelastemaja asutaja ja ülikooli professor *Franke*. Spener oli

enam kirikuõpetaja ja hingekarjane, Franke enam usuteadlane ja koolimees.

Enne Halle linna minemist õpetas Franke Leipzigi ülikoolis Homikumaa keelesid ja asutas seal üliõplaste seas piibliarmastajate seltsi. Halle ülikoolis sai usina professori nimi wäga kuulsaks, kõige rohkem waestelastemaja läbi, mis ta seal asutas. Franke oli kindel oma usus, wäga rohke teadmisega ja kartmata meelega; oma tahtmises otse niisama raudne nagu Knox Schotimaal. Enam kui 6000 üliõplast istusiwad ajawoolul Franke jalgade ees tema õpetust kuulamas. Need kõik saiwad tublit juhatust püha kirja tarwitamises ja kandsiwad hea seemne laiali koguduste sekka.

Wagadlaste tähtsus on wäga suur. Nende mõjul asutati Wennaste koguduseid Saksamaal ja methodistlaste koguduseid Inglis- ja Amerika maal; nende tegewusel wõeti ka protestandi kirikus missioni töö käsile. Franke waestelastemajast läks esimene missionar Ziegenbalg paganate sekka Ida-Indiasse. Wagadus pani usupuhastamise liikumisele krooni pähä ja aitas wiimati 18. aastasajal uut waimude tormi, rationalismust, ära kanda ja ära wõita. Sest kuna rationalismus laial piiril ewangeliumi waimu ära kaotas, wagadlaste waiksetes seltskondades jäi see waim rikkumata asuma, kuni uus koit usuelus 19. aastasaja algul hiilgama hakkas.

§ 52. Wennaste kogudus (Herrnhut).

Wennaste koguduse asutaja on krahw Zinzendorf. Nikolaus Ludwig krahw Zinzendorf sündis Dresdeni linnas (a. 1700), kus ta isa minister oli. Isa suri warakult ja ema läks uuesti mehele. Terawa mõistusega poiss kaswas wanaema ja tädi silma all maal Dresdeni lähedal suureks. Mõlemad naesterahwad olliwad Spaneriga hästi tuttawad. Jeesuse armastus istutati aegsasti poisikese südamesse. Hiljemalt wiidi Zinzendorf Halle linna Franke kaswatusmajasse. Koolipoiste hulgas asutas Zinzendorf wäikese seltsi nimega „sinepiiwa ordo," kelle liikmed ka pärast sõbruses kokku jäiwad. Wittenbergi ülikoolis õppis Zinzendorf seadusi ja pühitses seal a. 1717 usupuhastuse kahesaja aastast juubelipäewa. Aga ta ei teinud seda mitte rõõmu hõiskamisel, waid nukralt ja mures mitmesuguste lahutuste pärast ewangeli kiriku keskel. Onu, kelle sundmust mööda noor-

mees seaduſi õppis, tahtis Zinzendorfiſt oſawat kuningakoja meeſt kaswatada. Ta polnud ſeepäraſt oma wennapoja wagaduſega mitte rahul ja ſaatis ta paremate mõtete ſaamiſeks reiſima. Zinzendorf rändas ſiis ka Reini jõe kallastel, Hollandi ja Schweizi maal ja käis ka Pariiſis. Hukutamiſt leidis ta rohkesti, aga jõudis sellele wastu panna. Ikka kindlamaks läks ta nõu, täisealiſeks ſaades oma Issandale südamega ja teoga elada.

Dresdenis anti talle kohtuametniku koht. Siin heitis ta ka abielusse ja leidis abikaaſa, kes kõige truuduſega ja armastuſega talle ta ettewõtmistes abiks oli. Oma majas hakkas Zinzendorf nüüd piiblitundiſid pidama. Päris tööpõld ootas teda aga ta mõiſas Berthelsdorfis. Selle oli ta hijuti ostnud ja põgenejate „Böömi Wennastele“ aſupaigaks annud. Need oliwad juba palju häda ja kiusamiſt Hussi päiwiſt saadik kodu Böömimaal ja mujal katoliku maadel ära kannatanud. Ära kaotada ei ſuutnud neid kõik rõhumiſed mitte. Uuel rõhumiſel otſis nende koguduſe liige, puuſepp Christian David, protestandi maal omastele rahuliſemat aſumiſe paika. Otſimiſe teel jõudis David krahw Zinzendorfi mõiſa, kus aſupaik lubati. Ta läks nüüd Böömimaale tagaſi ja tõi (a. 1722) eſimeſed rändajad Berthelsdorfi, kelle lähedal neile aſumiſe paik kätte näidati. Taaweti laulu sõnaga: „Lind on aſeme ja peaſukene peſa leidnud,“ lõi wapper puuſepp eſimeſe kirwehoobi puusse. Üks hoone teiſe järele ehitati kiiresti ülesse. Herrnhut pandi koha nimeks. Aſutus läks aaſt aastalt perekamaks ja ſai kogupaigaks ühemeelelistele Lutheruſe ja Kalwini uſulistele ja Böömi Wennastele. Zinzendorf iſe aſus ka nende keskele ja walmistas neile koguduſe ja kiriku teenistuſe seaduſe. Koguduſe ülewaatamine anti eeſtſeisjate ja wanemate (ettelugijate) kätte, kogudus iſe jagati liikmete wanaduſe ja sugu järele kooridesse (meeste, naeste, laste koorid jne). Kristus iſe pidi selle koguduſe süda, armastus Kristuſe wasta see side olema, mis kõik wennalikult ühendas. Sügiſe 13. Augustil 1727 kinnitati uus seadus üleüldiſe p. õhtuſöömaaja pühitſemiſega. Seda päewa peeti edespidi „Uuendatud Wennaste koguduſe“ aſutuſe päewaks.

Zinzendorf pani oma ameti Dresdenis hoopis maha ja elas ſest ajaſt aina oma koguduſele. Et tal korrapäraline õigus oleks waimulikka tallituſi tallitada ja kirikutes Jumala teenistuſt pidada, selle tarbeks tegi ta uſuteade kandidadi eksami ja laſi eneſe wana Böömi piiskopi Jablonsky poolt Berlini linnas

piiskopi ameti peale õnnistada. Wäsimata hoolega tegi Zinzendorf oma koguduse edenemiseks ja kaswamiseks tööd. Ta tahtis, et Wennaste kogudus nagu haputaigen ristikoguduses uut elu ja äratust saadaks. Wennaste saadikud läkitati kõikidesse Europa maadesse ja missionarid paganate juurde. Zinzendorf se rändas tükid ajad Saksamaal ümber ja asutas kogudusi. Kaks korda sõitis ta Amerikasse, seadis missionitöö Indianlaste ja neegrite keskel korrale ja püüdis ususeltsisid ühendada. Peale selle rändas Zinzendorf ise kõik Europa riigid läbi ja käis ka kahele korrale Wenemaal. Palju raskusi oli Zinzendorfil Wennaste koguduses ära kannatada wäljaspidiste pealetungijate wasta wõideldes ja seestpidiseid lõhesid eemal hoides. Rohket wilja nägi agar mees, kes kõik oma waranduse ja oma terwise Issandale ohwriks kandis. Zinzendorf suri Herrnhutis (a. 1760). Järgmine piiskopp Spangenberg, mõistlik wapper koguduse isa kinnitas seda, mis Zinzendorf peale hakanud.

Herrnhuti koguduse suurem hiilgus langes just ewangeli kiriku pimedama aja peale, kus kantslistes ja õpetoolides umbusk ja inimeste mõistus (rationalismus) woli pidasiwad. Imelik on Wennaste koguduses loosi tarwitamine. Kõik tähtsamad asjad ja ettewõtmised, nagu missionitöö, ametisse seadmised, abielusse astumine jne saawad loosi wõtmisega õiendatud. Wennaste kogudus Herrnhutis õitseb tänapäewani õige kaunis korras. Wallalised inimesed, poisid, noored mehed ja leskmehed elawad isepäinis koos, niisamati jälle tütarlapsed, tüdrukud ja lesed. Iga päew tulewad kõik homiku kokku palwele ja Jumala sõna kuulmisele. Nõnda kõiki tööd ja tegemist koos palwes peale hakates ja lõpetades ei ole neil siis ka miskist puudu, elukord on hea ja kokkuleppimine ja armastus paistab silma.

Peale Herrnhuti on Wennaste kogudusi ka muidu Saksamaal, niisamati Daani-, Inglis-, Hollandi-, Wene- ja Põhja Amerikamaal. Missionitöö eest peab Wennaste kogudus ühte lugu hoolt, enam kui 300 missionari on tööl.

§ 53. Lutheruse usu kogudus Eesti- ja Liiwimaal Wene walitsuse all kuni rahwa priikslaskmiseni.

Suur Põhja sõda rikkus Eesti- ja Liiwimaa hirmsasti ära. Sõja kannul käis katk ja nälg. Rüütlid saiwad endise woli oma talupoegade üle. Waesus, puudus ja piin oli ära

rääkimata. Kirikliku oleku kohta tunnistati Riia maapäewal (a. 1714), et 5 wõi 6 kihelkonna peale waewalt üks õpetaja tuleb ja rüütlite seast polnud enam niisugusid mehi leida, kes kirikueeſtseisja ameti oma peale oleks wõinud kihelkonnas wõtta. Mitte ühte ainust kooli ei olnud kaual ajal ei rüütlite ei talupoegade laste tarwis. Aastad kulusiwad ära, enne kui rüütlite poegadele jälle üks kool Riias asutati.

Usutundmine rahwa seas langes kõige madalamale järjele. Suurem hulk ei suutnud edespidi wahet teha pagana- ja ristiusu wahel. Ebausk läks nii suureks, et rahwas hiljemalt, kus kirikud jälle kohendati ja korraline kirikuteenistus käima pandi, kirikus rohkem sunni waral Jumalat teenis, päris usuteenistus aga peeti metsawaikuses hiite all. Õpetajad tundsiwad seda häda wäga hästi, kõige elawamalt noored õpetajad, kes Halle linnast waga Franke koolist Liiwi- ja Eestimaale tuliwad. Mis nad iial usuäratuseks ja usutundmise kaswatamiseks teha suutsiwad, see sai hoolega ära tehtud. Puudus oli siiski liiga suur.

Suure rõõmu ja lootusega wõeti seepärast Wennaste koguduse saadikud wastu, kes aastal 1729 iseäraliku kutsumise peale Liiwimaale usuäratajaks tuliwad. Krahw Zinzendorf tundis kuulu järele meie maa puudusi ja saatis oma paremad töölised siia. Nende eesotsas käis kuulus puusepp ja usuärataja Christian David, sõnakas, hakkaja mees. Kohe Riias wõeti nad suure lahkusega wastu ja lühikese ajaga kogus hulk perekonde nende meeste ümber. Siit läksiwad Wennaste koguduse saadikud Koiwa jõe kallastele, sinna kus enne wanaste munk Dietrich Issanda risti paganate sekka armastuse meelel ülesse seadis, ja hakkasiwad seal tööle. Wastuwõtmine oli kahesugune: ühelt poolt lahke ja rõõmuline, teiselt poolt tagasi hoidlik ja kartlik. Kõige pealt oli sel puhul Liiwimaal hoopis kuulmata ja wõõras asi, et käsitöö inimesed lugemas ja jutlust tegemas käiwad. Wennaste koguduse saadikud aga pidasiwad endid õige kauniste ülesse. Nende elaw usuõna ja õpetus leidis maad losside ja saunades. Krahw Zinzendorf tuli ka ise alustatud tööd waatama ja kinnitama. Teda teretati enamiste igal pool lahkuse ja rõõmuga ja lubati talle kantslid jutluse pidamiseks. Iseäraliſe auuga ja kallistamisega wõtsiwad Tallinna õpetajad ja Eestimaa rüütlid ta wastu. Tallinnas pidas Zinzendorf Doomi ja Olewisti kirikus mitu jutlust. Krahwi käimise tagajärg oli see, et hulgad „wennad" Herrnhutist maale kutsuti. Need

korraldasiwad Läti ja Eesti koguduſed Wennaste kogoduſe kuju järele. Juſt Läti ja Eesti kogudustes leidſiwad Wennaste koguduſe lihtſad uſu mehed oma rahwaliku taſaſe ja lahke wiiſiga äraarwamata rõõmuſt wastutulemiſt. Rahwas ſai korraga nagu ümber muudetud. Tegew oſawõtmine ilmus ſeal, kus ſeni ainult tuimuſt ja külmuſt nähti. See tuli küll jaolt ſelleſt, et Wennaste koguduſe käſkjalad rahwale maad andſiwad eneste kõrwal ametis tegewad olla. Wennaste koguduſe kord nõudis hulga ametnikka: lugijaid, wanemaid, ülewaatajaid ja kooride eeſtſeisjaid. See meeldis inimestele. Ametnikud ſaiwad auu ja ka piſut wõimuſt omaste keskel. Siin oli üks põld ja paik, kus need, kes muidu alati ja igal pool orjaſiwad, kord ka wõiſiwad walitſeda. Herrnhutide lugemistele ei ſundinud teo kubja piits, waid iſeeneſe waba tahtmine. Elaw tegewus ja liikumine ilmus kogudustes. Lugemiſetoad (palwemajad) ehitati ruttu ülesſe; kõrtſid jäiwad tühjaks; inimeſed woolaſiwad palwemajadesſe. Wanad ebauſu kombed ja paganapõliſed laulud heideti kõrwale, jääti uuſtusſe. Kriſtlik kombeline elu wõttis maad. Nende headuſte kõrwal ilmuſiwad pea ſuured wead ja kahjud. Wennaste koguduſe liikmeks ſaamine ſai ruttu ilmlikuks auuasjaks. Selle tõttu tungis palju niiſuguſid inimeſi Herrnhutlaste ſekka, kelle ſüda ſugugi uſutroosti ega Jumala ſõna tõde ei igatſenud, waid aga wäliſt auu läikimiſt ja lugupidamiſt. Herrnhut ſai moodiasjaks. Sellega käſi käes käis waimulik uhkus, ſalalik olemine, wastupanemiſe waim ja Lutheruſe kirikuſt lahkumine. Herrnhut hakkas ka Eesti- ja Liiwimaal ennaſt kirikukeſeks kiriku keskel muutma, ennaſt pühaks pidama, teiſteſt paremaks, ja teiſte ſüdametunnistuſt rõhuma. Ühtlaſi keelas, laitis ja laimas patuks Wennaste kogudus mõnda eluliikumiſt ja eluawalduſt, mis iſeeneſeſt mitte patt ei ole. Kriſtliku wabaduſe aſemele ſeati jälle inimeſteſt walmiſtatud käſunõõrid ſeal, kus neid waja ei olnud. Wennaste kogudus tahtis kõike pühaduſt ja wagaduſt omale üürida ja ſõimas neid inimeſi ilmalapſiks, kes endid mitte tema kilda ei annud.

Sähärdune olemine ja püüdmine pani mitmed Wennaste koguduſe ſõbrad mõtlema, manitſes neid ettewaatmiſele ja ſelle eeſt hoolitſemiſele, et Wennaste koguduſe poolt Lutheruſe kirikule mitte kahju ei tuleks. Õigel ajal tõsteti hoiatamiſe healt ja keelati ſeega ära, et Wennaste kogudus mitte liiga wõimuſt ei wõtnud ja Lutheruſe kirikut lõhkumiſega ei rikkunud. Aastal

1743 keelati riigiwalitsuse poolt Wennaste kogudus Wenemaal hoopis ära. Keiserinna Katharina II. andis talle küll jälle asumise luba (1765), aga Eesti- ja Liiwimaal jäi ta õnneks Lutheruse koguduse külge ja aitas nüüd tasasemal wiisil Issanda tööd inimeste hingede kallal edasi ajada.

Wahe ajal lõpetati Eesti piibli tõlkimise tööd (1736) ja aastal 1739 ilmus Eesti piibel. Jüri kiriku õpetaja Thor Helle, Rootsi soost mees, lisas uue testamendile, mis unustamata waewakandja Eesti kirjakeele harimisel, Karula õpetaja Joh. Hornung tõlkinud, wana testamendi juurde. Trükikulud laenas krahwi Zinzendorfi soowituse peale kindral Bohn ja nõnda ilmus raamat Eesti rahwale jäädawaks rikkaks usu hallikaks.

Need märgid läksiwad ka aegamööda sagedamaks, mis tähendasiwad, et orjapõlwe rahwale priiuseaeg läheneb. Aastal 1763 lasi landrat Schultz von Aſcheraden oma wallarahwa wabaks ja manitses teisi Liiwimaa rüütlid sedasama tegema. Terwe haritud Europa ees nõudis kirjanik Garlieb Merkel oma raamatus: „Lätlased," Lätlastele ja Eestlastele inimeseõiguſi ja wabaduſt. Õpetajad hakkasiwad nobedusega rahwale hariduſt nõudma. Tartu linna asutati keisri Alexandri I. käsu peale suurkool ja niipea kui suured Napoleoni sõjad mööda saiwad, lasi seesama õnnis keiser kõigis kolmes Läänemere kubermangus (Kuuramaa sai a. 1795 Wene walitsuse alla) pärisorjadele priiuse kuulutada (1816—1819).

§ 54. Methodistlased.

Pea ühel ajal Wennaste koguduse asutamisega Saksamaal algas Inglis pinnal methodismuse liikumine. Methodismuse alustajad ja asutajad on kaks wenda John ja Charles Wesley, ühe Inglis kirikuõpetaja pojad. Wanem wend John Wesley on methodistlaste ülemapostel ja seaduseandja, teine noorem wend Charles, on nende tubli laululuuletaja.

Ema Susanna Wesley kaswatas oma pojad wagasti ja jumalakartlikult. John Wesley läks warakult Oxfordi ülikooli, õppis usinasti ja hea mõistusega, oli auustatud professorite ja üliõplaste meeleſt. Õppimise lõpul sai ta Greeka keele lektoriks ja magistriks nimetatud. Wend Charles tuli hiljemalt sinnasamasse ülikooli. Koos nõudsiwad wennad waga jumalakartlikku elu ja toetasiwad teine teist patu wastu sõdides. Nende

ümber kogus aegamööda wäikene selts üliõplasi piiblit lugema ja hingeõnnistust taga nõudma. Teiste poolt hakati neid „methodistlasteks" kutsuma, sest et nad ülikooli poolt ette kirjutatud õppimise wiisi (Methode) sõna sõnalt täitsiwad ja ka hingeõnnistust kindla õppimise wiisi järele taga nõudsiwad. Wennad ei leidnud oma südamele siin mitte õiget rahu. Nad wõtsiwad nõuuks Jumalale suurt ohwrit pakkuda ja sõitsiwad Amerikasse Indianlaste sekka missionariks. Tee peal sinna puutusiwad nad Wennaste koguduse missionaridega kokku ja elasiwad Amerikas nendega sõbruses. Imestades waatasiwad nad Wennaste koguduse missionaride usurõõmu ja õndsuse kindlat lootust. See puudus neil ja seda ei leidnud nad ka Amerikas mitte. Mõne aja pärast tuliwad nad jälle kodumaale tagasi. Londonis leidsiwad nad Wennaste koguduse piiskopi hoolekandmisel rohkem rahu ja saiwad ka enam õndsuse tundmist oma südametesse. Weel suurema jõuuga ja usinusega kui seni, püüdsiwad nad nüüd hingesid Kristuse juurde juhatada ja temale wõita. Oma waranduse, rammu ja elu kandsiwad nad waimustusega Issandale ohwriks.

Nende meeste kõrwa astus Georg Whitefield. Oxfordi ülikoolis lõi ta juba nende seltsi (1735). Whitefield, sündimise poolest kõrtsmiku poeg, elas oma noore ea aastad aina prassimises patu elu. Siis tuli pööripäew ja Whitefield hakkas uut elujärge paastumisega, palumisega, ihukaristamisega ja walwamisega. Selle lõpp oli raske haigus. Tõwewoodil kinkis Issand talle rahu usu läbi. Suure wägewusega kuulutas Whitefield pärast seda õigust, mis usu läbi inimesele osaks saab.

John Wesley käis selsamal aastal, kus ta suuremale selgusele jõudis, Hollandi ja Saksamaal (1738), sai tuttawaks Zinzendorfiga ja edendust Christian Dawidi jutlustest Herrnhutis. Saksamaalt tagasi tulles tegi John Wesley õpetaja ametis Londonis tööd. Tema jutlused oliwad wägewad ja rahwas käis suurel hulga teda kuulamas. Warsti tõusiwad aga segadused ja Londoni kirikutes keelati tal jutlusetegemine ära. Nüüd ütles Wesley: „Kõik maailm on minu kihelkond," ja hakkas oma wennaga ja Whitefieldiga maal wäljadel laia taewa all jutlusi pidama. Tuhandete ja sadatuhandete ees kõneleiswad need mehed enamisti. Jutlused ei jäänud mõjuta. Mitmes paigas saiwad inimesed hoopis ümber muudetud, nimelt wabrikukohtades ja sõekaewandustes, kus muidu suur tui-

mus ja kurjus maad oli wõtnud. Sajatamised ja wandumised, rööwimised ja tapmised kadusiwad mõnikord ühe hoobiga. See oli Inglismaal just usu pooleſt kurb aeg. Mitmed loodusuurijad, mõttetargad ja ajalookirjutajad kuulutasiwad awalikult oma jõledat umbusku ja leidsiwad lahtiseid kõrwu oma kodumaal ja kaugemal Europas. Niisuguste enesepetjate küüsist peastsiwad need kolm meest hulga hingesid.

Georg Whitefield tegi oma wiimastel eluaastatel Amerikas usuäratamise tööd (1770). Tema ja John Wesley wahel tõusis enne weel lõhestus. Sest Whitefield õpetas, et üks osa inimesi Jumalast enne maailma loomist on õnnistuseks ära walitud, ja et inimene ainult Jumala armu läbi peastetud saab. Wesley salgas seda ärawalimist ja arwas inimese enese tegemist peastmises ka waja olema. Amerikamaal kaswis methodistlaste kogudus wäga suureks ja on tänapäewani seal tähtsam kogudus teiste ususeltside seas. Nende rändajad õpetajad käiwad laialt ümber, oma kogudustele liikmeid korjamas. Kahjatseda on nende sagedasti mõistmata ägedus ja tormiline olek, mis küll waheſt suurt tuld süütab, kellel aga täit põhja ja kindlust all ei ole. Wäga moodus on methodistlaste killas mitmenimelised „miitingid" (koosolekud), nõnda nende „kampmiiting" ehk laagrikoosolek, mis iga aasta kusagil metsas suurte rahwa hulkadega ära peetakse, mitu päewa kestab ja rohkem kära kui kasu saadab. Jutluse pidajad püüawad inimesi ruttu ja järsku sügawale patutundmisele ajada, mis ka wäljaspidi wärisemisel, krambisarnalisel awaldusel, nutmisel ja nookſumisel ilmsiks peab saama. Niisama ruttu peawad kuuljad armutundmisele „läbimurdma." Seal on siis kaebamist ja hõiskamist, naeru ja nuttu, palumist ja kiitmist läbi segamini kuulda.

Inglismaal lahkusiwad methodistlaste kogudused alles pärast John Wesley surma Inglis kirikust ja asutasiwad oma käe peal päris methodisti kiriku (koguduse). Liikmeks wõetakse kõik inimesed wastu, kellel himu ja tahtmine on peastetud saada. Need hinged seatakse jagudesse ehk klassidesse, igas jaos 10—12 hinge, seisawad jaojuhatajate hoole ja ülewaatamise all ja peawad nüüd kindlat korda mööda, enamisti käsutegudega algades, oma peastmist otsima. Suur hulk neist saawad tõesti tõetundmisele, aga siiski on methodismuse sees palju wööriti olemist.

John Wesley suri rahus, õnneliku südamega, ligi 88 aastat wana, wäga töörikka elu järele (a. 1791). Tema armastus

waeste wastu ei tunnud mingi piiri, neile kinkis ta kõik, mis tal aga kinkida oli. Tööl oli ta wäsimata ja ikka, kell 4 üles tõustes kuni õhtu hiljani.

§ 55. Seletajad ja rationalismus.

Waewalt hakkas puhas ewangeliumi tõde inimeste südamid ebausu paelust peastma, seal ilmus maailma tarkuse turul tont, kes kõik pimedama umbusu kotti ähwardas wisata. Tema lipukiri kõlas wäga upsakalt „seletus" ja ta kuulutas suure käraga, et kõik, mis seni maailmas on usutud, õpetatud ja kindlaks arwatud, selge eksitus ja wale on. Ta seletas siis oma tarkust mööda kõik ära ja nõudis, et nüüd kõik inimesed seda seletust peawad uskuma.

Wabalt Inglismaalt hakkas see seletuse tuhin peale ja käis siis laial piiril läbi Europa ja Amerika maa, kõiki, mis seni ajani usus ja teaduses, looduse tundmises ja riikide walitsuse asjus õigeks ja kindlaks oli arwatud, maha murdes. Usuasjus wõtsiwad seletajad kõigepealt piibli käsile ja küsisiwad nagu omal ajal madu: „Ons Jumal tõesti kõnelenud?" Wäga lühikese uurimise järele oli nende otsus: Jumal ei ole mitte kõnelenud, s. o. piibel pole mitte Jumala sõna. Nõnda õpetas ja seletas Gibbon, Locke, Hobbes, Shaftesbury, Bolingbroke, Collins ja Hume. Jumala sõna oli siis ära salatud ja ära põlatud. Teine küsimine astus ette. „Kas Jumalat ülepea on?" Selle küsimise ärawastamises läksiwad seletajad lahku. Ühed arwasiwad, et Jumal on, neid kutsutakse ajaloos deistlasteks (deus = Jumal), teised hiljemad astusiwad julge sammu edasi je tunnistasiwad, et Jumalat ei ole, neid kutsutakse atheistlasteks (atheos = Jumalata). Esimesed polnud aga wiimasest nõrmugi paremad, sest nad tunnistasiwad Jumalat, kes ei kõpele, midagi ei tee ja miskist ei hooli. Niisugune seletus oli hulkadel inimestel hästi meele pärast. Nimelt tulise werega ja libeda, nobeda keelega Prantslased wõtsiwad Inglis meeste õpetuse ja seletuse heal meelel wastu, andsiwad talle suupäralise kuju ja muretsesiwad tema laiali laotamise eest. Kuulsam neist Jumala sõna ja Kristuse wastasest Prantsusemaal on laulik ja rahwakirjanik Voltaire, kes ühe wahe ka Saksamaal Preisi kuninga kojas elas ja seal oma kihwti külwas. Teine tema kõrwas on kirjanik Rousseou (Russõ). See mees nõudis, et

köik loomuliseks peaks tehtud saama, loomuline usk, loomuline õigus, loomuline riik jne. Oma nõudmise täitmises sai ta ise loomuliseks narriks. Saksamaale kandis Hamburgi professor Reimarus ja tema kõrval usuteade kandidat Edelmann Inglis umbusu seemet.

Kibe töö algas nüüd iga pool seletuse laiali kandmises. Teda pakuti würstidele ja rahwastele, wanadele ja noortele, koolile ja kirikule. Pakkujad olíwad nobedad, wastuwõtjad niisamati. Londonis asutasiwad seletajad, kes ennast heal meelel ka „wabadeks mõtlejateks" kutsusiwad ja köik wabalt oma mõistust ja tarkust mööda tahtsiwad ülesse müürida, „waba müürisepaordo" (1727). Mujal maades tegiwad teised sedasama. See seletuse mõju ulatas mõnes paigas kantslitessegi. Sealt hakkasiwad mõned umbuslikud ainult seda kuulutama, millest inimese mõistus jagu saab. Inimese mõistus (ratio) pandi kohtumõistjaks ja otsusetegijaks Jumala salajaasjade üle (rationalismus). Imelist wilja sai nüüd näha. Jõulu ajal peeti jutlusi loomade laudassõõtmisest, Lihawõtte pühil homikuse waraülestõusmise kasust ja sarnaselt. Jumaliku tõega kadus jumalakartus. Kõlwatu ja korratu elu wõttis ruttu maad. Seletuse jäledam mõju oli suur Prantsuse mässamine (1789).

Kadunud ka sell ajal, mis wiiskümmend kuni sada aastat kestis, ei olnud Jumala sõna tõde mitte. Mitmed kirikuõpetajad pidasiwad kindlasti, kõigest naerust ja pilkamisest hoolimata, usust ja Jumala sõnast kinni. Hulgas perekondades walitses waga waim. Wennaste kogodus ja methodismus jäiwad ka puutumata, nende juures leidsiwad mitmed hinged toetust ja kinnitust. 18. aastasaja lõpul hakkas jumalik elu jälle maad wõtma ja andis mitmes kristlikus seltsiasutuses eneseşt nähtawat märku; asutati piibli- ja missioniseltsid. 19-ma aastasaja algul kaotas rationalismus kantslites oma wõimu. Jumala sõna hele walgus wõitis jällegi oma wäega köik takistused ära, Jumal tegi uuesti wahet walguse ja pimeduse wahel.

§ 56. Protestandi usu wäiksemad perekonnad.

Baptistlased. Juba õige wanast ajast on mälestusi, et mõned wähemad ususeltsid lapseristimist põlgasiwad ja ainult usklikka ristisiwad. Usupuhastamise ajal tekkis Saksamaal ümberristijate selts elusse, kellele aga Münstri linnas kole ots

tehti. Päraſt oli Hollandimaal nende päraſt pahanduſi. Menno Simons korjas nad ſeal korraliſeks koguduſeks kokku. Inglismaal ilmuſiwad mõningad, kes ristimiſt põlgaſiwad, ſel puhul, kus puritanlaſed Inglis kirikuſt lahku lõiwad. Tähtſam nende Inglis baptiſtlaste ſeaſt on laulik John Milton ja tuttaw John Bunyan. Wiimane jättis oma katelſeppa ameti maha läks baptiſtlaste hulka, ja käis ſiis õpetades mööda maad ümber, kuni ta kinni wõeti ja torni heideti. Kaksteiſtkümmend aastat istus ta tornis ja kirjutas ſeal oma kuulſa raamatu: „Ristiinimeſe teekond taewa linna poole." Roger Williams istutas baptiſtlaste õpetuſe Amerikaſſe ja aſutas ſeal otſe wäikeſe baptiſtlaste riigi. Amerikas on tänapäewani kaunikene kogu baptiſtlaſi elamas, umbes miljon. Amerikaſt toodi baptiſtlaste õpetus Saksamaale. Seal ei leidnud ta aga õiged maad. Kuuramaa Lätlaste ſeas on rohkesti baptisti uſuliſi; Eeſtlaste ſeas Tallinas ja Peterburis mõningad.

Independentlaſed lahkuſiwad Inglis kirikuſt, ſeſt et nad ennaſt mitte piiskoppide alla ei tahtnud anda ja ülepea ühtegi kiriklikku korda wõi ametit ei ſallinud. Nende nõudmiſt mööda peab iga üksik kogudus täiesti wallali olema (Inglis keeli independent); päraſt nägiwad ära, et ilma Jumala ſõna kuulutamiſe ametita üksi kogudus läbi ei ſaa, ja waliſiwad omale ometigi ſõnakuulutajad. Uhe wahe oli Inglismaal independentlastel ſuur woli. See oli ſel ajal, kui nende kogoduſe liige Oliver Cromwell riigiwalitſuſe eesotſas ſeiſis. Kõige ſuurem oſa independentlaſi aſub Amerikas.

Kwäkerite ſeltſi aſutas Inglismaal kingſepp Georg Fox. Ta oli kangru poeg, hoidis hakatuſes „pühade" ſeltſi independentlaste liigis, arwas ſiis waja olema wanade prohwetite waimu jälle ülesſe äratada ja käis nüüd kõigepealt kirikuſt kirikuſſe ja palwekojaſt palwekotta õpetajatele ja ettelugijatele wastu rääkimas. Mitmele puhule heideti ta Jumala teenistuſe rikkumiſe päraſt wangitorni ja rahwa poolt ſai ta mõnda ſõimu, pilkamiſt ja walu kannatada. Aga Fox pidas wangihoones hoidjatele ja wäljas oma piinajatele jutluſi. Aegamööda hakati teda kuulama. Mõningad lõiwad tema ſeltſi. Nad nimetaſiwad endid „ſõbrade ſeltſiks;" aga teiſed kutſuſiwad neid kwäkeriteks, ſ. o. wäriſejateks; wiſt ſeepäraſt et nende ihud öeldi wäriſema, kui waim nende peale tuleb. Eſimeſed kwäkerid oliwad omas olemiſes koguni kentſakad, pööraſed ja täiesti mõiſtmatade ſega-

jate kilda arwata. Kaks meest, Robert Barclay ja William Penn aitasiwad kwäkerid hullust tujust wälja. Esimene kirjutas nende kaitsmiseks kauni raamatu, teine asutas Amerikas kwäkeritele kauni Pennsylvania riigi Philadelphia (wenna armastus) linnaga. Nimetatud mehed, Georg Fox, Robert Barclay ja William Penn käisiwad ka Hollandi- ja Saksamaal sõbru korjamas, aga mõjuta. Ainult Inglismaal ju Amerikas on kwäkerid olemas ja seal suurel hulgal. Enne oli nende selts wäga naeretud ja põlatud; praegu on nad õige austatud inimesed, usinad ja hoolakad. Hariduse eest kannawad kwäkerid wäga hoolt, waeste wastu on nad wäga helded ja ka muidu on neil hea otstarbe peale ikka lahtised käed.

Kwäkerite kirikuteenistus on koguni liht. Muusikat ja laulu ei tarwitata; riistmist ja püha õhtusöömaaega ei pühitse nad mitte nähtawalt, kõik tehakse waimus. Preestri- wõi õpetajaametit nad ei tunne. Iga koguduseliige, olgu mees wõi naene, wõib palwekojas kõnelda, kui waim teda ajab. Kui waim Jumala teenistuse ajal kedagi ei aja, siis istub kogudus tummalt ja waikselt ja seda kutsutakse siis waikseks Jumala teenistuseks. Nende usu ülem õpetus on „seestpidine walgus.“ See walgus olla loomisest saadik inimese sees, patu läbi tumestatud, Kristuse läbi jälle elawaks tehtud. See walgus õpetada Jumalat tundma ja saata seda suuremat õnnistust, mida heledamalt ta inimese sees põleb. Kes selle walguse osaliseks saab, see on õnnis. Püha kirja kwäkerid küll otse ei põlga, aga nad ei anna talla muud tähendust, kui et ta tähendatud seestpidist walgust aitab äratada.

Igapäises elus on kwäkerid wäga lihtsad, kõigile ütlewad nad sina, kedagi nad ei tereta, kellegi eest mütsi ei wõta, sõtta ei lähe, wannet ei wannu.

Irwinglased. Irwinglaste seltsi asutaja on Eduard Irwing, Schoti koguduse õpetaja Londonis. See waikne auuwäärt mees hakkas mõne kuuldud jutu järele uskuma, et meie päiwil ka mõnele wagale inimesele apostliaegsed imeteod ja waimuanded nagu: haigete terwekstegemine, ettekuulutamine ja wõõraste keelte kõnelemine Jumalast jagatakse. Wäikeses seltsis hakkas Irwing palwetundides neid andeid Jumala käest paluma. Mõni kuu läks mööda, ilma et midagi iseäralikku oleks sündinud. Korraga juhtus ühel palwetunnil kole lugu. Kest palwe ajal hakkas üks inimene krambisarnaliste tuksumiste all inetuma wõõra healega

kiſendama; esmalt ei ſaadud ta ſõnadeſt ſugugi aru, aga lõpuks ütles krambitſeja kaunis ſelge ſõnaga: „Tema (Irving) on hea mees ja tubli karjane," ja manitſes koguduſt Irvingi ſõna kuulma. Irving arwas koleda krambi ja poolmõiſtmata kõne iſeäraliku waimuilmutuſe olema ja kiitis ning tänas Jumalat, et ta tema palwet kuulda wõtnud.

Põlastawad karjatuſed, ümiſemiſed ja krambid ſaiwad nüüd ſes ſeltſis moodiasjaks; igaüks püüdis kõige wäega ſarnaſt krambitſemiſt oma külge ſaada.

Schoti koguduſe wanemad Londonis waataſiwad mõne aja oma õpetaja kahtlaſt tegewuſt pealt ja laſiwad ta ſiis ametiſt lahti (1832). Selleſama asja päraſt, ja et Irving ka Jeeſuſe kohta arwamiſi awaldas, mis otſe püha kirja wastu käiſiwad, lükati ta ülepea Schoti kirikkonnaſt wälja (1833). Waene ekſinud mees näis päraſt iſe oma ettewõtmiſe ja õpetuſe päraſt kahtlema, jäi nukraks, kuiwas ära ja ſuri wiimati murtud ſüdamega (1834). Seega ei lõppenud imelik kogudus.

Mõningad rikkad ſõbrad oliwad juba enne Irvingi ſurma endid uue koguduſe asju ſeganud. Need muretſeſiwad ja kohendaſiwad teda ja warsti oli koguduſel terwe kirikuſeadus ja kord käes. Suur rida ametid ſeati jalale: apoſtlid, karjatſed, inglid, armukuulutajad, koolitajad, preeſtrid ja diakonid.

Ülem ja tähtſam ſeadmine Irvinglaſte juures on apoſtliamet. Apoſtlid ſaiwad prohwetiteſt walitud, prohwetid aga pidi waim äratama. Eſiotſa oli raske, ei tahtnud kõlblikka prohwetiſid ſaada. Alles kui need koguduſe keskel ilmuſiwad, ſiis ſai ka pea 12 apoſtlit. Apoſtlid nimetaſiwad omalt poolt armukuulutajad, kes maid mööda käiſiwad koguduſele liikmeid korjamas. Iga koguduſe eesotſas on praeguſe korra järele 13 meeſt: 1 karjane wõi ingel, 6 wanemat ja 6 diakoni. Irvinglaſed arwawad ennaſt pühaks, ära walitud rahwaks, tarkadeks neitſiteks, kes walmis on Kriſtuſega pulmale minema, kui ta tuleb. Päraſt ſaawad nad Kriſtuſega 1000 aaſtat maa peal walitſema. Esmalt kuulutati, et ükſki neiſt ei ſure, enne kui Kriſtus tuleb. Aga üks liige ſuri teiſe järele, ja kui ka apoſtlid ſuriwad, üteldi, et need juba ſündinud on, kes uue aja algamiſt peawad nägema.

Palju wõõriti ja põhjata arwamiſi on küll Irvinglaſte uſus, mis püha kirjaga ſugugi kokku ei käi. Aga teiſelt poolt peab tunniſtama, et Irvinglaſed oma elamiſes wiiſakad, mõiſt-

likud, jumalakartlikud inimesed on, kes kurja wihkawad ja head armastawad. Tähendada wõib weel, et nad, kus see wõimalik, Jumala teenistusi suure toredusega peawad. Nende preestririided on wäga uhked. Iga koguduseliige maksab kümnest.

Inglismaal küll algas see usuliikumine, aga praegu on ta sealt hoopis kadunud. Amerikas ei kosunud Irwinglaste selts mitte. Saksamaal aga asutasiwad Irwinglased umbes 80 kogudust 5000 liikmega. Kuuramaal on nad mõned Lätlased oma kilda saanud. Eestimaal näib neid Tallinnas baptistlaste kõrwal liikumas olema ja Peterburis on neil oma kogudus.

Irwinglastega ligidalt sugulased on **Mormonlased** Amerikamaal. Selle ususeltsi asutas (a. 1825) suur petis Joe Smith. Mormonlastel on ka oma apostlid ja prohwetid; nad ütlewad imetegusid teha wõiwat; maksawad kümnest ja ootawad niisamati Kristuse tulemist nagu Irwinglased. Nende iseäralik tundemärk oli seni ajani palju-naeste-pidamine, mis aga nüüd on ära keelatud. Seltsi asutamise lugu on päris muinasjutt. Joe Smith, hooletu rentnik, kes oma aja rahahaugu otsimisega ära wiitis, kiitis nägemiste ja ilmutuste waral kaks kuld tahwlit wõõra keele kirjaga leidnud olewat. Prohweti prill, mis tahwlite kõrwal seisnud, annud talle tarkust wõõrast keelt lugeda, mõista ja tõlkida. Tõlke andis ta trükki pealkirjaga: Mormoni raamat. Selle raamatu tõttu rändanud Israeli rahwa 10 suguharu (a. 722 e. Kr.) pealiku Lehi juhatusel Kanaanist Amerikasse ja saanud seal suures sõjas ära häwitatud. Nende prohwet Mormon jäänud üle ja kirjutanud oma ilmutused tähendatud tahwlite peale ülesse, tunnistuseks ja tarwituseks pühadele, kes wiimsil päiwil elawad.

Küll tõendas hiljemalt üks kirikuõpetaja lesk, et Mormoni raamat muud midagi ei ole, kui tema kadunud mehe kirjutatud jutt, mis Smith kurjasti solkinud ja loata trükki annud. Aga Smith leidis uskujaid ja asutas omastega linna ning ehitas uhke templi. Mormonlased saiwad usinuse ja hoole waral pea õige jõukaks ja wägewaks koguks. Teiste naabrite kadedus ja wiha ei sallinud seda. Need tapsiwad Smithi ära ja häwitasiwad ka linna ja templi.

Nüüd rändasiwad mormonlased „kõrbest" läbi üle kaljumägestiku Kalifornia naabrusesse Utah maakonda soola järwe äärde. Siin asutasiwad nad uue linna nimega Uus Jerusalem, mis peagi õige perekaks ja rikkaks sai. Smithi järeltulija

ülema prohweti ametis oli Brigham Young. Selle juhatuse all tegiwad mormonid jäledaid tegusid ja tapsiwad waheft terwed rändajate salgad salaja ära, kui need nende lähedale tahtsiwad elama asuda. Brigham Young suri enne kui kohtukäsi teda karistusele suutis wõtta (1877).

Päraft Youngi surma enam uut ülemat prohwetit ei walitud. Walitsus anti kaheteistkümne apostli hooleks. Mormonlaste misjonarid käisiwad aastaft 1850 kõigil pool maailmas ümber oma koguduſele liikmeid otsimas. See kole ja ropp selts kutsub ennaft „wiimse päewa pühadeks.“

Peterburi kubermangus asub aastaft 1813 saadik **hüppajate selts** (ihulilased). Nende arwamist mööda annab Püha Waim ennaft inimese sees iseäralise elawa liikumise läbi tunda, mis inimese hüppama, laulma, paluma, höiskama ja käsi plaksutama paneb. Igaüks püüab nüüd palumise ja lugemise waral niikaugele saada, et wõiks hüpata jne. See iseäralik seestpidine liigutus ja waimumõju nõuab ka iseäralikku püha elu. Seepäraft põlgawad hüppajad kangeid jookisid, tubakat, mõningad ka liha. Soomlaste kaudu on see selts ka Eestlaste seas maad leidnud ja näib Läänemaal tal rohkesti sõbru olewat (priiusulised).

§ 57. Wene kiriku käekäik.

Mongolite walitsus Wenemaal (1230—1480) pani kõige eluliikumise kängu, rõhus rahwaft ja segas usku. Noor haridus ei suutnud edeneda, ta kidunes ja kõdunes ja kadus. Wäikene kirjandus jäi selle pulga peale, kus wõõra keele tõlked alles täiesti eesotsas seisiwad. Raamatute ärakirjutaminegi sündis nii puudulikult, et hiljemalt suurt puhastamist ja parandamist waja oli. Ülem hariduse koht ja kirikliku elu peapaik, Kiewi linn, sai Tatarlasteft inetumalt ära rikutud. Metropolitil polnud seega enam õiget asupaika. Metropolit Kyrill II. rändas 30. aastat mööda maad ümber ja nägi igal pool rahwa põhjatumat wiletsust, häda ja puudust, iseäranis kiriklikuis asjus, ilma et mõjuwat abi oleks wõinud anda. Tema järgmine metropolit asus Wladimiri linna elama (a. 1299). Wladimiriſt kutsus suurwürſt Joann Kalitá metropoliti Moskwasse (a. 1325). Moskwa jäi nüüd metropoliti põliseks asemeks. Seega kaswis wäikese Moskwa tähtsus jõudsasti. Metropolitid toetasiwad Moskwa suurwürstisid nõuuga ja teoga.

Lääne ja lõunapoolsed Slaawi würstid hakkasiwad omale nüüd uut metropoliti nõudma. Leeduwürst Olgerd, sagedasti tülis Moskwa suurwürstiga Dmitri Donskoiga, ei leppinud enne, kui Konstantinopoli patriarhi poolt Kiewisse uus metropolit sai õnnistatud. Niisamati lasi Poola kuningas Kasimir Galizia maakonna tarbeks Galitschi linna metropoliti seada. Seega oliwad nüüd Slaawi maades kolm metropoliti.

Wahe ajal sündis suur pahandus. Türklased wõtsiwad Greeka keisri käest ühe tüki maad teise järele ära. Keiser Johannes Paläologus otsis wiimati abi paawsti poolt, et wähemasti pisutki maad peasta ja kaitsta. Paawst tõotas abi, kui Homikumaa kirik eneše Rooma külge annab. Keiser tegi kõik, mis iial wõis, et ühendus wõimalikuks saaks. Ta lasi Moskwasse oma meelelise mehe Isidori metropolitiks nimetada, sai Konstantinopoli patriarhi oma nõunusse, nõnda ka Nikea ülempiiskopi Bessarioni ja mõned muud piiskopid. Florentini linna kutsus siis paawst Eugen IV. riigisinoti kokku (1439), kus ühendus walmis tehti. Isidor käis selleşt sinotist ka osa wõtmas. Tagasi tulles kuulutas Isidor Wenemaal, et nüüd katoliklased ja Greeka usulised kõik wahet tegemata niihästi katoliku kui Greeka kirikutesse wõida minna ja armulaual käia, seşt mõlemad olla ühed. Moskwas pidas Isidor piduliku kirikuteenistuse, mäletas kirikupalwes paawsti ja luges päraşt ühenduskirja koguduşele ette, kus seletati, et Püha Waim wälja läheb Isaşt ja Pojaşt (Greeka usu õpetuşt mööda Isaşt Poja läbi) ja armulaual niihästi hapnenud kui hapnemata leib wõib tarwitatud saada.

Sellega kõigega polnud aga Moskwa suurwürşt ega rahwas sugugi rahul. Isidor pandi kloostrisse kinni ja waliti nüüd Moskwa linnas uus metropolit Jona (a. 1448). See oli esimene kord, kus Wenemaal ilma patriarhi kinnitamiseta metropolit waliti. Seşt ajaşt jäi see seaduseks, mille wastu Konstantinopoli patriarhidel midagi polnud rääkida, seşt Konstantinopoli linn langes (a. 1453) Türklaste alla ja seega kadus patriarhi wabadus wõõra riikidega tallitamises. Greeklased tuliwad nüüd sagedasti Wenemaale oma häda kaebama ja Moskwa metropoliti poolt armu nõudma. See muutis asjakorra ja Moskwa metropoliti auu tõusis nähtawalt.

Mongolite ikke äraheitmisega (1480) suurwürsti Joann III. (1462—1505) ajal kaswis ka Moskwa suurwürstide wägi. Nowgorod, Twer ja teised würstikonnad liideti Moskwa külge.

Moskwa suurwürstid tõusiwad isewalitsejateks zaarideks, kes niihästi ilmlikuis kui waimulikuis asjus ülema wõimuse oma kätte wõtsiwad. Enne kus Wenemaa mitme isewürsti wõimu all seisis, oli metropolit ainus würstiwaldade ühendaja. Nüüd astus tema kõrwa palju mõjuwama ja nähtawama woliga Moskwa zaar.

Zaari Iwani Hirmsa aegu (1533—1584) hakati ka jälle rahwa hariduse eest hoolt kandma ja neid haawu ja armisid parandama, mis mongoli ike rahwa ja kiriku ihu külge jätnud. Zaari hoolekandmisel korjati isaisadest päritud kiriklikud seadused ja õpetused ühte raamatusse kokku (Stoglaw = 100 peatükki), asutati mõningad koolid ja ka üks trükikoda Moskwasse (1553).

Iwani Hirmsa poja, zaari Feodori Joannowitschi walitsuse ajal tehti Wene kirik täiesti Konstantinopoli patriarhi walitsuse alt wabaks ja isekirikuks. Konstantinopoli patriarh Jeremias II. käis Moskwas ja kinnitas ning pühitses Moskwa metropoliti Hiobi Wene kirikkonna patriarhiks (a. 1589).

Seda ühtlast korda ja walitsust tarwitas Wene kirik hädasti, sest paawst ei kaotanud teda silmast ja otsis ühte lugu seda puhku, kus Wene kirikut katoliku kirikuga wõiks ühendada. Lõuna- ja õhtupoolsed riigiosad, mis jaolt Poola kuningate, jaol, Leedu würstide walitsuse all seisiwad, oliwad järgesti ühendust püüdmiste katsepaigad. Galizia maakond kadus hoopis katoliklaste kätte. Leedu würstid Gedimin ja Olgerd wõtsiwad waenue käigul terwe lõuna-õhtupoolse osa Wenemaast (Kiewi, Wolynia-Podolia jne.) oma alla, aga ei surunud mitte oma Greeka usku alamaid. Jagello ja Witowt heitsiwad ise katoliku usku ja tegiwad seega oma rajad paawsti püüdmistele lahti. Järgmised Leedu würstid (Kasimir I., Alexander, Sigismund I. ja Sigismund II. August) oliwad ühtlasi Poola kuningad ja Greeka usuliste rõhujad. Poola kuningas Sigismund II. August andis protestandi usulise kantsleri Nikolai Radsiwili õlul oma riigile hakatuses usuwabaduse. Katoliklastel oli sel puhul Poolamaal usupuhastamise ja protestantlaste wastu küllalt wõidelda, sest katoliku kirikud ja kloostrid jäiwad tühjaks. Greeka usulised jääti pisut ajaks rahule. Aga päraast Radsiwili surma wõttis katoliku erakond koguni wõimust. Jesuitlased tuliwad suurel hulgal talle appi. Nüüd polnud ka Greeka usulistel Leedumaal enam hõlpu. Poolakad wõtsiwad kõik ametid kohtutes ja walitsusepaikades oma kätte, Greeka usulised rõhuti laial rinnal alla. Kuninga Sigismund III. aegu ühendati Greeka kirik katoliku

kirikuga (1596) ja kuſati neid raskesti, kes ennaſt ühendada ei annud. Waledmitride aegu püüdſiwad Poolakad ka Moſkwa riiki oma woli alla ſaada ja ſeega ühtlaſi ſelle riigi rahwaſt katoliku usku heita. Aga Moſkwa patriarhid paniwad kindlasti niiſugustele püüdmistele wastu, nimelt patriarh Germogen kaitſes Wene usku ja Wene rahwaſt. Moſkwa linna põletaſiwad Poolakad küll ära, aga Troizki kloostrist ei ſaanud nad wõitu ja aegapidi tuliwad Niſhni-Nowgorodiſt Minin ja Poſharski waewatud linnale wäeſalkadega appi.

Mihail Feodorowitſch Romanow waliti zaariks (1613) ja patriarh Filaret, zaari iſa, aitas riigiwalitſuſe jälle korrale ſeada. Romanowi ſooſt zaaride all kaswis Moſkwa riigi wõim järgesti, nii et wõimalik oli Wanemaad jälle Poola walitſuſe alt peasta.

Alaliſed sõjad ja rahutumad ajad pidaſiwad nüüd juba liiga kaua kirjanduſe ja hariduſe, koolide ja käſitööde edenemiſe kinni. Kiriklikud raamatud oliwad ajajooksul hoopis wiletſa järje ſisſe ſattunud. Et ſiin hädasti parandamiſt waja, ſeda tundſiwad kõik erkſamad waimulikud mehed. Mõned ükſikud mehed ja ka koosolekud wõtſiwad küll ajuti parandamiſed käſile, kuid uued takistuſed paniwad töö jälle ſeisma. Zaari Alekſei Mihailowitſchi (1645—1676) ajal ilmus tugewa tahtmiſega mees, kes ſiin abi ſaatis, ſee oli patriarh Nikon.

Nikon oli esmalt Nowgorodis metropolitiks ja näitas ſeal oma oſawuſt niihästi waimulikkude kui ilmlikkude asjade talli-tuſes. Terwe suure linna ſundis ta oma wägewa tahtmiſe alla. Ta peastis wangid, ſõõtis näljaſid, waigistas mässajad; korraldas ka kirikuteenistuſe ja parandas kirikulaulmiſe.

Patriarhi ametiſse tõustes ſai Nikon Moſkwa zaari Alekſei paremaks käeks. Kuna zaar Poolakate ja Rootslaste wastu ſõdimas käis, walitſes Nikon kodu linna ja riiki. Ühtlaſi ajas ta wäſimata jõuuga kiriklikkude raamatute parandamiſetööd edaſi ja ſundis piiskopid ja preeſtrid parandatud raamatuid tarwitama.

Wanameelſed polnud parandustega ſugugi rahul. Zaari kojutulemiſel kanti igalt poolt kaebduſi Nikoni peale zaari ette. Zaar Alekſei polnud iſe ka enam Nikoniga õige rahul, ſeſt Nikoni nõuu peale ette wõetud Rootſi sõda lõppes õnnetumalt ja patriarh toimetas kõik wäga iſemeelſelt. Nikon märkas zaari paha meelt. Aga kõwa olemiſega mees ei otſinud lepituſt. Waenlaſed õhutaſiwad wihatuld mõlemil pool. Wiimati (1598) kuulutas patriarh ſuurel Jumala teenistuſel Uspenski kirikus

rahwale, et ta patriarhiameti maha paneb ja kloostrisse läheb. Nii ka sündis. Sel kombel katsus Nikon zaariga seletust nõuda. Kloostris nägi ta peagi, et oma arwamises oli eksinud, teda ei kutsutud ametisse tagasi. Ka kiriklik koosolek, mis hiljemalt kokku astus ja millest Jerusalema ning Antiokia patriarhid Moskwasse tuliwad osa wõtma, ei muutnud asja seisukorda. Nikon jäi liht mungaks. Aga seesama sinot (1667) kiitis kõik Nikoni kiriklikud uuendused ja raamatute parandamised heaks ja pani paranduste põlgajad kirikliku wande alla.

Kolm aastat hiljemalt (1670) ilmus esimene Wene katekismus ja zaari Feodor Alekšejewitschi ajal (1676—1682) asutati Moskwasse suur waimulik akademia (1679), kuhu Greeka maalt koolitajad kutsuti.

Kõigest oli Wenemaal 10 patriarhi järgimööda. Wiimane oli Hadrian (1690—1700). Keiser Peter I. jättis päraft Hadriani surma patriarhi koha tühjaks ja nimetas asemetäitjaks Stefan Jaworski, kes 20 aastat seda ametit pidas ja Greeka kirikust niihästi protestantismuse kui ka katoliku kiriku mõju ja wiimase ühenduspüüdmised eemal hoidis.

Keiser Peter Suur andis kõikidele usutunnistustele oma riigis rohke wabaduse, muud kui keelatud oli Greeka usust kedagi ärameelitada. Kewade 14. Webruaril 1721 awati Peterburis keisri käsu peale Greeka usu kiriku walitsejaks waimulik kollegium, mis pärastepoole „Pühaks Walitsejaks Sinodiks" (Святѣйшій Правительствующій Синодъ) ümber nimetati. Stefan Jaworski kinnitati esimeseks presidendiks, tema abilisteks Feodossi Janowski ja Feofan Prokopowitsch. Wiimane seadis uue Wene katekismuse kokku. Keiser ise jäi sest ajast ülemaks otsusetegijaks ja walitsejaks kõigis waimulikuis asjus. Pühas Walitsejas Sinotis seati keisri asemikuks ilmlik ametnik, oberprokuror, kelle kohus on, selle üle walwata, et kõik otsused korra järele, seadust ja keisri tahtmist mööda saawad tehtud.

Keisri Peetri käsu peale pidiwad ka igas piiskoppkonnas koolid asutatud saama ja hakati Slawonia keeli piiblit keele poolest parandama, parandatud piibel trükiti aastal 1751.

Ühekssateistkümnema aastasaja hakatusel asutati Wenemaal neli waimulikku akademiat, mitmed seminarid, kreis- ja kihelkonnakoolid. — Tähtsam waimuliku hariduse nõudja hiljemast ajast on Moskwa metropolit Platon. Keiserinna Katharina II. ajal oli ta keisrikoja preester ja ühtlasi troonipärija Pauli

kaswataja. Keisri Alexandri I. kroonimisel pidas ta kuulsa kõne; tuttaw on ka tema usuõpetuse raamat, mis ta troonipärijale Paulile walmistas († 1812).

Keiser Alexandri I. nõudmist mööda hakkas riigiwalitsus suure nobedusega rahwahariduse ja nimelt ka waimulikkude meeste ettewalmistamise eest hoolt kandma. See hool kestab edasi ja kannab head wilja.

§ 58. Raskoll.

Esimene usulegadus ja kiriklik lõhe (raskoll) Wene kirikus ilmus mongolite aegu wabas Nowgorodi linnas. Üks junkselõikaja, nimega Karp, algas esmalt Pihkwas (a. 1371) ja hiljemalt Nowgorodis preestritega tüli. Ta ütles, et nad mitte ametisse ei kõlbada, sest et nad oma ametisse õnnistamise eest piiskopile maksu maksta. Karpi kõrwa astus diakon Nikita ja nüüd ajasiwad nad rahwa kihama. Ülempiiskopp heitis mõlemad koguduselt wälja ja wihane rahwas uputas nad Wolhowi jõkke ära. Esiotsa käisiwad mõningad küll weel Karpi rada, neid hüüti strigolnikuteks, aga piiskopi manitsused mõjusiwad ja segajad kadusiwad.

Teine usulegadus Nowgorodi linnas, mis juut Saharias tõstis, wõttis rohkem maad. Juutlased salgasiwad Jumala kolmainust olemist, Jeesuse Kristuse Jumalust, lihasse tulemist, ülestõusmist ja taewaminemist, seega terwet kristlikku õpetust. Nad laotasiwad oma õpetust salaja laiali ja ulatasiwad otsaga juba Moskwasse. Nowgorodi ülempiiskopp Gennadi hakkas neid tagasi tõrjuma. Aga ühe diakoni kaitsmisel läksiwad juutlased nii julgeks, et awalikult ristiusku laimasiwad ja rahwast Moosese käsu alla meelitasiwad. Järgmine ülempiiskopp Joosep Ssanin hakkas käredamalt neile wastu. Kutsuti sinot Nowgorodisse kokku (1504). See kuulas asja üle ja mõistis eestwõtjad tuleriidale, teised kloostritesse wangi. Segadus lõppes.

Suur kiriklik lõhe tekkis patriarhi Nikoni ajal Wene kirikusse. Nikoni raamatute parandamiste tõttu lõi palju mõistmata inimesi kirikust lahku. Nad pidasiwad oma rumaluses raamatute parandamist raamatute rikkumiseks ja sõimasiwad Nikonit Kristuse wastaseks. Lahkunud hulka kutsutakse wanausulisteks (старовѣры). Nende ülemad nõudmised on: 1) Jumala teenistus saagu wanade raamatute järgi peetud, mis enne Nikoni

aega on kirjutatud wõi trükitud; 2) Halleluja saagu 2 korda kirikuteenistusel lauletud, aga mitte 3 korda; 3) kiriklik rong (крестный ходъ) käigu möödapäewa, aga mitte wastupäewa; 4) ristimärk tehtagu kahe, aga mitte kolme sõrmega; 5) ainult kaheksa haruline rist on aunstamise wäärt; 6) Jeesuse nimi kirjutatagu „Іисусъ"; 7) wanu pilta ainult sünnib kummardada. — Peale selle põlgawad wanausulised ülepea uuendusi ja wõõraid asju; nad ei salli habemeajamist, kannawad isemoodi riideid, põlgawad mõnda toitu ja ka teistest tarwitatud toiduriistu. Kõik wanausulised ei tee seda ühetasa, neil on enda keskel weel suured wahed.

Sinot (1667) pani kõik raskolnikud wande alla ja riigiwalitsuse poolt anti waljud seadused nende wastu. Waljus ärritas wastuhakkamist. Solowezki kloostris sõdisiwad raskolnikud 7 aastat walitsuse wäesalkade wastu (1669—1676). Keisri Peetri Suure noorel eal tõstsiwad raskolnikud ka Moskwas strelzlaste abil awalikku mässamist, aga suruti alla. Eestwõtjad tabati kinni ja hukati ära, teised põgenesiwad metsadesse ja salkades ka Siberisse, Poolamaale, Krimmi poolsaarele ja Kaukasuse mägestikku; mõned astusiwad wabatahtlikult tuleriidale.

Umbes aastal 1700 tekkis lõhestajate keskele uus lõhe. Hulk preestrid, kes hakatuses rahwaga koos Greeka kirikust lahkusiwad, pöörsiwad pärast tagasi. Rahwas jäi preestriteta, seadis omale enda keskelt wanemad, kes ristisiwad, lauale wõtsiwad ja muid kiriklikka tallitusi tallitasiwad. Selle preestriteta salga kõrwal asus preestritega salk edasi.

Preestriteta salgad (безпоповщины) asusiwad Olenetzi kubermangu ja mere äärde, ehitasiwad kloostrid ja saiwad jõukaks. Teine osa neist asus Nowgorodi, Pihkwa ja Poola rajadesse. Hiljemalt (a. 1771) sai Moskwa Preobrashenski surnuaed nende suureks kogupaigaks. Suure katku ajal aastal 1771 kaswis nende arw kawala kaupmehe Kowylini hoolekandmisel ohtrasti. Kowylin asutas suure kloostri linna wärawasse, kus ta katku pärast linnast põgenejad kinni pidas, rawitses, toitis ja suretas. Surijate wara jäi kloostri kasuks. Iga päew oliwad Kowylinil 100 hoost töös, päritud wara kokku wedamas. — Preestriteta salga sekka loetakse ka need osad wanausulisi, kes iseennast ära põletawad ehk ära näljastawad.

Preestritega salgad asusiwad hakatuses rohkem Lõuna-Wenemaal, kuni katku ajal (1771) neilegi Moskwas kindlam

asupaik sai. Nad leppisiwad kaua aega jookſikute preeſtritega, kes Wene kirikuſt nende juurde tuliwad. Wiimati tüdineſiwad nad neiſt ära ja otſisiwad omale piiskoppi, kes neile preeſtrid õnnistaks. Nad paluſiwad seda ka püha sinoti käest, aga ei saanud. Selle asemel saiwad nad luba (1783) kohaste piiskoppide poolt omale preeſtrid paluda ja muidu oma wanade kombete juurde jääda. Hulgad leppisiwad sellega ja ehitati nüüd mitmed kirikud „üksusulistele" (единовѣрцы Unitarier), nagu neid hüüti. Teised jäiwad endisesse olekusse. Austria keiser täitis wiimati nende soowi ja nimetas Bukowina maakonnas asujaile preeſtritega salkadele piiskopi Ambrosiuse (1846). Seest ajast kaaluwad nad rohkem sinna poole.

Mitmed ühenduskatsed on Wene kiriku ja riigiwalitsuse poolt ära katsutud ja ka suur hulk raamatuid raskolnikute ekſituste seletuseks kirjutatud, aga wähese mõjuga.

Kuna algusel riigiwalitsus neid waljusega, piitsa ja surma hirmuga ühenduſele püüdis ajada, kergitas keiser Peter Suur päraſt Poltawa lahingut nende põlwe. Nad wõisiwad wabalt linnades ja külades elada, kuid pidiwad kahekordiſt riigimaksu maksma ja habemekandmise eest weel iseäralikult. Keiserinna Katherina II. ja keiser Alexander I. andsiwad neile suured õigused. Keiser Nikolai I. pani nad jälle kindla ülewaatamise alla. Keiser Alexander II. ajast saadik püütakse raskolnikuid ainult heaga ja kannatusega lepitada.

Suure raskolli kõrwal on weel mitmed wähemad ususeltsid Wene kiriku rüpest lahkunud. — Üks kwäker, nimega Kulmann, kandis oma õpetused keisri Peetri ajal Moskwasse, sai küll ise ära põletatud, aga tema meelelisi jäi hulk järele. Need asusiwad Wäikesele Wenemaale ja Jekaterinoslawi kubermangu elama. Wenemaal kutsutakse neid duhobortslasteks (духоборцы). — Molokanid ja skoptsid öeldakse duhobortsideſt siginenud olema. Molokanid ei pea mitte paastu. Skoptsid on üks kardetaw ususelts, kelle tundemärk ihurikkumine on. Talupoeg Seliwanow Oreli kubermanguſt on selle hirmsa seltsi asutaja. Skoptsid kutsuwad teda oma lunastajaks, Jumalapojaks, Kristuseks ja ka keisriks Peetriks III.

Seletajate mõjuſt ei jäänud ka Wene kirik ja seltskond mitte hoopis puutumata. Keiserinna Katharina II. ajal tõiwad Prantslased selle waimu Wenemaale. Aga Prantsuse mässamine pani talle piiri.

§ 59. Piibli- ja missioniseltsid.

Piibliseltside asutamine wõeti kõige esmalt Inglismaal käsile. Mõningad mehed Londonis astusiwad kokku arupidamisele, kuda kõige sündsamalt Walesi maakonda Inglismaal piiblid muretseda; seal oli neist suur puudus. Peeti kõige mõnusamaks üht piibliseltsi selle maakonna tarbeks asutada. Koosolekul tuletas keegi köneleja meelde, et piibliteşt ka mujal Inglismaal ja terwes ilmas suur puudus olla ja andis nõuu, kohe parem piibliseltsi terwe Inglismaa ehk koguni terwe maailma tarbeks jalale seada. See nõuuandmine leidis lahket wastuwõtmist ja nõnda asutati aastal 1804 Londonis suur Inglis- ja wäljamaa piibliselts, kuhu kõigist usutunnistustest liikmeid ja osalisi wastu wõeti. Piibel ühendas, mis muidu lahus. Praegu laotab see selts üle maailma niisuguşid piiblid laiali, kus midagi seletusi ega tähenduşi salmidele ja peatükkidele pole juurde lisatud ja kus ka apokriwa raamatud puuduwad.

Hiljemalt asutati Berlinis Saksa (a. 1814) ja New-Jorkis Amerika piibliselts (1817). Warsti asutati sarnased seltsid ka Wene-, Hollandi-, Rootsi- ja mujal maadel. Umbes 150 miljoni piiblit ja uut testamenti 308 keeles on need seltsid juba wäljalaotanud.

Missionitööle awati just usupuhastamiseaja läwel uued määratumad paigad ja maad. 12. Oktobril 1492 astus Kolumbus Amerika kaldal maale; umbes selsamal ajal sõitis Portugalia meremees Vasco di Gama ümber Afrika lõunatipu ja wõttis mere tee Ida-Indiasse lahti. Katoliku kirik ei wiiwitanud missionaride saatmisega neisse maadesse. Ewangeliusulistele oli see maade ja teede ülesseleidmine usupuhastamiseaja läwel ka otse tähtsaks sõrmenäitmisseks, mis küll esiotsa tähelepanemist ei wõinud leida, aga hiljemalt wäga hästi.

Esimesed ewangeliusu missionarid oliwad need õpetajad, kes wäljarändajatega koos Inglismaalt (umbes a. 1650) Amerikasse ja Hollandi- ning Daanimaalt Ida-Indiasse läksiwad. Niipea kui nad paganarahwaste keeled oma naabruses kätte oliwad õppinud, hakkasiwad nad ka neile rahwastele ewangeliumi kuulutama. Lutheruse kirikust on esimene missionar, keda nime-

pidi wõime nimetada, Ziegenbalg. Tema astus Halle koolist Daani teenistusesse ja läks Ida-Indiasse Trankebari maakonda kirikuõpetajaks ja misjonariks (a. 1705). Misjonitöösse jäi Ziegenbalg oma surmani († 1719). Uut hoogu andis misjonitööle Wennaste kogutus (a. 1732).

Europa maisemaa misjonihagarus sai rationalismuse läbi mõneks ajaks maha surutud. Prantsuse mässamine (1789) ja suured Napoleoni sõjad oma koledustega manitsesiwad inimesi jälle usule ja ka misjonitööle. Hollandi-, Schweizi-, Saksa-, Prantsuse-, Norra-, Daani-, Rootsi- ja Soomemaal ärkas uus misjonitöö nobedus. Asutati seltsid ja saadeti töölised paganate sekka, kus Wennaste kogudus wahe ajal wäga jõudsasti oli edasi sammunud. Europa maisemaa misjoniseltside tööpõllud on suuremal osal Asia ja Afrika maades. Wennaste kogudusel on ka Amerika neegrite seas umbes 40 misjonitööpaika. Nõuupidamisteks käiwad Europa maisemaa misjonitöö juhatajad ajuti Bremeni linnas koos. Esimene sähärdune üleüldne misjonikoosolek peeti seal aastal 1866.

Suuremaa mõjuga ja rohkema elawusega ja nobedusega on Inglis-Amerika misjoniseltsid seni ewangeliumi paganate sekka kannud. Mõlemad maad on töös ja kauplemises Europast kaugel ees. Nii on ka nende misjoniseltsidel suured rahasummad ja palju töölisi käepärast. Ka katoliiklased ei saa nende wastu. Inglismaal on ülepea kõige wanem misjoniselts. Ta asutati aastal 1701 ja sai kuninglikult poolt suured õigused. Selle wana seltsi (Propagation Society) kõrwa asus aastal 1792 baptistlaste misjoniselts (Baptist Mission). Independentlaste keskelt kaswis aastal 1795 „Londoni misjoniselts" rohke jõuga. Kõige wägewam misjoniselts, mis praegu tegew on, asutati aastal 1799, tema nimi on „Church Mission."

Amerika-Inglased tõttasiwad, niipea kui Inglismaa küllest wabaks saiwad, suure nobedusega oma wennasrahwale misjonitöös järele. Sarnasel põhjusmõttel nagu „Londoni misjon" astus Põhja-Amerikas misjoniselts „American Board" (1810) kokku, käib praegu aga Londoni misjoniseltsist oma tööjõuu poolest kaugelt üle.

Methodistlased oliwad hakatusest saadik hagarad misjonitöölised. Wesley ja Whitefield käisiwad ise paarile korrale Indianlaste seas ewangeliumi kuulutamas. Nende seltsid kannawad ühist nime „Wesleyan Mission" (asutatud a. 1814). — Peale

nimetatud suurte missioniseltside on weel hulk wähemaid Inglismaal ja Amerikas. Inglis-Amerika missioniseltside saadikud käiwad ka ajuti koosolekutel arupidamas, nõnda Liverpoli linnas (a. 1860), Londonis a. 1878 ja 1888. Wiimasel koosolekul (1888) oli ligi 1500 saadikud kokkutulnud.

Tähtsamad misjonitööpaigad on Asias, Afrikas js Waikse-mere saared.

Indias (Ees-Indias) teewad ewangeliusulised Ziegenbalgi päiwist saadik (1705) korralist misjonitööd. See wäga perekas ja kuulus imemaa oma wana mälestustega, kõrge hariduse jätistega ja 250 miljoni inimesega, nõuab misjoni täit jõudu. Ta on paganate kindlam kants, kelle häwitamise kallal aga kristlastel wägew wastane muhametlane on. Umbes 800 misjonari, 300 naismisjonari ja 350 sealsete rahwaste soost õpetajat kuulutawad Indiamaal ewangeliumi. 37 misjoniseltsi toetawad ja juhiwad seda tööd. Ka Lutheruse misjoniseltsil Leipzigis, kelle kätte enamasti Wenemaalt misjonianded saadetakse, on Tamuli rahwa seas tööpaigad 25 misjonariga. Aastal 1885 oli Ees-indias ewangeliusuliste arw 450,000 inimest suur.

Afrikamaal on wõitlemine muhametlaste ja kristlaste wahel jaolt juba alganud, hägedamat waenu aga on muhametlaste poolt weel oodata. Rannaäärsed maad on juba Europa riikide woli all ja seega misjonitööle lahti. Europa ja Amerika misjoniseltsid teewad Afrikas wõidu tööd. Süda-Afrika on ikka weel suurel osal tundmata maa. Aga ka sinna on südikad uurijad uuemal ajal teesid awanud. Tähtsamad neist on Schotimaa misjonar David Livingstone († 1873) ja endine ajalehe teataja Henry Stanley, kes a. 1871 Livingstoni läks ülesse otsima, sest et tast mõnda aega enam sõnumid polnud saadud, ja pärast a. 1875 ja 1889 uuesti uurimise teekondadel Süda-Afrikas käis.

Misjonitööpaiku loetakse Afrikas umbes 550, 400,000 ewangeliusku hingega. Tähtsamad tööpaigad on Kappmaal Wesleyanlaste hoolel.

Waikse mere saared on enamasti ristiusku ja rahwaste eneste seast juba õpetajad ja misjonarid ametis. Nii ka Australias. — *Japani maa* awati wäga hilja ristiusule. 11. Webruaril 1889 andis keiser (mikado) oma riigile uue riigiseaduse ja usuwabaduse. Wene, katoliku ja ewangeli misjoniseltsid on pea ühe tasa seal tööl. Nüüd on ka piibel

Japani keelde ümber pandud ja uus testament juba koolis lugemise raamatuks. Koguduſed ſeatakſe kohe oma jalale.

Hiinamaal kuulutati aastal 1877 uſuwabadus. Rahwuſeuhkus teeb ſeal ristiuſule palju takistuſi. Hiinlaſed ſuurustawad oma wanapõliſe haridusega, mis wanem on kui Europa rahwaste haridus, ja peawad ennaſt targemaks kui kedagi muud rahwaſt. Ewangeliuſuliſi loetakſe Hiinas umbes 150,000, katoliklaſi 500,000.

Meie näeme, Kristuſe kirik on maa peal alles täies wõitlemiſes, ſeeſtpidi ja wäljaspidi. See Issand, kes ta on aſutanud, wõitleb Ise tema ſees ja tema ees. Temale jääb wõidu auu. Kiidetud olgu Issand!

A-10889,
1